

ԱՂԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Ի Ա. Ս. Ա. Գ. Ի. Ր. Փ.

ՉՈՐՐՈՐԴ ԳԻՐԴ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ԵՒ

ՀԱՐԵՒԱՆ ԵՐԿՐԱՄԱՍԵՐ

Գլխաւորից եւ սեւ խաւովներով իւր թաղմաթիւ նկարներով

Կ ա ղ մ ե ց

ԱՐՏԱՇԷՍ ԱՐԵՂԵԱՆ

ԳԼԽԱՎՈՐԻՑ

ԹԻՖԼԻՍ

1914

91(075)
Ա - 13

248

Հ. Բ. Զանգուլեցի

10 NOV 2011

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ԴԱՍԱԳԻՐՔ

ԶՈՐՐՈՐԴ ԳԻՐՔ

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն

ԵՒ

ՀԱՐԵԱՆ ԵՐԿՐԱՄԱՍԵՐ

Գուճափայ եւ սեւ Բաւեղներով ու բազմաթիւ նկարներով

Կ ա ղ մ ե ց

ԱՐՏԱՇԷՍ ԱՐԵՂԵԱՆ

91 - 01. 2013

6-13

Տպարան Ն. Աղանեանի, Պոլից. 7

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍԲ

Լրացնում ենք մեր հրատարակած Աշխարհագրութեան Դասագրքերի շարքը՝ լոյս ընծայելով «Հայաստանի Աշխարհագրութիւնը»։ Հասկանալի է, թէ ինչու այսչափ ուշացաւ ներկայ գրքի հրատարակութիւնը։ Հայաստանի Աշխարհագրութիւնը, դպրոցական պահանջների տեսակէտից մօտենալով նրան, դեռ ևս չմշակւած առարկաների թւին է պատկանում։ Ամենքին յայտնի է, որ մեր դպրոցներում այդ առարկան թելադրելով են անցնում։ Իսկ թէ որպիսի դժարութիւններ է ներկայացնում այդ հանգամանքը, և թէ ինչ բացասական կողմեր ունի նա, — այդ արդէն պարզ է միանգամայն։ Ճիշտ է, երեսուններեք տարի առաջ լոյս էր տեսել Ա. Տէր Յակոբեանի «Հայաստանի Աշխարհագրութեան» դասագիրքը (որի նոր տպագրութիւնն սպասւում է շուտով), որ իր ժամանակին գնահատելի ծառայութիւն արաւ այդ առարկայի դասաւանդման գործին մեր դպրոցներում, — բայց այնուհետեւ նա գործածութիւնից դուրս եկաւ, և երկար ժամանակ մեր աշակերտները զուրկ մնացին Հայաստանի Աշխարհագրութեան դասագիրք ունենալու յարմարութիւնից։ Այսպիսով, դպրոցական պահանջների անհրաժեշտութեան հետեւանք է, որ մենք վստահանում ենք լոյս ընծայել ներկայ դասագիրքը։ Աշխատել ենք խուսափել մանրամասնութիւններից, այլ տալ միայն այն, ինչ անհրաժեշտ է դպրոցականի համար։ Համեմատաբար երկրորդական նշանակութիւն ունեցող հատւածները տպագրւած են մանրատառ։

Ինչպէս կտեսնի ընթերցողը, ներկայ հատորի մէջ, նոր աշխարհագրութեան զուգընթաց, տրւած են անհրաժեշտ տեղեկութիւններ նաեւ պատմական աշխարհագրութիւնից։ Նիւթի այդ կերպ դասաւորումն աւելի յարմար է թւում մեզ։ Այդ եղանակով սերտ կապ և միութիւն է ստեղծւում նոր և պատմական աշխարհագրութեան մէջ, աւելի զիւրմբռնելի դառնում անցնելի նիւթը։ Ինչ խօսք, որ հիմք կազմում է միշտ նոր աշխարհագրութիւնը։ Գրքի վերջում իբրեւ առանձին գլուխ զետեղում ենք Հին Հայաստանի քաղաքական բաժանումները, համեմատութեան մէջ դնելով, որչափ կարելի է, ժամանակակից բաժանումների հետ։

Դասագրքին կցում ենք կովկասի և Տաճկա-Հայաստանի գունատիպ քարտէզները, այլ և պ. Կ. Բասմաճեանի «Հին Հայաստանի»

9/ 1916-89

բարտեղը, որ սիրայօժար կերպով արտօնել է մեզ հեղինակը: Գրքի մէջ ղետեղել ենք նաև բաղմաթիւ պատկերներ: Լինչի «Հայաստան» աշխատութեան ուսերէն հրատարակութեան տէրերը (Փիթոն և ընկ. առևտրական տուն) բարի եղանակով հասադրքի տպագրութեան համար մեր տրամադրութեան տակ ղենելու յիշած գրեւծքի տեքստի հանգուցեալ Լինչի իսկ հսկողութեան տակ Լոնդոնում պատրաստած կլիշէները:

Առանձին խառուֆներով չէ երևան գալիս այս գիրքը: Բնաւ յաւակնութիւն չունենք կարծելու, թէ ներկայ աշխատութիւնն ազատ է, գուցէ և խոշոր, թերութիւններից: Բարեացակամ քննադատութեանն է մնում արդէն մատնանշել այդ բոլորը, որ և սիրով նկատի կառնենք, եթէ այս գիրքը նոր տպագրութեան բախտին արժանանալու լինի: Կազմողն իրեն լիովին վարձատրւած կհամարի, եթէ ներկայ դասագիրքը գէթ փոքր չափերով նպաստել կարողանայ Հայաստանի Աշխարհագրութեան դասաւանդման գործին:

Ներկայ դասագիրքը կազմելու համար մենք, աւելի կամ պակաս չափերով, օգտուել ենք մի շարք աշխատութիւններից: Դրանք են՝ Հ. Ալիշանի, Իսահանի, Բաշլուխի, Հեւքլմանի, Ալեքսի, Լինչի, Լեման-Հաուպոնի, Ռիտոնի, Ռեկլիւի, Բինչի, Դոլէնսի և Սաչ-ի, Նատեմինի, Սրանդեանի, Միշտոբեանի Ադոնի և ուրիշ աշխատութիւններ: Դասագրքի աւանդին գլուխների համար էլ օգտուել ենք այս կամ այն մանգրաֆիայից (Բալանթարի, Ջէթուցի և այլ աշխատութիւններից): Հ. Էրիկեանի «Բնաշխարհիկ Բառարանն» առանձնապէս օգտակար եղաւ մեզ ներկայ դասագիրքը կազմելիս: Դասագրքի մէջ յիշատակւած վիճակագր. թւերը վերցրած են պաշտօնական աղբիւրներից. Ռուսաստանին վերաբերող թւերն առել ենք Кавк. Календарь-ից, իսկ Տաճկաստանին վերաբերող թւերը—Կ. Պոլսի պատրիարքարանի վերջին վիճակագրութիւնից (որի մէջ մտնում են սակայն վիլայէթների միայն հայկական շրջանները):

Ի վերջոյ քաղցր պարտականութիւն ենք համարում շնորհակալութիւն յայտնելու այն բոլորին, որոնք այս կամ այն կերպ աջակցութիւն ցոյց տւին ներկայ աշխատութիւնը լոյս ընծայելուն:

Ա. Ար.

Թիֆլիս, օգոստոս 1914

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆՈՒՆԸ, ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԸ, ԴԻՐՔԸ, ՍԵԾՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ:—Հայաստան կոչւում է այն երկիրը, որտեղ հայերը դարերից ի վեր ապրում են իբրեւ մի ազգութիւն, և որտեղ նրանք պատմական անցեալում ստեղծել են ազգային պետութիւն: Հայաստան բառն էլ նշանակում է հայերի երկիր:

Հայ ազգը անցեալում ապրել է և ներկայումս էլ ապրում է իր հայրենիքում՝ Հայաստանում. իսկ շատ հայեր ապրել և ապրում են նաև այդ երկրից դուրս:

Օտար ազգերը մեզ ընդհանրապէս արմեն են կոչում, իսկ Հայաստանը՝ Արմենիա:

Պատմական անցեալում եղել են շրջաններ, երբ հայերի ստեղծած ազգային պետութեան սահմաններն ընդարձակւել են, բուն Հայաստանի հետ միասին իրենց մէջ առել նաև հարևան մի քանի երկիրներ, Մեծ Հայքին կից կազմելով և Փոքր Հայքը: Որոշ շրջանում Հայաստանի տիրապետութեան տակ է եղել նաև Միջագետքի հիւս. մասը՝ Հայոց Միջագետքը: Ռուբինեանց թագաւորութեան ժամանակ էլ (11—14 դար) հայկական պետութիւն հիմնեց Կիլիկիայում:

Հայաստանն այժմ չէ ներկայացնում մի անկախ պետութիւն. նա բաժանւած է Ռուսաստանի, Տաճկաստանի և Պարսկաստանի մէջ, կազմելով՝ ա) Ռուս-Հայաստան, բ) Տաճկահայաստան, գ) Պարսկահայաստան:

Հայաստան անունը սովորական գործածութեամբ տրւում է բուն Հայաստանին կամ Մեծ Հայքին, որ իր մէջ է առնում ամբողջ Հայկական Բարձրաւանդակը: Այնպէս որ Հայաստանի սահմանների մէջ են մտնում՝ Երասխի աւազանն ամբողջովին, Կուրի աւազանի մի նշանաւոր մասը, Արևմտեան Եփրատի և Արածանիի աւազանները, Տիգրիսի վերին աւազանը, Սևանայ

և Վանայ լճերի աւազաններն ամբողջովին և Ուրմիրոյ լճի հիւսիս-արեւմտեան աւազանը:

Հայաստանը տարածւում է հիւսիսային լայնութեան 37° -ից մինչև $41\frac{1}{2}^{\circ}$ -ը և արեւելեան երկայնութեան (Գրինիչի միջօրէականից) $38\frac{1}{2}^{\circ}$ -ից մինչև $48\frac{1}{2}^{\circ}$ -ը *): Նրա երկայնութիւնն է, արեւմուտքից արեւելք, աւելի քան 1.000 վերստ. լայնութիւնն է, հիւսիսից հարաւ, մօտաւորապէս 500 վերստ: Նա բլրնում է մօտաւորապէս 340.000 քառակուսի վերստ տարածութիւն. ուրեմն շատ աւելի մեծ երկիր է, քան օրինակ ամբողջ Անդրկովկասը, կամ Անգլիան**):

Բուն Հայաստանի բնական սահմաններն են. արեւմտեան կողմից — Նեփրատ գետը, հիւսիս-արեւմուտքից — Պարխարեան լեռները, հիւսիսից և հիւսիս-արեւելքից — Կուր գետը, արեւելքից — Մուղանի տափաստանը և Գեղմանց (Գիլանու) լեռները, հարաւից — Տաւրոսի ճիւղաւորութիւնները և Կորդուաց (Քըրդստանի) լեռները:

ՄԱԿԵՐԵՒՈՅԹԻ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱԿԵՐԵՒՈՅԹԻ ԿԱԶՄՈՒԹԵԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՅԹԸ:—Ասիայի մի ծայրից միւս ծայրը, սկսած Միջերկրական ծովից մինչև Մեծ կամ Խաղաղ ովկիանոսը, ձգւում է մի բարձրադիր երկրամաս, որ հիւսիսից և հարաւից եզերւում է բարձր լեռնաշղթաներով: Արեւմուտքում այդ լեռնաշխարհը վերջանում է Էգէեան ծովի մօտ, իսկ արեւելքում հասնում է մինչև Զինաստանի դաշտավայրերը:

Հայաստանը կազմում է այդ՝ Հիմալայեան լեռներից և Հինդուկուշից սկսած մինչև Փոքր Ասիա տարածւող հսկայական լեռնաշխարհի մի մասը: Հայաստանն իր մակերևոյթի

*) Կամ Պարսիցի միջօր. 36° — 46° -ը, Ֆերրոի միջ. 56° — 66° -ը, Մասիսի միջ. 5° արեւելք.— 5° արեւմ.:

**) Անդրկովկասի տարածութիւնն է մօտ 217.000 քառ. վերստ, Անգլիայինը՝ մօտ 270.000 քառ. վերստ:

կազմութեամբ շատ նմանութիւններ ունի հարեան երկիրներին՝ Իրանի և Փոքր Ասիայի հետ: Բայց չնայած դրան, Հայկական Բարձրաւանդակը ներկայացնում է մի անբաժան ամբողջութիւն: Փոքր Ասիայի և Իրանի բարձրաւանդակներից նա տարբերւում է իր երկու առանձնայատկութեամբ. նախ՝ Հայկական Բարձրաւանդակը նրանցից զգալի կերպով բարձր է. երկրորդ՝ Հայաստանը հարուստ է հրաբխային լեռներով:

Հայաստանն աշխարհագրական տեսակէտից սերտիւ միացած լինելով իրենից արեւելք և արեւմուտք ընկնող երկիրների հետ, ընդհակառակը խիստ կերպով տարբերւում է այն երկիրներից, որոնք տարածւում են նրանից հիւսիս և հարաւ: Երկայնաձիգ լեռնաշղթաները, իբրեւ բնական պատնէշներ, անշատուս են նրան հիւսիսում՝ Սև ծովի սահմանամերձ երկիրներից և Վրաստանի հովիտներից, իսկ հարաւում՝ Միջագետքի դաշտավայրերից:

Հայկական Բարձրաւանդակը բաղկացած է բազմաթիւ մեծ ու փոքր լեռնադաշտերից, լեռնախմբերից և լեռնաշղթաներից. նա մի լեռնաշխարհ է: Այդ լեռնաշխարհն իր կենտրոնական մասում աւելի բարձր է, իսկ դէպի զանազան կողմեր գնալով ցածրանում է աստիճան առ աստիճան, իջնում սանդխաձև: Նրա մակերևոյթը կոընթարդ է, վահանաձև: Հայկական Բարձրաւանդակը, ինչպէս որ աշխարհագրական գիտութեան հայր գերմանացի Ռիտտէրն է բնորոշել, ներկայացնում է մի ընդարձակ լեռնակղզի: Եւ իսկապէս. Հայաստանն ուրիշ կերպ չի երևայ, եթէ նա դիտւի սահմանամերձ ցածրադիր երկրամասերից — Միջագետքից, Կուր գետի հովտից և Սև ու Կասպից ծովերի կողմերից: Այդ բոլորի միջև զգալի կերպով բարձրանում է Հայաստանը՝ իր մի քանի հազար ոտնաչափ բարձրութիւն ունեցող լեռնադաշտերով և աւելի բարձր լեռներով:

Հայաստանն ընդհանրապէս լեռնոտ երկիր լինելով՝ նրա մակերևոյթի կազմութիւնը բազմազան է: Զիւնապատ գագաթների ստորոտներում, երկայնաձիգ լեռնաշղթաների միջև

տարածում են ընդարձակ դաշտեր ու տափաստաններ, ցածրադիր ու լայն հովիտներ և խոր ձորեր: Հայաստանն ընդգրկմաների կամ հակադրությունների երկիր է: Եւ նրա մակերևոյթի այդպիսի կազմութիւնն իհարկէ մեծապէս ազդում է նաև նրա կլիմայի, բնակիչների զբաղմունքների և նրանց բնաւորութեան վրայ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԼԵՌՆԵՐԸ. 1) ՄԵԾ ՄԱՍԻՍ ԵՒ ՓՈՔՐ ՄԱՍԻՍ.— ԱՐԱԳԱԾ.— Հայաստանի կենտրոնում բարձրանում է ՄԱՍԻՍ սարը, որ եւրոպացիներն **ԱՐԱՐԱՏ** են կոչում*): Նա գտնւում է հիւսիսային լայնութեան $39^{\circ}43'$ և արևելեան երկայնութեան

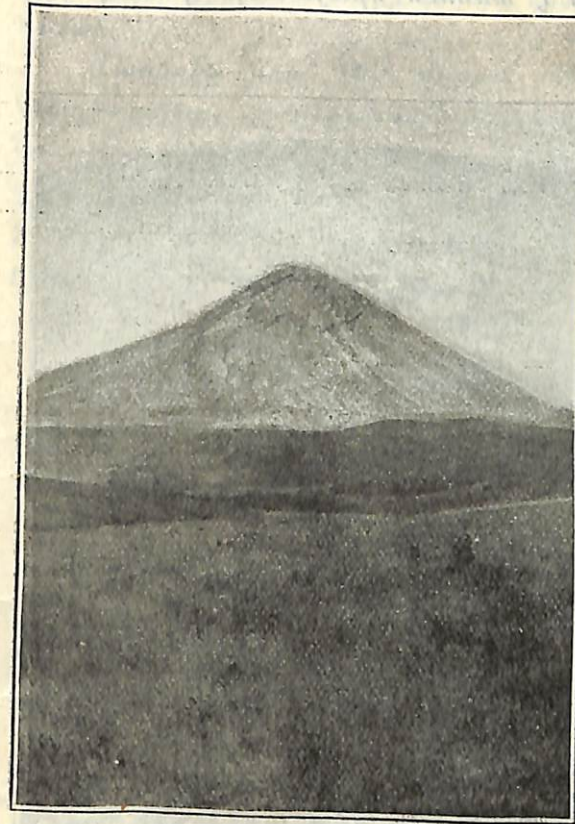
Նկ. 2. Մեծ Մասիս (երևան քաղաքի մի տանիքից):

(Ֆէրրօից) 62° տակ,—Ռուսաստանի, Տաճկաստանի և Պարսկաստանի սահմանում:

Մասիսը բաղկացած է կոնաձև և զանգւածային երկու լեռնազագագաթներից—Մեծ Մասիս և Փոքր Մասիս: Այդ գագաթ-

*) Տաճիկներն անւանում են Աղրի-գաղ, իսկ պարսիկները՝ Կոհ-ի-Նուհ (այսինքն՝ Նոյի սար):

ների հեռաւորութիւնն իրարից, ուղիղ գծով, մօտ 10 վերստ է: Նրանց ստորոտներն իրար հետ միացած են մի գագաւորութեամբ (8.800 ոտ. բ.), որ ներկայացնում է ընդարձակ մարգագետին: Այդ երկու գագաթները միասին բռնում են մօտ 900 քառ. վերստ տարածութիւն, 120 վերստ շրջապատով:

Նկ. 3. Փոքր Մասիս

Թէ Մեծ Մասիսը և թէ Փոքր Մասիսը հանգած հրաբուխներ են: Պատմութիւնից յայտնի է, որ այդ սարի շրջակայքում մի քանի անգամ տեղի են ունեցել աւերիչ երկրաշարժներ: (Վերջին երկրաշարժը տեղի ունեցաւ 1840 թւականին, որից կործանւեցին Մասիսի լանջին գտնւող Ակոռի գիւղը և Ս. Յակոբի վանքը: Երկրաշարժն աւերումներ գործեց նաև հեռաւոր վայրերում—Երևանում, Նախիջևանում և այլ տեղեր):

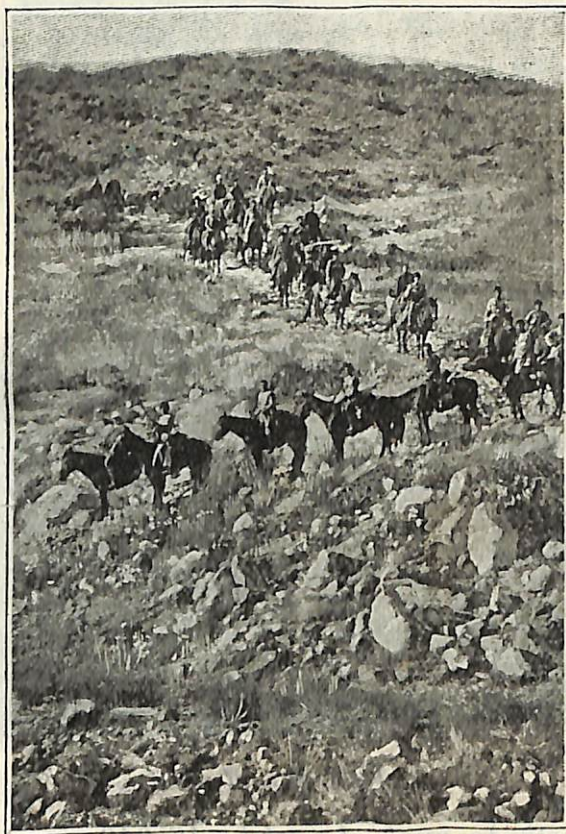
Մեծ Մասիսը Հայաստանի ամե-

նաբարձր սարն է. ունի 16.916 ոտնաչափ բարձրութիւն (ծովի մակ.). նա աւելի բարձր է, քան Մոնթբլանը: Փոքր Մասիսն ունի 12.840 ոտն. բարձրութիւն: Մեծ Մասիսի ձեան սահմանը գտնւում է 14.160 ոտն. բարձրութեան վրայ: Փոքր Մասիսը չէ հասնում յաւերժական ձեան սահմանին:

Ջնայած Մեծ Մասիսի ձեան ահագին զանգւածին, նա ամենեւին հարուստ է ջրերով: Ձիւնից և անձրեւից գոյացող ջրերն անհետանում են լեռան բազմաթիւ ճեղքւածքների մէջ և մոխիրների ու հրահոսանքների տակ: Երաշտ ժամանակ Մասիսի լանջերը ներկայացնում են անապատ: Մեծ Մասիսի վրայ յայտնի է միայն մի աղբիւր (Ս. Յակոբի աղբիւրը): Այդ սարից սկիզբն է առնում միայն մի գետակ (Գինայ գետը):

Մեծ Մասիսի ճեղքւածքներում և ծործորներում յաւերժական ձիւն և սառոյց կայ կուտակւած նաև ձեան սահմանից ցածր: Ձեան այդ հիւսերը և զանգւածները ներկայացնում են իսկական սառցադաշտեր (միակը՝ Հայաստանում): Դրանց, մէջ նշանաւոր է Ս. Յակոբի սառցադաշտը (հիւս. արևմ. կողմում):

Մի շարք գիտնականներ և ճանապարհորդներ բարձրացել են Մեծ Մասիսի գագաթը: Առաջին անգամ Մասիսի գագաթը բարձրացաւ (1829 թ.) գերմանացի գիտնական պրոֆեսոր Պարրոտը, իր մի քանի ուղեկիցների հետ միասին: Դրանց թւում էր նաև ինչպիսիք Արովեանը: Բոլոր ճանապարհորդներն էլ հիացմունքով են խօսում Մասիսի գագաթից բացւող անսովոր տեսարանի մասին: Մասիսի գագա-

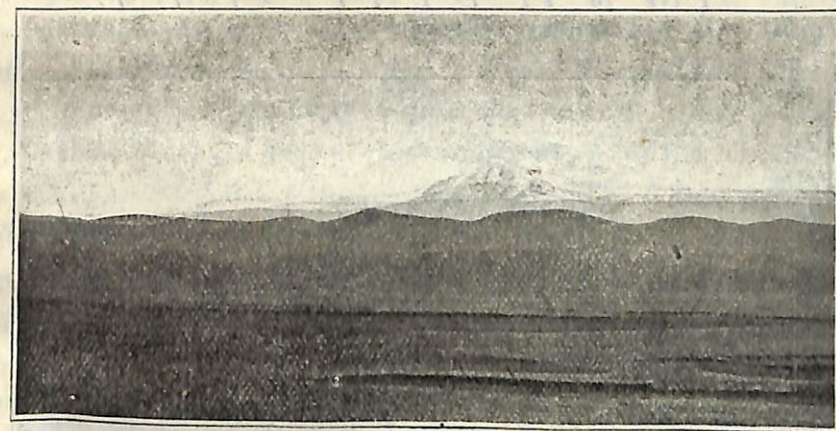

Նկ. 4. Վայրէջք Մեծ Մասիսի գագաթից (Լինչի արշաւախումբը):

թից պարզ եղանակին նշմարւում են Հայաստանի հեռւոր վայրերն անգամ, մինչև իսկ Կասպից և Սև ծովերը, Էլբրուս սարը:

Հնուց սկսած Մասիսը հայերի համար սրբազան սարի հռչակ է ունեցել: Հեթանոս հայերի հաւատալիքով նա աստուծոների բնակատեղի էր, ոգիների աշխարհ: Դրա համար էլ կոչւում էր «Ազատն» Մասիս: Ս. Գրքի պատմութիւնների համաձայն Մասիսի գագաթին է իջել Նոյի տապանը: այդ պատճառով էլ այդ սարը ոչ միայն հայերի, այլ և բոլոր քրիստոնեաների կողմից կրօնական յարգանքի է արժանացած:

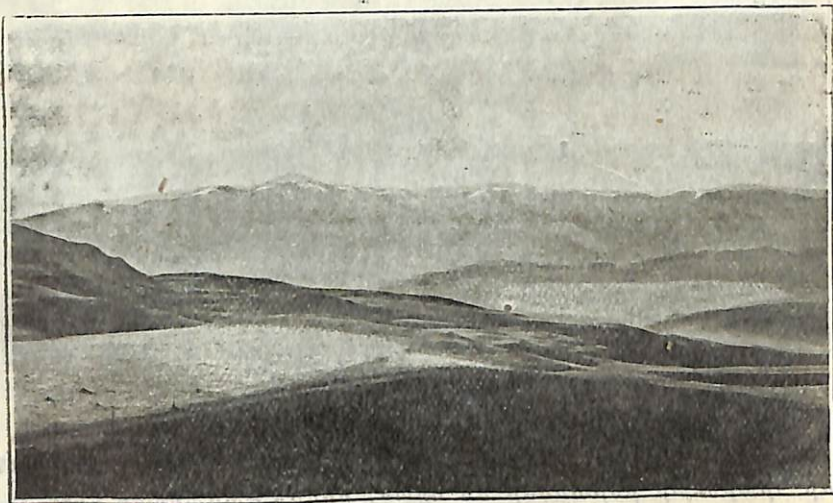
Մասիսից մօտ 100 վերստ հեռու դէպի հիւսիս, նրան հանդիպակաց, բարձրանում է Հայաստանի երկրորդ նշանաւոր սարը՝ Ա. ՐԱՎԱՏԸ (Արագած): Դա առանձնացած լեռնագագաթ է, 13.454 ոտնաչափ բարձրութեամբ: Արագածն ունի չորս կատար, դրա համար էլ կոչւում է Քառագագաթ Արագած: Այդ սարն ևս, Մասիսի նման, հանգած հրաբուխ է:

Նկ. 5. Արագած (Շիրակի հարթութիւնից):

Արագածի գագաթը լճերով հարուստ է: Այդ լճերի յատակները հնումը հրաբուխի բերաններ են եղած, որոնք ժամանակի ընթացքում, հրաբուխը հանգչելուց յետոյ, լցւել են ջրով և կազմել լճեր: Նշանաւոր է Սև Լիճը (Կարագեօլ), որ ունի 3 վերստ շրջապատ: գտնւում է 9.778 ոտն. բարձրութեան վրայ: Արագածը ջրառատ, խոտաւէտ և ծաղկաւէտ սար է: Սակայն Ջնայած իր աղբիւրներին, նա շատ քիչ ջրեր է թողնում դէպի դաշտը: Նրանք սուղւում են չեչաքարի ճեղքւածքների և մոխիրների մէջ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԼԵՌՆԵՐԸ. 2) ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՐ ԵՒ ՃԻՒՂԱՒՈՐՈՒ-
ԹԻՒՆՆԵՐ:—Մասիս սարից դէպի արևմուտք, Հայաստանի մի-
ջին մասով և մօտ 300 վերստ տարածութեան վրայ, ձգւում է
Հայաստանի ամենամեծ լեռնաշղթան, որ յայտնի է ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՊԱՐ անունով: Այդ լեռնաշղթան ձգւում է աղեղնաձև, երաս-
խին զուգահեռական, մինչև նրա ակունքները: Հայկական Պա-
րը, համեմատած իր երկու կողմերում տարածւող լեռնադաշ-
տերի հետ, բաւական աչքի է ընկնում իր բարձրութեամբ,
նմանւում է մի ողնաշարի: Այդ լեռնաշղթան, իբրև բնական
պատնէշ, Հայաստանը բաժանում է երկու մասի—հիւսիս-ա-
րևելեան (Ռուսա-Հայաստան) և հարաւ-արևմտեան (Տաճկա-
Հայաստան): Հայկական Պարի բարձր կատարները (մինչև 11
հազ. ոտն.) և լեռնանցքները (7—8 հազ. ոտն.), խոր ձորերն
ու տեղ-տեղ համարեա ուղղաձիգ կողերը բաւական դժւարաց-
նում են հաղորդակցութիւնը հիւսիսի և հարաւի միջև:

Նկ. 6. Հայկական Պար:

Հայկական Պարը, իր ճիւղաւորութիւններով միասին, ներ-
կայացնում է մի ընդարձակ ջրբաժան գիծ՝ դէպի Սև և Կաս-
պից ծովերը հոսող գետերը (Ճորոխ, Երասխ և վտակներ) մի

կողմից, և դէպի Պարսից ծոցը հոսող գետերը (Արևմ. Եփրատ,
Արածանի և վտակներ) —միւս կողմից:

Հայկական Պարի մասերն իրենց առանձին անուններն
ունեն: Մասիսից սկսած դէպի արևմուտք ձգւում են Բարդոզ
(Թաքալթու) լեռները,—հարուստ աղահանքերով: Շարունա-
կութեան վրայ գտնւում են Սինալի (Սինէկ-դաղ) լեռները:
Դէպի արևմտահիւսիս աղեղնաձև ձգւում են Ջրաբաշի (Շահ-
եօլ) լեռները, որոնց արևմտեան ծայրում բարձրանում է
Սուկաւէս (Քէօսադաղ) կոնաձև գագաթը (9.000 ոտն.): Սու-
կաւէտից սկսած Հայկական Պարը զգալի կերպով թեքւում է
դէպի արևմտահարաւ, որտեղ տարածւում են Բիւրակնեան
լեռները (Բինգեօլ-դաղ), բռնելով շատ ընդարձակ տարածու-
թիւն: Այդ լեռների անունն իսկ ցոյց է տալիս, որ շատ
ջրառատ են: Այդ ջրերը սնունդ են տալիս մի կողմից Երաս-
խի, միւս կողմից Արևմ. Եփրատի և Արածանիի ակունքներին:
Բիւրակնեան լեռների ամենաբարձր կատարն է Մրմանց գա-
գաթը (11.000 ոտն. բ.), որից սկիզբն է առնում Երասխը:

Բիւրակնեան լեռները ներկայացնում են մի հանգոյց
Հայկական Պարի և ուրիշ լեռնաշղթաների միջև: Դէպի արև-
մուտք, իբրև Եփրատի երկու ճիւղերի (Արևմ. Եփրատ և Արա-
ծանի) ջրբաժան գիծ, ձգւում են մի շարք լեռներ. դրանք
շարունակւում են մինչև այդ երկու գետերի միացման մօ-
տերը—Դեսիս (Տուժիկ, Մնձուր լեռներ): Փոքր Հայքի սահմա-
նում, աւելի հիւսիս, Արևմ. Եփրատի աջ կողմը, բարձրանում է
Գոհանամ կամ Սեպուհ սարը: Այնուհետև այդ լեռները Եփ-
րատի համար մի նեղ անցք բանալով շարունակւում են մինչև
Անիսաւառոս—Եփրատ և Ալիւս գետերի միջև (Փոքր Հայք):
Անտիտաւրոսը դէպի հիւսիս-արևելք ճիւղաւորութիւններ է
արձակում, որոնք գնալով միանում են Հայաստանի հիւսիս-
արևմտեան սահմանի վրայ՝ Սև ծովի հարաւային ափերին ձրգ-
ւող և Ճորոխի ջրաբաշխը կազմող լեռները. դրանք են՝
Պարխարեան, Լազիստանի և Մոսկիքեան լեռները, որոնք
յայտնի են Խաղտեաց կամ Պոնտական Պար ընդհանուր անու-
նով: Պարխարեան լեռների ամենաբարձր գագաթն է Սալախար

որ հանգած հրաբուխ է: Դէպի հարաւ գտնուում են Բաքերդի և Սպերի լեռները, որոնց միջով հոսում է Ճորոխը: Աւելի հարաւ, Ճորոխի և Արևմ. Եփրատի միջև, Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի սահմանի մօտերը, ձգւում են Կովայ լեռները (Կոպ-դաղ):

Բիւրակնեան լեռներից դէպի հիւսիս ընկնում են Փալանթօֆէն և Շողալար լեռները, կազմելով ջրբաժան գիծ Երասխ և Արևմ. Եփրատ գետերի: Դէպի հիւսիս, ապա հիւսիս-արևմ. ուղղութեամբ, Եփրատի և Ճորոխի միջև բարձրանում են Դեֆթոյնու, (6 հազ. ոտ. բ.) Դումլու (9 հազարից աւելի ոտ. բ.), Կապոյս (Գէօկ-դաղ. 10 հազ. ոտն.), լեռնագագաթները: Այդ բոլոր լեռները տարածւում են Հայաստանի ամենաբարձր լեռնագագաթներից մէկում՝ Բարձր Հայքում և ընդհանուր անունով կոչւում են Կարնոյ լեռներ:

Կարնոյ լեռներից դէպի արևելք ձգւում են Ծիրանի (Քիբեջու կամ Ղարդաբազար) և Աղմեզրէ լեռները. իսկ նրանց արևելեան կողմում, հիւսիսից-հարաւ. ուղղութեամբ, — Վանանդի (Սողանլու) լեռները. սրանցից հիւսիս-արևելք ձգւում են Զարիշի (Չըլդըր-դաղ) լեռները:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԼԵՌՆԵՐԸ: — 3) ՓՈՔՐ ԿՈՎԿԱՍ: — ՎԱՆԱՅ ԼՃԻ ՇՈՒՐՋԸ ԳՏՆԻՈՂ ԼԵՌՆԵՐԸ: —Հայկական Պարից դէպի հիւսիս-արևելք, նրան համարեա գոլգահեռական ուղղութեամբ, ձգւում են մի շարք լեռնաշղթաներ և լեռնախմբեր, որոնք շրջապատում են Սևանայ լիճը և ընդհանուր անունով կոչւում են **ՓՈՔՐ ԿՈՎԿԱՍ:**

Փոքր Կովկասի հիւսիս-արևմտեան մասի սարերը կոչւում են Վրահայոց լեռներ. դրանք կազմում են Կուր գետի վերին հոսանքի աջակողմեան ջրաբաշխը և ջրբաժան գիծ՝ Կուրի ու նրա մի քանի աջակողմեան վտակների միջև մի կողմից, և Կուրի ու Երասխի մի քանի վտակների (Ախուրեան և այլ) միջև — միւս կողմից: Նշանաւոր են՝ Զարիշատի լեռներից հիւսիս, Կուրի աջ կողմը ձգւող Թռեղեաց (Թռեղք) լեռները և Կանգաւք: Հիւսիսից-հարաւ ձգւում են Արոց լեռները, որոնց հիւ-

սիսային մասում բարձրանում են Արուլ և Սամսար լեռնագագաթները: Արոցից արևելք ձգւում են Խոնաւ, Լոֆ և Լալվար լեռները: Աւելի հարաւ տարածւում են Բզովդալ կամ Դըվալ և Փամբակի լեռները:

Սևանայ լճի հիւսիսային կողմում ձգւում են Զարդախլու և Էջակ-Մէյդան լեռները, արևմտեան կողմում՝ Գեղամայ լեռները (Ահմանկան, Գեղայ լեռն կամ Աղ-դաղ): Հարաւային և հար. արլ. կողմում ձգւում են Գեղարքունեաց (Քուշիլան-դաղ) և Գարույ (Գարալագեազի) լեռները, իսկ արևելեան կողմում՝ Շահ-դաղ լեռնաշղթան: Գարույ լեռներից դէպի արևելք և հարաւ-արևելք ձգւում են Սիւնեաց (Զանգեզուրի) և Արցախի (Ղարաբաղի) լեռները: Վերջիններիս շարունակութիւնն են կազմում Երասխի աջ ափին՝ (Պարսկահայք) Ղարաղաղի լեռները:

Մի շարք ճիւղաւորութիւններ, ձգւելով Հայկական Պարից դէպի հարաւ և Տաւրոսի լեռնաշղթայից դէպի հիւսիս-արևելք՝ շրջապատում են Վանայ լիճը և կազմում նրա ջրաբաշխը: Այդ լեռներից նշանաւոր են. — Ծաղկանց լեռներ (Ալադաղ), որոնք ձգւում են Մասիսից դէպի հարաւ-արևմուտք (Վանայ լճի հիւսիս-արևել. կողմում), 10 հազարից աւելի ոտնաչափ բարձրութեամբ և Նպատ գագաթով:

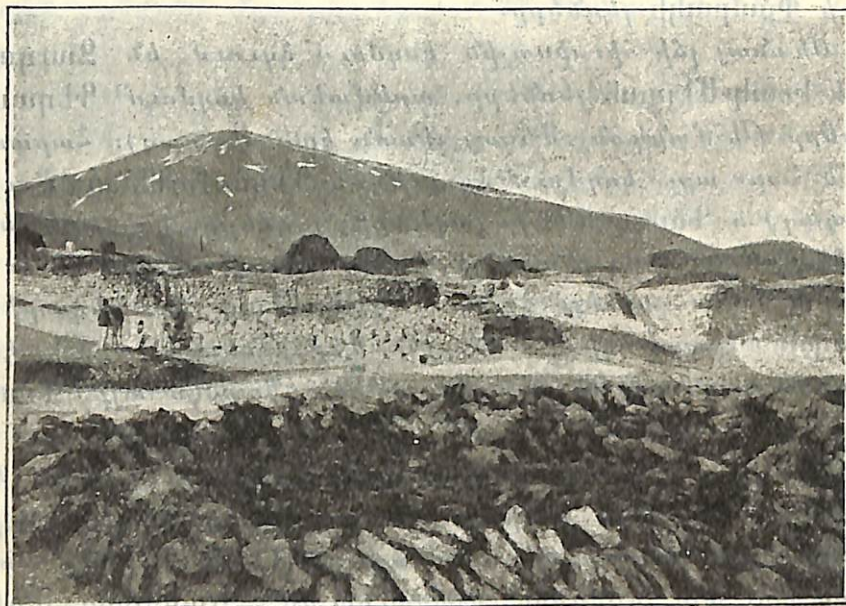
Ծաղկանց լեռներից դէպի արևելք բարձրանում է Թանդուրէկ սարը (11.650 ոտնչ.) որ հանգած հրաբուխ է:

Թանդուրէկը Հայկական Բարձրաւանդակի բոլոր հանգած հրաբուխների մէջ ամենից աւելի հեռքեր է պահել հրաբխային նախկին գործունէութեան*): Այսպէս, նրա հարաւային կողմում կայ մի այր, որտեղից յաճախ շատ տաք գոլորշի (100° Ցելզիուսի) է դուրս գալիս, ճեղքաձայներից ծուխ է բարձրանում, և լսւում են ստորերկրեայ որոտներ: Հրաբխի խառնարանը ձուլաձև է, մօտ 2 վերստ շրջապատով, իսկ խորութիւնը՝ 160 սաժէն: Վերջ յատակում լճակներ են են պսակում:

Ծաղկանց լեռներից մի ճիւղ ձգւում է դէպի հարաւ-արևմուտք, որտեղ բարձրանում է Սիփան սարը: Սիփանն

*) Թանդուրէկ անունն էլ նշանակում է Թանիր, հող:

ևս հանգած հրաբուխ է: Նրա բարձրությունն է 13.700 ոտ-
նաչափ: Գագաթը ծածկված է յաւերժական ձիւնով:

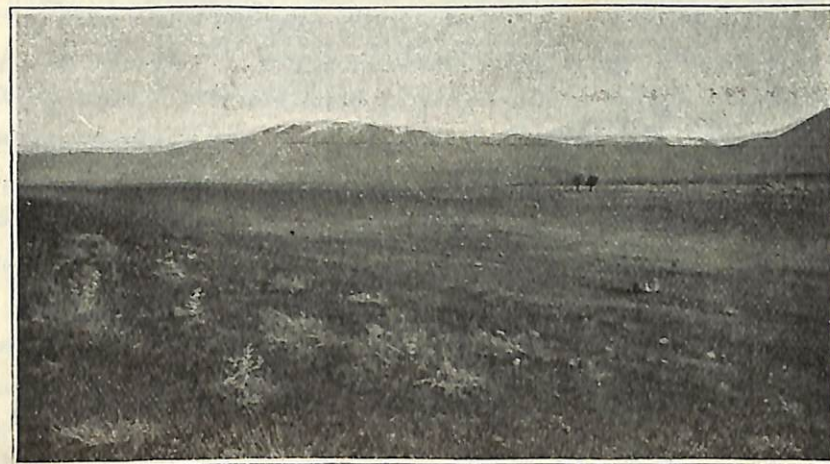
Նկ. 7. Սիփան. ֆոնի վրայ երևում է դիւղ:

Սիփանի ամենաբարձր խառնարանը 75 սաժէն խորություն ունի. ձմեռը ձիւնով է լցւում, իսկ ամառը ծածկւում ծաղիկներով, երբեմն էլ լճակ գոյացնում: Սիփանի այդ խառնարանի մօտից բացւում է լայն հորիզոն. հիւսիսում երևում է Հայկական Պարը, իսկ հարաւում՝ Վանայ լիճը: Սիփանն իր ձևով շատ նման է Մասիսին, հնուց սկսած համարել է նրա անոյեանը: Աւանդությունը պատմում է, թէ երբ ջրհեղեղի ժամանակ իջան ջրերը, Նոյեան տապանը նախ դէպի Սիփան վարեցին, յետոյ միայն դէպի հիւսիս բերելով՝ վերջնականապէս հանգչեցրին Մասիսի գագաթին:

Սիփանից դէպի հարաւ-արեւմ., Վանայ լճի արեւմտեան կողմում, բարձրանում է Նեբրովթ (Նեմրովթ-դաղ) գագաթը (9676 ոտնչ. բարձր.). դա ևս հանգած հրաբուխ է, գրեթէ ամբողջապէս մոխրից բաղկացած:

Նեբրովթը լայնանիստ սար է: Նրա խառնարանի շրջապատը մօտ 22 վերստ է, տրամագիծը—7½ վ.: կէսը լցւած է ջրով և ներկայացնում է լիճ (7.600 ոտն. բարձրութեան վրայ):

Հայաստանի հարաւային մասում տարածւում է Տաւրոս լեռնաշղթան. դա սկսւում է Կիլիկիայից և ձգւում դէպի արեւելք, մինչև Վանայ լճի հարաւային ափերը, արձակելով մի քանի ճիւղաւորութիւններ: Նշանաւոր են.—Սասնոյ լեռն-

Նկ. 8. Նեբրովթ:

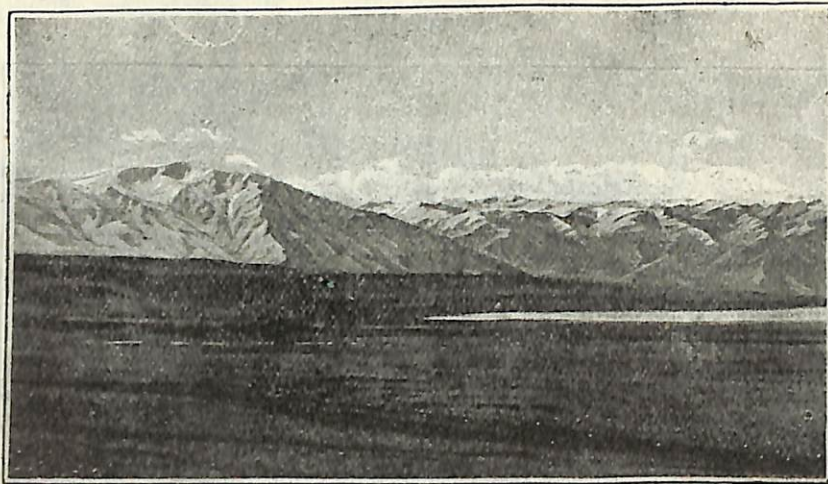
րը՝ Անդոկ (Անտոք) գագաթով և Խոյք կամ Խութայ լեռները—Վանայ լճի արեւմ. կողմում: Յիշած լեռներից դէպի արեւելք, Նեբրովթից հարաւ, բարձրանում է Գրգուռ սարը, համարեա ուղղաձիգ կողերով և սուր ու անմատչելի գագաթով:

Վանայ լճի հարաւային ափերի մօտ գտնուող լեռներից նշանաւոր են. Ընձափեարս կամ Կապուտկող, Արսու և Առնու: Լճի արեւելեան կողմում բարձրանում է լեռկ և ապառաժ Վարազը. ունի երկու կատար:

Տաւրոսից հարաւ, Հայաստանի հարաւային սահմանի վրայ, ձգւում է Կորդուաց (Խրդստանի) լեռնաշղթան, կազմելով ջրբաժան գիծ Արեւելեան Տիգրիս և Զաւ գետերի միջև: Արձակում է բազմաթիւ ճիւղաւորութիւններ, որոնք միանում են Տաւրոսի հետ: Վանայ և Ուրմիոյ լճերի միջև հիւսիսից-հարաւ ձգւում է Զագրոսի լեռնաշղթան:

Հայաստանի հարաւ-արեւելեան սահմանի վրայ, Կասպից լճի

արևմտեան ափերով ձգւում են Գեղմանց լեռները կամ Գիլանի լեռնաշղթան. ամենաբարձր գագաթն է Սաւալան, մօտ 12 հազար ոտնաչափ բարձրութեամբ:

Նկ. 9. Վանայ լճի հարևանում ձգւող լեռնաշղթայ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԼԵՌՆԱԴԱՇՏԵՐԸ.—Հայաստանի լեռները զանազան ուղղութեամբ ձգւելով՝ իրենց մէջ են առնում բազմաթիւ մեծ ու փոքր բարձրաւանդակներ կամ լեռնադաշտեր: Դրանցից շատերը, որոնք աչքի են ընկնում իրենց հարթ մակերեւոյթով և համեմատաբար ցածրագիր են, ընդհանրապէս դաշտ են կոչւում: Հայաստանի բարձրաւանդակները ծովի մակերեւոյթից $2\frac{1}{2}$ — $6\frac{1}{2}$ հազար ոտնաչափ բարձրութիւն ունեն: Այդ բոլորն էլ միասին կազմում են Հայկական Բարձրաւանդակը:

Հայկական Պարի հիւսիս-արեւելեան կողմում տարածւում է Հայաստանի ամենանշանաւոր և ամենամեծ դաշտը, որ յայտնի է Այրարատեան դաշտ անունով,—ծովի մակերեւոյթից 3— $3\frac{1}{2}$ հազար ոտնաչափ բարձրութեամբ. տարածւում է Արագածի ստորոտներից մինչև Մասիսի ստորոտները և հարաւարեւելք մինչև Գարուշլեռները, կազմելով Երասխի ձախ հովիտը: Այրարատեան դաշտի հիւսիսային և արևմ. կողմերում տարածւում են Արարանի (6300 ոտ.) բարձրաւանդակը, Շիրա-

կի դաշտը (5 — $5\frac{1}{2}$ հազ. ոտ.) և Վանանդի (մինչև 6 հազ. ոտ.) բարձրաւանդակը: Շիրակի բարձրաւանդակից դէպի հիւսիս-արևմ. տարածւում են Ախալքալաքի բարձրաւանդակը (6 հազ. ոտ.) և Ախալցխայի ընդարձակ գոգաւորութիւնը (3 հազ. ոտ.):

Հայկական Պարի հարաւային կողմում, Զրաբաշխի լեռներից մինչև Ծաղկանց լեռները, տարածւում է Ալաւերսի դաշտը: Աւելի արևմուտք, Երասխի և Արեւմ. Եփրատի սկզբնաւորութեանց տեղում տարածւում է Հայաստանի ամենաբարձր լեռնազաւանդակից մէկը, որ յայտնի է Բարձր Հայք անունով: Այդ լեռնաշխարհի սահմաններում են գտնւում՝ Կարնոյ դաշտը (5.750 — 6.000 ոտն.), Երզնկայի դաշտը (4 — 5 հազ. ո.) և Բասենի դաշտը (5 հազ. ո.): Տաւրոսի լեռնաշղթայից հիւսիս, Սասնոյ լեռների ստորոտներից մինչև Արածանի գետը տարածւում է Մոյ դաշտը (Տարոն. $3\frac{1}{2}$ — 4 հազ. ո.), իսկ Վանայ լճի արլ. և հար. կողմում—Տոսպայ (Վանայ) բարձրաւանդակը:

Մեծ Հայքի արևմ. կողմում, Եփրատի երկու ճիւղերի միացման մօտերը, տարածւում է Խարբերդի (Զորրորդ Հայքի) դաշտը՝ 3.000 — 3.600 ոտն. բարձրութեամբ:

Հայաստանի բոլոր բարձրաւանդակների մէջ ամենից ցածրն է Տիգրանակերտի դաշտը, որ տարածւում է Տաւրոսի և Արեւմ. Տիգրիսի միջև (1.600 — 2.000 ոտն.):

Պարսկահայքը, որ տարածւում է Ուրմիոյ լճի արևմ. կողմում, ներկայացնում Ասրաքսականի ընդարձակ բարձրաւանդակի (4 — 5 հազ. ո.) մի մասը:

Դաշտավայրերը Հայաստանի սահմաններից դուրս են գտնւում: Սահմանամերձ դաշտավայրերից նշանաւոր են.—Մուղանի ընդարձակ դաշտավայրը, որ տարածւում է Ղարաբաղի լեռների արեւել. փեշերից մինչև Կասպից լիճը. Բալասական դաշտավայրը, որ տարածւում է Կուրի միջին հոսանքի ջրաբաշխում, Գանձակի մօտերից մինչև Կովկասեան լեռների ստորոտները:

ՓՈՔՐ ՀԱՅԲԸ ներկայացնում է մի ընդարձակ բարձրաւանդակ, մօտ 5 հազար ոտն. բարձրութեամբ: Դա ևս բաժանւում է մի քանի դաշտերի: Նշանաւոր է Սեբաստիայի բարձրաւանդակը: Անտիտաւրոսի լեռնաշղթան կտրում անցնում է Փոքր Հայքի միջով և նրան բաժանում երկու մասի:

ՀԱՆՔԵՐ: — Անյիշատակ ժամանակներում Սև և Կասպից ծովերը միացած են եղել իրար հետ. համատարած ջրով են ծածկված եղել ներկայ Հայաստանը և հարևան երկիրները: Ժամանակի ընթացքում այդ համատարած ծովն իջել է, ջրերը յետ են քաշվել դեպի շրջապատող ծովերը (Սև, Միջերկրական ծովեր, Կասպից լիճ, Պարսից ծոց), և առաջ է եկել ցամաք: Նախնական այդ ծովի հետքերն էլ մնացել են ցամաքի վրայ: Հայաստանի որոշ լեռներ ամբողջապես բաղկացած են այդ ծովի նստածքներից՝ կրից, աղից և այլն: Օրինակ՝ Հայկական Պարը շատ տեղ կրաքարային կազմութիւն ունի. Բարդոզ (Թաքաթ-լու) լեռները աղահանքերից են բաղկացած (Կողբայ աղահանքը), ինչպէս և ուրիշ լեռներ: շատ լճակներ և գետակներ էլ աղային լուծվածք են պարունակում իրենց մէջ: Յայտնի են նաև բացի Կողբայ աղահանքից—Նախիջևանի և Կաղզանի աղահանքերը Ռուս-Հայաստանում, Մշոյ և ուրիշ աղահանքեր—Տաճկա-Հայաստանում:

Մետաղահանքերով ևս հարուստ երկիր է Հայաստանը: Այսպէս, պղնձահանքեր կան Թաղնաձա՝ Փոքր Սիւնեաց լեռներում (Ձանգեղուրի պղնձահանքերը), Լալվար և Շահ-դաղ լեռներում (Ալավերդիի և Գետաբեկի պղնձահանքերը): Իսկ Տաճկա-Հայաստանում յայտնի են օրինակ Արդանա-Մադէնի պղնձահանքերը (համանուն քաղաքի մօտերը, Տաւրոսի ձիւղաւորութիւնների մէջ): Երկաթ, նաև արծաթ կան Արածանիի գետախառնարանից ոչ հեռու գտնուող լեռներում (Սևան-Մադէնի և Կասպան-Մադէնի հանքերը), որ սակայն չեն շահագործվում:

Վառելահանքերի մէջ առաջին տեղը բռնում է նաւթը: Նաւթահանքեր կան, անմշակ դրութիւն մէջ, Մշոյ կողմերը և Տաճկա-Հայաստանի մի քանի ուրիշ վայրերում: Տեղ-տեղ նրանում են նաև քարածուխի հետքեր:

Հայաստանը հանքային ջրերով կամ ջերմուկներով ևս հարուստ* է, որոնք հետևանք են ստորերկրեայ գործող (հրաբխային) ոյժերի: Սակայն այդ ջերմուկներն էլ, համարեա բոլորը, անխնամ են թողնված, և ազգաբնակչութիւնը չէ օգտւում նրանցից ինչպէս որ պէտք է: Առաջնակարգ տեղ են զբաղում քարահանքերը, որոնք ընտիր նիւթ են հայթայթում շինութիւնների համար: Հայաստանի զանազան կողմերում կան բաց-վարդագոյն («կարմիր») քարի հանքեր, որից կառուցված են հայկական ճարտարապետութեան հոյակապ շէնքերը (օր. Անիում):

*). Բարձր Հայքում ջերմուկներն աւելի շատ են, քան Եւրոպայի ջերմուկներով ամենահարուստ լեռներում—Պիրենէան և Օվէրնում: (Ռեկլիւ):

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԼՃԵՐԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԵԾ ԼՃԵՐԸ: — Հայաստանում բաւական թւով լճեր կան: Այդ լճերից մի քանիսը հանգած հրաբուխների խառնարաններ են, ջրով լցւած. այդպիսի լճերը մեծ մասով հրաբխային լեռներին մօտ են գտնւում: Հայաստանի լճերից մի քանիսը մնացորդներ են այն ընդարձակ ծովի, որ անյիշատակ ժամանակներում ծածկում էր Հայկական Բարձրաւանդակը: Լճերից շատերի ջուրը դառն-աղի է, քչերինը՝ անոյշ:

Հայաստանի մեծ լճերը երեք են թւով.— Սեւանայ լիճ, որ գտնւում է Ռուս-Հայաստանում, Վանայ լիճ— Տաճկա-Հայաստանում, Ուրմիոյ լիճ— Պարսկա-Հայաստանում: Այդ լճերն իրենց մեծութեան պատճառով ծով կամ ծովակ էլ են կոչւում:

Նկատւած երևոյթ է, որ Սևանայ, Ուրմիոյ և Վանայ լճերի մակերևոյթը ենթակայ է պարբերական տատանումների. այսինքն՝ տարիների որոշ շրջան անցնելուց լետոյ ջրի մակերևոյթն այդ լճերի մէջ իջնում կամ բարձրանում է: Շատ ճանապարհորդներ, տարբեր ժամանակներում, գիտել են այդ երևոյթը. մօտակայ վայրերում ապրող բնակիչներն էլ նոյնն են հաստատում: Այդ երևոյթն իր երկրաբանական և կլիմայական պատճառներն ունի:

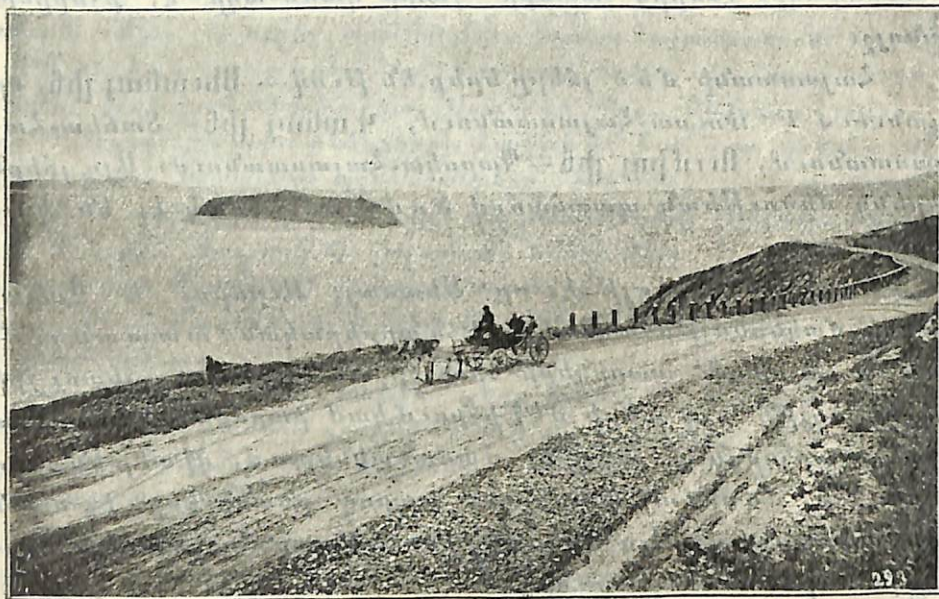
Ուրմիոյ լճի մասին կայ տեղական մի աւանդութիւն, որ նոյնն է հաստատում: Մի այլանդակ հրէշ, ասում է աւանդութիւնը, ապրում է լճի յատակում. նա մերթ ընդ մերթ երբ խմում է լճի ջրից, նրա մակերևոյթն իջնում է. երբեմն էլ դուրս է ժայթքում խմած ջուրը, ջրից և լճի մակերևոյթը կրկին բարձրանում է:

ՍԵՒԱՆԱՅ ԼԻՃԸ (Գեօկչայ) կամ պատմական Գեղամայ ծովակը գտնւում է Փոքր Կովկասում, մի ընդարձակ լեռնագոգի մէջ, շրջապատւած Գեղամայ, Գեղարքունաց և Շահ-դաղ

բարձր լեռներով: Շատ հնումը նա եղել է մի հսկայական հրաբխի խառնարան, որ յետոյ միայն լցել է ջրով և լիճ գոյացել, այս է ցոյց տալիս նրա մէջ եղող կղզու և շրջապատի լեռների հրաբխային ծագումը:

Սևանայ լիճը գտնւում է ծովի մակերևոյթից 6340 ոտնաչափ բարձրութեան վրայ: Ոչ միայն Հայաստանում, այլ և ամբողջ երկրագնդի վրայ չկայ անոյշ ջուր և Սևանայ լճի մեծութիւնն ունեցող մի ուրիշ լիճ, որ այդչափ բարձր գտնւէր ծովի մակերևոյթից: Ձմեռները, երբ սառնամանիք է լինում, լճի երեսը սառչում է:

Ն. 10. Սևանայ լիճը. լճի մէջ՝ Սևանայ կղզին. առջևում՝ գէպի երևան տանող խճուղին:

Սևանայ լիճը եռանկիւնաձև է. երկայնութիւնն է, հիւս. արևմ.-ից հարաւ-արևելք, 70 վերստ, իսկ լայնութիւնը՝ 30 վերստ. բռնում 1240 քառ. վերստ տարածութիւն: Շրջապատըն է մօտ 200 վերստ: (Ժրնկի լճից նա $2\frac{1}{2}$ անգամ մեծ է): Լիճն ավերի մօտ խոր չէ. միջին մասում տեղ-տեղ նրա խորութիւնը հասնում է 360 ոտնաչափի:

Սևանայ լիճն են թափւում 28 աննշան գետակներ. նրանից իր սկիզբն է առնում միայն մի գետակ՝ Հրազդան, որ Երասխի վտակներից է:

Լիճը հարուստ է ընտիր ձկներով, որոնց տեսակները սակայն հինգից չեն անցնում. յայտնի են Սևանայ լճի իշխանը, գեղաբունին, կողակը, կարմրախայտը:

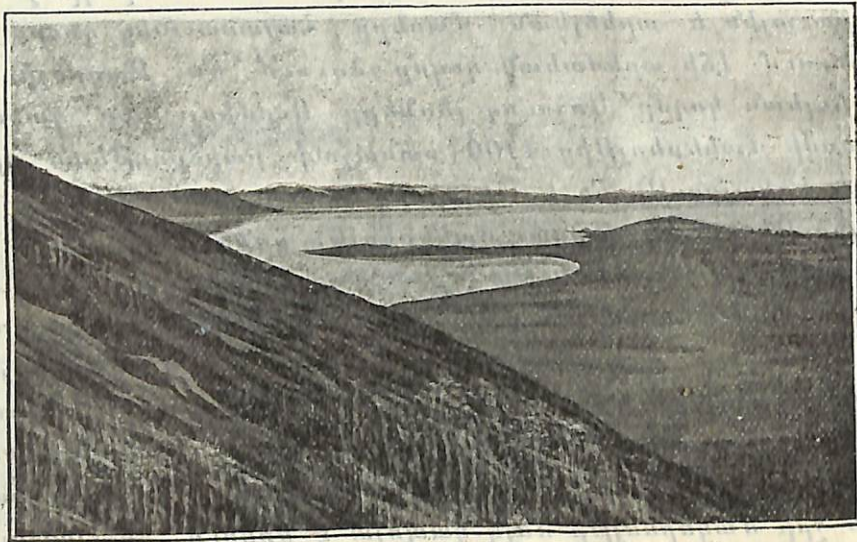
Լճի հիւսիս արևմտեան մասում, ափից երկու վերստ ճեռաւորութեան վրայ, գտնւում է Սեւանայ կղզին, որ հրաբխային ծագում ունի: Կղզին ժայռոտ է. շրջապատն է մօտ 3 վերստ: Կղզու վրայ գտնւում է համանուն վանքը:

ՈՒՐՄԻՈՅ ԼԻՃԸ կամ պատմական Կապուսան ծովը գրտնւում է Հայաստանի հարաւ-արևելեան սահմանի վրայ. նրա հարաւային և արևելեան մասերը Հայաստանից դուրս են գտնւում. լճի արևմտեան կողմը ձգւում են Ջաբրօշի, իսկ արևելեան կողմը՝ Սոհունգ լեռները. Ուրմիոյ լիճը գտնւում է ծովի մակերևոյթից 4100 ոտնաչափ բարձրութեան վրայ: Նրա երկայնութիւնն է, հիւսիսից հարաւ, 120 վերստ, իսկ լայնութիւնը՝ 36 վերստ. մակերևոյթը բռնում է մօտ 4 հազար քառ. վ. տարածութիւն: Լճի խորութիւնը շատ չնչին է՝ ամենախոր տեղում 45—50 ոտնաչափ, իսկ միջին հաշւով՝ 20 ոտնաչափ. տեղ-տեղ լիճը չափազանց ծանծաղ է, գոյացնում է ընդարձակ ճահիճներ: Ջրի գոլորշիացումը կատարւում է շատ արագ. համը դառն-աղի է, վեց անգամ աւելի աղ է պարունակում, քան ովկիանոսի ջուրը: Վերևից նայողին ջրի մակերևոյթը մոյգ-կապոյտ է երևում, որ յատուկ է բոլոր աղի լճերին: Երբ մարդ լճում լողանալուց յետոյ չորանում է արևի տակ, մարմինը ծածկւում է սպիտակ շերտով, կարծէք ալիւրոտած լինի: Մօտակայ գիւղերի բնակիչները ուզած չափով աղ են հայթայթում լճից: Նրա մէջ չէ կարող ապրել ձկան և ոչ մի տեսակ:

Ուրմիոյ լիճն իր մէջ ընդունում է շատ գետեր, (ամենամեծն է՝ Ջաղաքու, որ սակայն հոսում է Հայաստանից դուրս գտնող հարաւ. լեռներից):

Լճի մէջ կան յիսուսից աւելի կղզեակներ և խութեր. դրանցից երեքը («Ձիերի կղզին», «Ոչխարների կղզին» և «Էջերի կղզին») այնչափ մեծութիւն ունեն, որ ծառայում են լճափի բնակիչների համար իբրև արօտատեղիներ:

Շատ տեղ լճի յատակից շատուանի նման վեր են խփում առատաբուլի աղբիւրներ (անուշահամ ջրով և 18° ջերմութեամբ): Ամենանշանաւոր աղբիւրները բղխում են լճի հիւսիս-արևմ. ափի մօտ, Սալմաստի դաշտի մօտերը, նաև հարաւ-արևելքում, Դիհերիսան գիւղի մօտ: Դրանք յայտնի են «Մարմարի աղբիւր» անունով: Աղբիւրների ջրի նստածքից են գոյանում մօտակայ մարմարիտի հանքաշերտեր: Այդ «Թաւրիցի մարմարը» կաթնագոյն է լինում, կամ՝ դեղնաւուն ու վարդագոյն—գեղեցիկ և նուրբ երանգներով: Այդ մարմարից են շինւած Պարսկաստանի և Առաջաւոր Արևելքի շէնք և հոյակապ ապարանքներից ու մզկիթներից շատերը:

Նկ. 11. Վանայ լիճը և Սուրբ հրաւնդանը:

ՎԱՆԱՅ ԼԻՃԸ կամ պատմական Բզնուկեաց ծովը (Տոսպայ լիճ, Աղթամարի ծով) գտնւում է Հայաստանի հարաւային մասում. շրջապատւած է՝ հարաւ. կողմից Տաւրոսի ճիւղաւորութիւններով, արևմուտքից—Գրգուռ և Նեբրովթ սարերով, հիւսիսից—Սիփան և Ծաղկանց լեռներով, արևելեան կողմից—Վարազայ լեռներով:

Վանայ լճի բարձրութիւնն է ծովի մակերևոյթից՝ 5637 ոտնաչափ: Ամենաերկայն տեղում մի ծայրից մինչև միւս ծայրը տարածւում է 116 վերստ, լայնութիւնն է 48 վերստ: Լիճը բռնում է մօտ 2600 քառ. վերստ տարածութիւն: Արևել. և հար. արևմ. մասերում համեմատաբար ծանծաղ է. արևելեան կողմում խորութիւնը հասնում է մօտ 85 ոտնաչափի, իսկ արևմ. կողմում—աւելի:

Վանայ լճի ջուրն ևս շատ աղի է. մեծ քանակութեամբ բորակ է պարունակում: Լճում լողանալուց յետոյ մարդու մաշկը թաւշի նման փափկում է և մաքրւում, —կարծես ընտիր սապոնով լւացւած լինի: Լճից ստացւում է մեծ քանակութեամբ բորակ: Այդ նպատակով փորում են ածուներ, լճի ջուրը մէջը թողնում. արեգակի տաքութիւնից ջուրը գոլորշիանում է, իսկ տակը մնում են բորակի շերտեր:

Նկ. 12. Աղթամար կղզին:

Ձկներով հարուստ չէ Վանայ լիճը. միայն մէկ տեսակ ձուկ կայ. դա յայտնի տառեխն է, որ շատ մեծ քանակութեամբ որսում են և մինչև իսկ արտահանում Կովկաս և Պարսկաստան:

Վանայ լճում գտնւում են հետեւեալ կղզիները. — Աղթա-
մար, Լիմ, Կառւց և Առտէր: Աղթամարայ կղզին գտնւում է
լճի հարաւ մասում, ծովափից երեք վերստ հեռու: Կղզու ա-
լիւմ մասն ապառաժոտ է, մոխրագոյն կրաքարերից բաղկա-
յած: Արեւելեան մասում է կառուցւած Աղթամարայ վանքը:
Լճի հիւսիս-արլ. կողմում են գտնւում Լիմ և Կառւց կղզի-
ները: Լիմը Վանայ լճի կղզիների մէջ ամենամեծն է,
գտնւում ծովափից մօտ մէկ վերստ հեռաւորութեան վրայ,
մի խորշում: Կղզու մակերևոյթը հարթ է: Կտուցը ապառա-
ժոտ (կրաքարային) փոքր կղզի է, լճափից մէկ վերստ հե-
ռու:

Վանայ լիճն ևս իր մէջ ընդունում է գետակներ: Նշա-
նաւոր են՝ Բեբկի (Բանդիմահի), Սօւար և Նարեկայ գետերը.
առաջինը հոսում է հիւսիս-արեւելքից, երկրորդը՝ արեւելեան
կողմից, երրորդը՝ հարաւից:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՓՈՒՔՐ ԼՃԵՐԸ: — Բացի Սեանայ, Ուրմիոյ և Վանայ
լճերից Հայաստանում կան նաև բաւական թւով փոքր լճեր: Դրան-
ցից նշանաւոր են՝ Ռուսա-Հայաստանում.

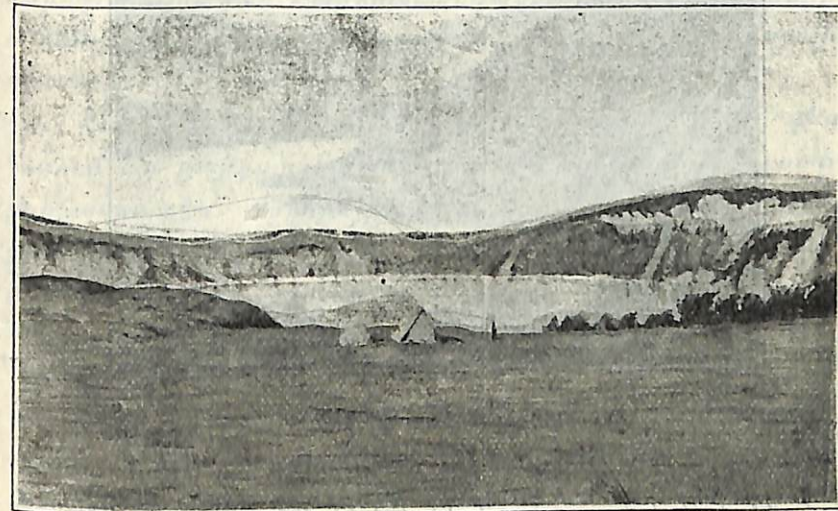
Զըլզըր լիճը (Ծովակ հիւսիսոյ, Պալակացիս) որ գտնւում
է Հիւսիսային Հայաստանում, Զարիշատի լեռներից հիւսիս, 6,522
ոտնաչափ բարձրութեան վրայ, մի գոգաւորութեան մէջ: Իր մեծու-
թեամբ նա Հայաստանի լճերի թւում չորրորդ տեղն է բռնում. շրջա-
պատն է 75 վերստ: Դրանից ոչ շատ հեռու դէպի հիւսիս-արեւելք, Ա-
խալքալաքի բարձրաւանդակի վրայ է գտնւում **Փարւանայ** (Թո-
փորովան) լիճը, 6876 ոտնաչափ բարձրութեան վրայ: Փարւանայ լիճը
ձմեռը բոլորովին սառչում է: Ունի զանազան տեսակ ձկներ, թէև ոչ մեծ
քանակութեամբ: Մէջը թափւում են մի քանի գետակներ, իսկ գուրս
է գալիս միայն մի գետակ: **Աւփայ** լիճ, որ գտնւում է Զըլզըրից ա-
րեւելք: Այդ լճից է իր սկիզբն առնում Երասխի վտակ Ախաւրեան գետը
(Արփա-Հայ): Լիճը գտնւում է 6,706 ոտնաչափ բարձրութեան վրայ:

Վերոյիշեալ բոլոր լճերի ջուրն էլ անոյշ է:

Տաճկա-Հայաստանի փոքր լճերից նշանաւոր են. —

Արչակ (Հառչակ) լիճ, որ գտնւում է Վանայ լճի արեւելեան
կողմում, 5800 ոտն, բարձրութեան վրայ: Արչակի ջուրն աղի է,
իր պարբերական ելեէջներով ևս շատ նման է Վանայ լճին:

Վերջինիս արեւմ. կողմում են գտնւում **Նազիկ և Ներսիս** լճակ-
ները, առաջինը 6406 ոտն, բարձ. վրայ, իսկ երկրորդը
6756 ոտն. բարձր, հանգած հրաբխի խաւնարանում: Նազիկ լիճն
իր տեսքով իսկապէս նազիկ է. հարուստ է ձկներով: Լճի մէջ կայ
մի կղզեակ, ուր բոյն են դնում բաղամթիւ թռչուններ: Ներսիս լիճը
շատ խոր է. ջուրը վճիռ է և պաղ: Երկու լճերի ջուրն էլ անոյշ է:

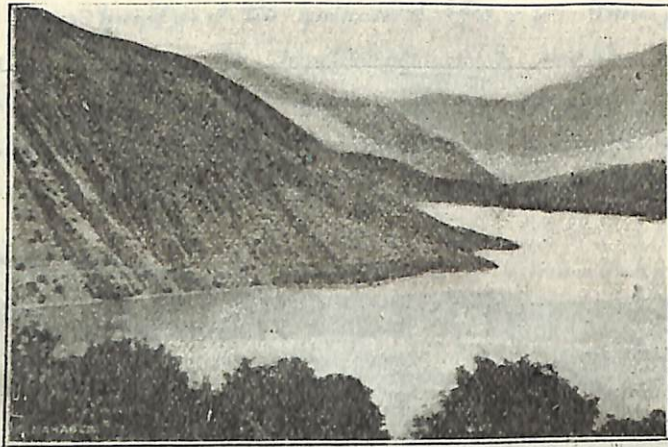

Նկ. 13 Ներսիս լճակը:

Վայքաւայ լիճը գտնւում է Մասիսից արեւմուտք, Հայկական Պա-
րի հար. կողմում, Սինական լեռ. մի գոգաւորութեան մէջ. բարձրու-
թիւնն է ծովի մակերևոյթից՝ 7388 ոտնաչափ: Իր մեծութեամբ Հա-
յաստանի փոքր լճերի մէջ երկրորդ տեղն է բռնում. ջուրն անոյշ է:
Լիճը շատ ձկնառատ է (որի համար և Բալլիս գետ, այսինքն «Ձկնա-
լիճ» անունն է ստացել). ձկները համեղ են և մեծ: Ծովակի շրջակայ-
քը շատ գեղեցիկ է: Լճի հիւսիս. կողմը, ափից ոչ հեռու, կայ մի
կղզեակ, աւերակ վանքով:

Ծորքումի լիճ, որ գտնւում է Բարձր Հայքում: Լիճը շատ խոր
է, հարուստ է համեղ ձկներով: Երկու կողմից բարձրանում են, որպէս
պարիսպներ, բարձրաբերձ սեպ լեռներ: Շատ գեղեցիկ տեսարաններ
կան շրջակայքում: Իր տեսքով շատ նման է Շւէյցարիայի լճերին,
մի քանի եւրոպացի ճանապարհորդների կարծիքով մինչև իսկ գերա-
զանցում է նրանց:

Ծով լիճ, (Կէօլճիւկ). գտնւում է եփրատից ոչ հեռու, Տաւրոսի լեռներում, 4 հազար ոտն. բարձրութեան վրայ. բաժակաձև է: Լիճը խոր է. ջուրը վճիտ է, բայց քիչ աղի. հարուստ է ձկներով և թրոշուններով: Լճակի մէջ կայ մի ապառաժոտ կղզի: Նկատւած է,

Նկ. 14. Թորթումի լիճը:

որ լճի ջուրը բարձրանում է: Ջրերը թէ իր լճի միջից են բղխում, և թէ շրջակայ լեռներից թափւում մէջը:

Բացի մեծ ու փոքր լճերից՝ Հայաստանում կան նաև բաւական թւով ճահճուտներ կամ Գօրուտներ (մօր, շամբ):

Դրանց մէջ ամենից նշանաւորն է **Կարնոյ Շամբը** (Սաղլըզ), որ պատմութեան մէջ յայտնի է «Ծով Կարնոյ» անունով: Այդ մօրուտը տարածւում է Կարնոյ դաշտի մէջ տեղում և բաժանւում է այն երկու մասի—հիւսիսային և հարաւային: Կարնոյ Շամբը հնուց սկսած բազմաթիւ և բազմազան թռչուններով հարուստ ճահճուտի հոչակ ունի. վայրի բաղեր ու սագեր, ինչպէս նաև մեծամեծ կարապներ ու ջրային զանազան տեսակ թռչուններն անբաւ են այնտեղ:

Մեծամօրի ծովակ կամ **Այգր-գեօլ** գտնւում է Արագածի հարաւային ստորոտում. իր պաշարն ստանում է Արագածի ջրերից: Այդտեղից է իր սկիզբն առնում Երասխի Մեծամօր վտակը (Սև ջուր):

Գ Ե Տ Ե Ր Ը

Հայաստանը հարուստ է բազմաթիւ գետերով և գետակներով: Հայկական Բարձրաւանդակի լեռներն ու ձորերը ձմեռն անբաւ ձիւնով են ծածկւում և առատ սնունդ տալիս շատ գետերի:

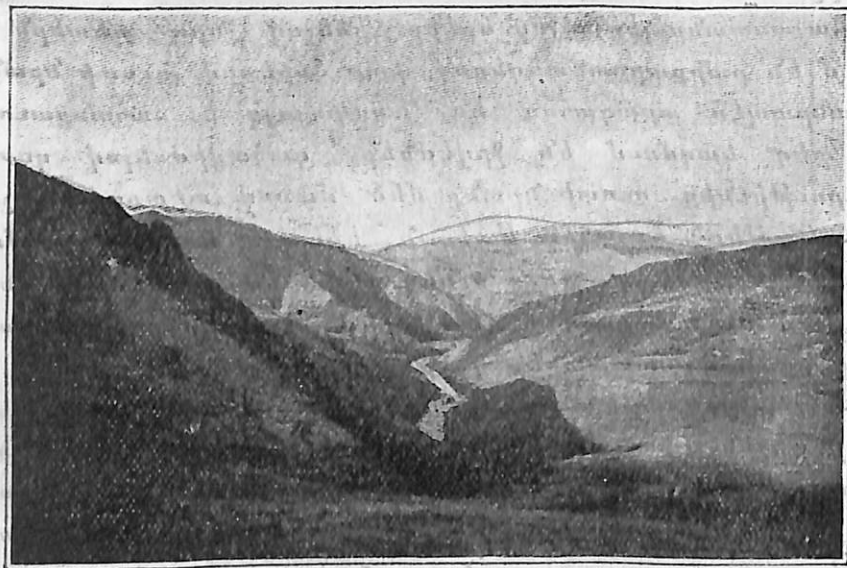
Հայաստանը լեռնային երկիր լինելով՝ նրա գետերն էլ հոսում են քարքարոտ տեղերով, խոր ձորերով. ուստի նրանք ընդհանրապէս արագահոս են, աղմկայոյզ և սահանքաւոր. շատ տեղ կազմում են ջրվէժներ, գահավիժելով զգալի բարձրութիւնից. ուստի նրանք մեծ մասով պէտքական չեն նաւարկութեան համար: Սակայն երկրի ոռոգման համար նրանք մեծ նշանակութիւն ունեն: Ահաքին տարածութիւններ ոռոգւում են Հայաստանի գետերով և գետակներով, առանց որոնց նրանք անապատներ կներկայացնէին:

Հայաստանի գլխաւոր գետերն իրենց սկիզբն առնում են երկրի միջին մասում. Բարձր Հայքն է այն շրջանը, որտեղից սկիզբ են առնում Երասխը, Եփրատը և Ճորոխը. սրանք իրենց ակունքներով մօտ են իրար: Տաւրոսից է սկսւում Տիգրիսը:

Սկսելով երկրի միջին՝ աւելի բարձրադիր մասում, այդ գետերը հոսում են զանազան ուղղութեամբ. Երասխը հոսում է է գէպի Կասպից լիճը, Ճորոխը՝ գէպի Սև ծովը, իսկ Եփրատը և Տիգրիսը՝ գէպի Պարսից Ծոցը: Եփրատը և Տիգրիսը ոչ միայն Հայաստանի, այլ և ամբողջ Առաջաւոր Ասիայի ամենամեծ գետերն են:

ԵՐԱՍՒ.—Երասխը կամ **Ա.Ր.Ք.Ս.Ք.** (Արագ, ըստ Ս. Գրբի՝ Դեհնն) համարեա իր ամբողջ ընթացքով Հայաստանին է պատկանում. նա բնիկ հայկական գետ է, ուստի և հայերի կողմից «Մայր Արաքս» է անւանւում:

Երասխն իր սկիզբն առնում է Տաճկա-Հայաստանում, Բիւրակնեան (Բինգեօլ) լեռների Սրմանց գագաթից (էրզրու-մից 40 վերս հարաւ), — 6¹/₂ հազար ոտնաչափ բարձրութիւնից: Այդ մասում նա կոչւում է Բասենոյ ջուր. հոսում է դէպի հիւսիս արեւելք, ձախ կողմից ընդունելով Մուրց կամ Հասան-Ղալաչայ վտակը: Այնուհետեւ մի փոքրիկ ծունկ կազմելով՝ Երասխը դիմում է դէպի արեւելք, մտնում Ռուսա-Հայաստան՝ դեռ ևս իբրեւ սակաւաջուր գետակ: Հոսելով բաւա-

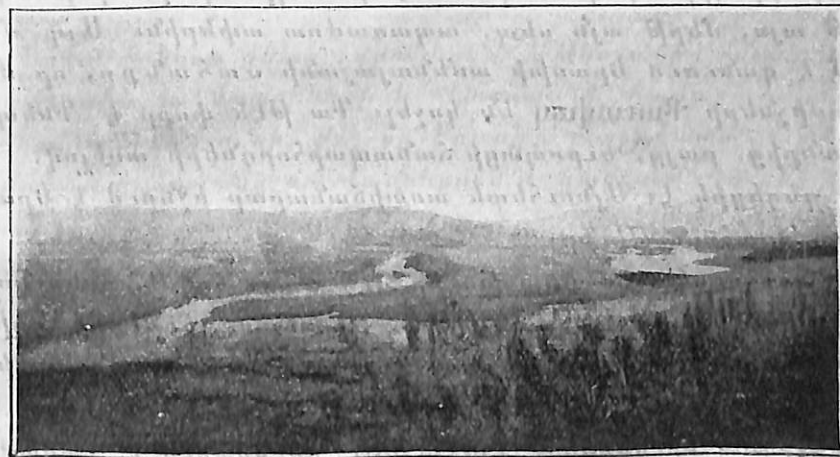

Նկ. 15. Տեաքան Երասխի վերնահովտում:

կան տարածութեան վրայ Հայկական Պարին զուգահեռ և իր մէջ ընդունելով առաջին մեծ վտակը՝ Ախուրեանը, նա կրկնակի մեծանում է: Ախուրեանը բաղկացած է երկու ճիւղից — Ղաւրսաչայ, որ սկիզբ է առնում Վանանդու (Սողանլու) լեռներից և Արեւմտեան Արփաչայ, որ սկիզբ է առնում Արփայ լճից:

Մինչև այդտեղ իր վերին հոսանքում, Երասխը հոսում է ձորերով ու կիրճերով, երկու կողմից լեռներիով սեղմւած նեղ տաշտի միջով. տեղ-տեղ կազմում է ջրվէժներ ու սահանքներ:

Ախուրեանն իր մէջ ընդունելով Երասխը՝ թեքւում է դէպի հարաւ-արեւելք, դուրս է գալիս Այրարատեան դաշտը, ուր և դանդաղում է նրա հոսանքը: Միջին հոսանքում վտակներ ընդունում է նա զլխաւորապէս ձախ կողմից: Դրանցից նշանաւոր են. — Մեծամօր կամ Սև ջուր (Ղարսու), որ սկիզբ է առնում Մեծամօրի ճահճուտից (Այդըր-գեօլ). նա էլ իր մէջ ընդունում է Քասախ գետը (Աբարանի գետ, Կարբի-Ջուր), որ սկիզբն է առնում Արագածի հիւս. ստորոտներից: Քասախ գետին զուգահեռ ընթացքով հիւսիս-արեւելեան կողմից դէպի Երասխն է հոսում Հրազդան կամ Զանգի վտակը, որ սկիզբ է առնում Սեանայ լճից: Այրարատեան դաշտում Երասխն ընդունում է իր մէջ նաև Ագաս գետը կամ Գառնի-չայ, որ

Նկ. 16. Տեաքան Ախուրեանի վերնահովտում:

սկիզբն է առնում Գեղամայ լեռներից: Արեւելեան Արփա-չայ, որ սկիզբ է առնում Գեղարքունեաց լեռներից. հոսում է Դարա-լագեազի հովիտներով և ապա Շարուրի դաշտը ուղղելով թափւում է Երասխ գետը: Նախիջևանի գետ և Երնջակի գետ (Ալինճա-չայ), որոնք սկիզբ են առնում Գարույ լեռներից:

Մինչև այդտեղ Երասխը աջ կողմից ևս ընդունում է մի քանի վտակներ, բայց դրանք փոքր են համեմատաբար: Նշանաւոր են՝ Կաղզվանի և Սուրմալուի գետերը, որոնցից առա-

Ջինը բղխում է Ջրաբաշխի, իսկ երկրորդը՝ Բարդող լեռներից։ Գինայ գետ, որ բղխում է Մասիսի հիւսիս. ստորոտներից։ Այնուհետև՝ Մակիայ գետ (Սարի-սու, Բալդղ-չայ), որ սկիզբ է առնում Գայլատայ լճից. աջ կողմից ընդունում է Տղմուս (Աղ-չայ) վտակը, որ հոսում է Արտազի (Աւարայրի) դաշտով։ Կարմիր գետ (Կըզըլ-չայ, Կոտուր գետ), որ բղխում է Վասպուրականի լեռներից։

Դուրս գալով դաշտից՝ Երասխը թեքում է հիւսիս-արեւելք և այդ ուղղութեամբ նա հոսում է մինչև Կուր գետի հետ խառնելը։ Իր ստորին հոսանքի սկզբում, մանաւանդ Օրդուբաթի և Մեղրիի միջև, Երասխը կրկին սրընթաց է դառնում. նա անցնում է ձորերով և ծործորներով, հոսում է Արասբարի կիրճով. թաւալում է գահավիժաբար, զարնելով մերթ այս, մերթ այն սեպ, ապառաժոտ ափերին։ Այդ մասում է գտնւում Երասխի ամենայայտնի սահանքը, որ մեր պատմիչները Քառավազ են կոչել։ Դա թէև փոքր է Դնեպրի սահանքից, բայց, եւրոպացի ճանապարհորդների ասելով, աւելի գեղեցիկ է։ Այնուհետև աստիճանաբար իջնում է Երասխի արագահոսութիւնը։

Այդ հոսանքում Երասխն իր մէջ ձախ կողմից ընդունում է հետեւեալ նշանաւոր վտակները. Սիւնեաց լեռներից սկիզբ են առնում՝ Չաւրնդուր և Բարգուշատ գետերը՝ (վերջինս բաղկացած է Որոտն կամ Բագար-չայ և Հակկեառ կամ Աղանոյ գետ ճիւղերից)։ Աւուրուչայ, որ բղխում է Ղարաբաղի լեռներից։ Աջ կողմից ընդունում է Սեւ ջուր (Կարա ուրա) վտակը, որ սկիզբ է առնում Սաւալանի ստորոտներից։

Երասխն իր ընթացքով միշտ դէպի հիւսիս-արեւելք դիմելով՝ դուրս է գալիս Մուղանի դաշտը և խառնւում Կուրի հետ. այդ տեղը Սև ծովի մակերևոյթից 67 ոտնաչափ ցածր է զրուհւում, իսկ Կասպից լճից՝ հազիւ 19 ոտնաչափ բարձր։ Կուրի հետ միանալով՝ Երասխը թափւում է Կասպից լիճը։ Հնումը սակայն Երասխը խառնւելիս չէ եղել Կուրի հետ, այլ ունեցել է իր առանձին հոսանքը դէպի ծովը։ Ներկայումս էլ, ինչպէս ցոյց է տւել դիտողութիւնը, Երասխը ձգտում է կրկին

փոխել ընթացքը և առանձին թափւել Կասպից լիճը։ Գարնանը, երբ վարարում է Երասխը, նրա ջրի մի մասն է միայն հոսում Կուր գետը, իսկ մնացած մասն առանձին բազուկներով թափւում է Կասպից լիճը։

Երասխի երկայնութիւնն է մօտ 820 վերստ (միայն Տաճկա-Հայաստանում—150 վ.)։ Կուրի հետ ունեցած ընդհանուր հոսանքն էլ հաշւած՝ 1040 վերստ։ Բաւական մեծ տարածութեան վրայ նա կազմում է Ռուսաստանի և Պարսկաստանի սահմանը։ Երասխի լայնութիւնն է 30—60 սաժէն, տեղ-տեղ 100 սաժէն, խորութիւնը՝ 3—15 ոտնաչափ։ Իւրաքանչիւր մէկ վերստի վրայ նրա հոսանքն իջնում է, միջին հաշւով, $6\frac{1}{2}$ ոտնաչափ։ Երասխի ջուրը պատւական է և առողջարար. ձկները համեղ են։

ԿՈՒՐ.— Կուր գետը (վրացերէն՝ Մթկուարի) բնիկ վրացական գետ է։ Վրացիների և Վրաստանի համար նա նոյն նշանակութիւնն ունի, ինչ որ Երասխը՝ Հայաստանի և հայերի համար։ Հայաստանի սահմաններում է գտնւում Կուրի վերին հոսանքի մի մասը միայն։ Իր հոսանքի կէսերից սկսած նա կազմում է սահման Հայաստանի և Վրաստանի, աջ կողմից ընդունելով Հայաստանի լեռներից բղխող բաւական թւով վտակներ։

Կուր գետն իր սկիզբն առնում է Չարիշատի լեռների փեշերից (Կարսի նահանգ)։ մի բարձրադիր, ճահճաշատ («Գէօյ» անունով) լեռնագոգից (6642 ոտն.)։ Սկզբում նա հոսում է դէպի հիւսիս, Արդահանի մօտերից թեքւում է դէպի հիւսիս-արեւելք, ապա աղեղ կազմում դէպի հիւսիս-արեւմուտք. Ա. խալցիսայի մօտից կրկին դէպի հիւսիս-արեւելք է թեքւում, կտրում անցնում է Բորժոմի կիրճը, այնուհետև հոսում հաւա-արեւելեկան ուղղութեամբ, ընդարձակ դաշտի միջով։ Կասպից լիճը թափւելուց առաջ Կուրը բաժանւում է երկու գըլխաւոր բազուկի, գոյացնելով Սալեանի դելտան։

Կուրի երկայնութիւնն է 1.100 վերստից աւելի։ Վերին

հոսանքում արագահոս է, իսկ միջին և մանաւանդ ստորին հոսանքում շատ դանդաղ: Այդ մասում նաւարկելի է հուրը: Կուրի ձախակողմեան վտակներից միայն երկուսն են գտնւում Հայաստանի սահմաններում—Ախալցխայի գետը և նրա վտակ Փոցխովը:

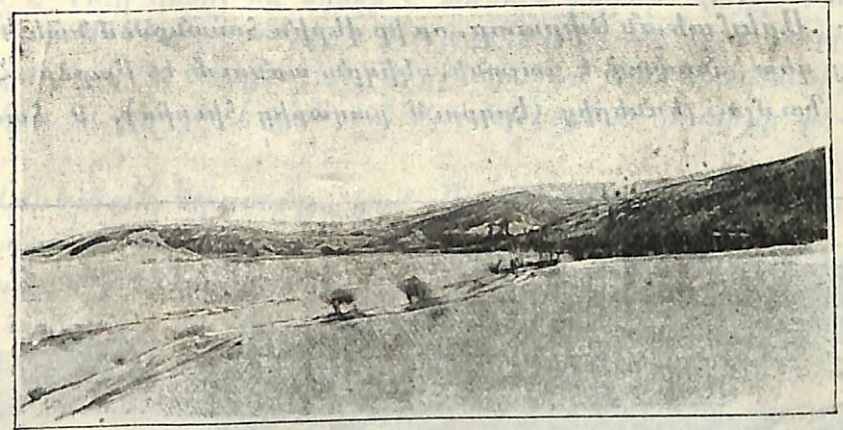
Կուրի աջակողմեան վտակներից, որոնք հոսում են Հայաստանում, նշանաւոր են.—Փարւնայ գետ, որ բոլորում է համանուն լճից: Ալգետ—սկիզբն է առնում Թրիալէթի լեռներից: Խրամ գետ, որ սկիզբն է առնում Զրլոր լճից արևելք, Խոնաւ լեռներից: Խրամն աջ կողմից ընդունում է Մաւաւեր և Զորագետ (Բորչալու գետ) վտակները, որոնք նախ միանում են իրար հետ, ապա թափւում Խրամի մէջ: Աղսեւ (որ աջ կողմից ընդունում է Թարսաշայ վտակը). սկիզբն է առնում Փամբակի լ. հիւս. փեշերից. Շամֆուր, Գանձակ, Թարթառ, Խաչէն և Գարգար գետերը, որոնք սկիզբն են առնում Ղարաբաղի լեռներից և հոսում են իրար գոլգահեռաբար: Վերջին երկուսը հոսելով ընդարձակ դաշտերի միջով՝ ամառը հորանում են և կորչում աւազուտների մէջ:

ՃՈՐՈՒ:—Ճորոխ (Ակամսիս) գետն իր սկիզբն առնում է Տաճկա-Հայաստանում (Բարձր Հայք), Սպերի լեռներից. նախ հոսում է դէպի հարաւ-արեւմուտք, ապա, Պարխարեան լեռներից չհասած, ծունկ կազմելով թեքւում է դէպի հիւսիս-արևելք. վերջապէս դէպի հիւսիս է ուղղւում, մտնում Ռուսաստան և Բաթումից ոչ հեռու, բաժանելով մի քանի բազուկների և դելտա կազմելով, թափւում է Սև Ծովը:

Ճորոխի աջակողմեան վտակներից նշանաւոր են. Օլթի գետ, որ ձախ կողմից իր մէջ է ընդունում Թուրքում գետը. սկիզբն առնում է Բարձր Հայքում, Դումլու լեռան հիւսային ստորոտներից և իր հոսանքի ընթացքում կազմում է Թորթումի լիճը: Դուրս գալով լճից, նա հոսում է նեղ կիրճերի միջով և կազմում մի ջրվեժ, որ թափւում է 20 սաժէն բարձրութիւնից և ներկայացնում բնութեան հրաշագեղ տես-

արան*) Ճորոխի աջակողմեան վտակներից են նաև՝ Արդանուշի և Աջարայի վտակները:

Ճորոխի ձախակողմեան վտակների թւում նշանաւոր

Նկ. 17. Տեղաւոր Ճորոխի վերնահովտում:

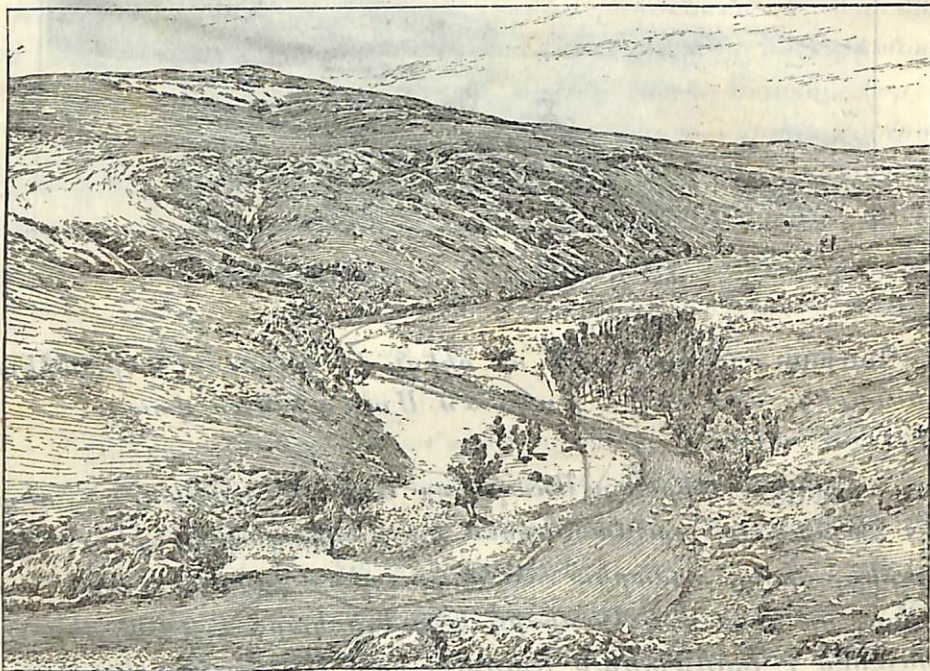
է Պարխալ (Բալախոր), որ սկիզբն է առնում Պարխարեան լեռներից. նրա մէջ է թափւում Սաման-սու վտակը:

ԵՓՐԱՏ:—Եփրատը Առաջաւոր Ասիայի ամենամեծ գետն է. Հայաստանի սահմաններում նա բաղկացած է երկու ճիւղերից, որոնք համարեա հաւասարապէս ջրառատ են: Առաջինը, որ հոսում է հիւսիսից և աւելի կարճ է (400 վերստ), կոչւում է Արեւմտեան Եփրատ կամ Սև-Ջուր (Կարասու), երկրորդ ճիւղը, որ աւելի երկար է, հոսում է արևելեան կողմից և կոչւում է Արևելեան Եփրատ կամ Արածանի (Մուրադ-սու): Այդ երկու գետերն իրար հետ միանում են Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի սահմանում և ստանում են մի ընդհանուր՝ Եփրատ անունը: Եփրատն այնուհետև հոսում է դէպի հարաւ, կտրում անցնում է Տաւրոսի լեռներով ու կիր-

*) Գերմանացի ճանապարհորդ Վալենթին Թորթումի ջրվեժն աւելի չքնադ, աւելի վեհ է համարում, քան Շեյքարիայի ջրվեժները. երկրորդը՝ Նիգարայի ջրվեժից յետոյ:

ձերով, կազմում ջրվեժներ ու սահանքներ. Միջագետքում միանում է Տիգրիս գետի հետ և Շատ-էլ-Արաբ անունով թափում է Պարսից ծովը: Եփրատի ստորին հոսանքի վրայ կանոնաւոր նաւագնացութիւն կայ: Եփրատի երկայնութիւնն է 2600 վերստ:

Արեւմտեան Եփրատը, որ իր վերին հոսանքում նաև Կարնոյ գետ անունով է յայտնի, սկիզբն առնում է Բարձր Հայքի Դոււմլու լեռներից (էրզրում քաղաքից հիւսիս), 9 հազար

Նկ. 18. Եփրատ գետն Ակնից վերև:

ոտնաչափ բարձրութեան վրա: Նախ հոսում է դէպի հարաւ-արեւմուտք. Կարնոյ դաշտում նրա ջրերը տարածւում և կազմում են Կարնոյ Շամբը: Ապա ընդհանուր ուղղութիւնը դէպի արեւմուտք ընդունելով՝ Արեւմ. Եփրատը Մեծ Հայքի սահմանում, Ակն քաղաքից ոչ հեռու, թեքւում է դէպի հա-

րաւ և կտրել անցնելով ձորեր ու կիրճեր՝ միանում Արեւելեան Եփրատի հետ:

Արեւմ. Եփրատն աջ և ձախ կողմերից ընդունում է մի շարք վտակներ, Նրա աջակողմեան վտակների մէջ նշանաւոր է Գայլ գետը, որ սկիզբ է առնում բարձր Հայքի Գոհանամ կամ Սեպուհ սարից: Ձախակողմեան վտակների մէջ նշանաւոր է Տուզլա-չայ (Դերջանի կամ Մամախաթունի) գետակը, որ սկիզբն է առնում Փալանթօքեան լեռների փէշերից:

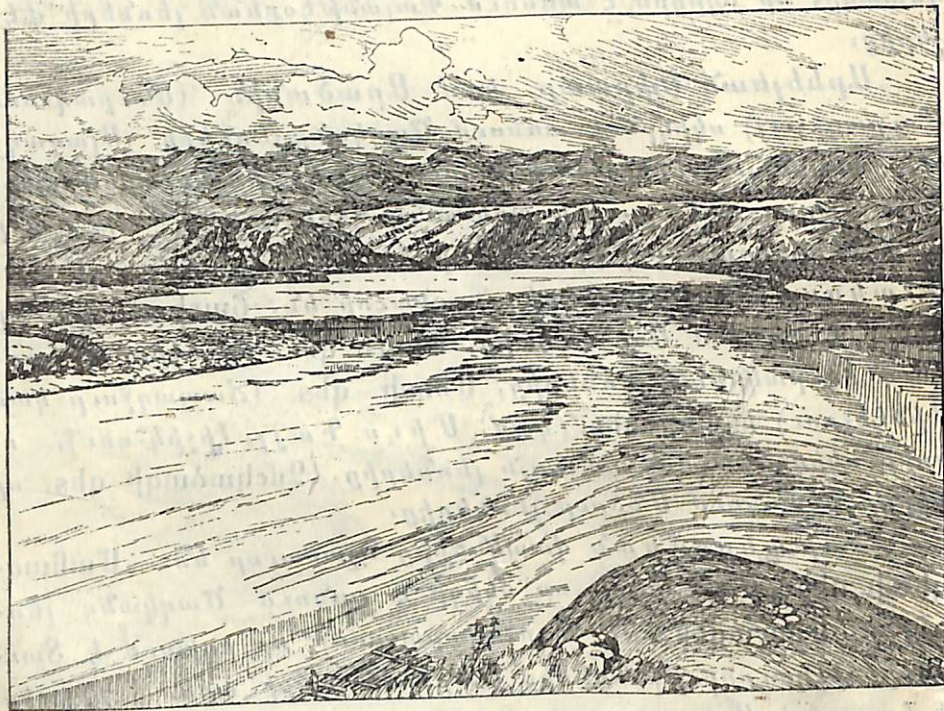
Արեւելեան Եփրատը կամ Արածանին (Մուրադ-սու Մուրադ-չայ) սկիզբն է առնում Ծաղկանց լեռների (Ալաղաղ) հիւսիսային լանջերից: Նախ հոսում է դէպի հիւսիս-արեւմուտք, ապա հարաւ-արեւմուտք և արեւմուտք հոսելով ու մի շարք վտակներ ընդունելով իր մէջ՝ միանում է Արեւմ. Եփրատի հետ: Աջակողմեան վտակներից նշանաւոր են. Շարխան գետ, որ սկիզբ է առնում Սուկաւէտից, Խնուս գետ, որ սկիզբ է առնում Բիւրակնեան լեռներից, Մեղսի գետ (Ճապաղջուր կամ Գինէկ-սու) և Քդի գետ, (կամ՝ Միւս Գայլ, Լիչիկ-սու), որոնք սկիզբ են առնում նոյն լեռներից, Չմեկաձագի գետ, որ սկիզբ է առնում Մնձուր լեռներից:

Ձախակողմեան վտակներից նշանաւոր են.— Մանագկետի գետ (Սարը-սու), որ սկիզբ է առնում Ծաղկանց լեռներից. Մեղրագետ (Սև ջուր, Կարա-սու), որ բղխում է Տաւրոսի ճիւղաւորութիւններից (Նեբրովթ սարի արեւմ. կողմից) և հոսում է Մշոյ դաշտով:

ՏԻԳՐԻՍ.— Տիգրիսն (Գիլգամ) ևս Առաջաւոր Արեւելի ամենամեծ գետերից մէկն է. երկայնութիւնն է 1200 վերստ: Զրառատութեան կողմից Տիգրիսը ներկայումս գերազանցում է Եփրատին, սրանից աւելի ջուր է բերում Շատ-էլ-արաբ. աւելի էլ արագահոս, սրընթաց է, քան Եփրատը: Տիգրիս գետն ևս, Եփրատի նման, բաղկացած է երկու ճիւղերից— Արեւմտեան Տիգրիս և Արեւելեան Տիգրիս: Դրանք իրար հա-

բաւում, Կորգուաց լեռներում, կազմելով Տիգրիսը՝ որ Հայաստանից դուրս խառնւում է Եփրատի հետ:

Արեւմտեան Տիգրիսն իր սկիզբն առնում է Մեծ Հայքի արեւմտեան սահմաններում, Տաւրոս լեռներից, Եփրատ գետից ոչ հեռու. նախ հոսում է դէպի հարաւ, յետոյ արեւելք: Զախակողմեան վտակների մէջ նշանաւոր է Սասնոյ գետը

Նկ. 19. Արեւել. և Արեւմ. Տիգրիսի խառնարանը:

(Բաթման-չայ), իսկ աջակողմեան վտակներից՝ Կուրու-չայ. առաջինը բղխում է Տաւրոսի լեռներից, իսկ երկրորդը՝ Կառաշա-գաղից: Արեւելեան Տիգրիսը (Բոհտան-չայ) իր սկիզբն առնում է Վանայ լճի հարաւում, Քրդստանի լեռներից: Վտակների մէջ նշանաւոր է (աջ կողմից) Բաղէժի գետը (Բիթլիս-չայ):

Զաւ գետը, որ սկիզբ է առնում Զազրոշի լեռներից,

Տիգրիսի մէջ է թափւում (երկու ճիւղերի խառնարանից ցած) Հայաստանի սահմաններից դուրս:

Փոքր Հայքի գետերից նշանաւոր են. Ալիւս (Գըզըլ-ըրմազ) և Ալիւս (Եշիլ-ըրմազ). վերջինս իր մէջ ընդունում է Լիկոս (Գայլ) վտակը: Երկու գետերն էլ թափւում են Սեւ ծովը:

Վ Լ Ի Մ Ա Ն

Հայաստանը գտնւում է աշխարհագրական նոյն լայնութեան տակ, ինչ որ Միջերկրականի երկիրները—Պիրինէան, Ապենինեան և Բալկանեան թերակղզիների հարաւային մասերը: Սակայն մինչդեռ այդ՝ համաստիճան երկիրների կլիման շատ մեղմ է, մերձարեւդարձային,—Հայաստանի կլիման, ընդհակառակը, աչքի է ընկնում իր խստութեամբ. մինչև անգամ շատ աւելի խիստ է, քան Արեւմ. Եւրոպայի հիւսիսային երկիրները՝ օր. Գերմանիայի, Ֆրանսիայի կլիման:

Նախ՝ Հայաստանն ընդհանրապէս լեռնոտ երկիր է, ծովի մակերևոյթից շատ աւելի բարձր, քան վերոյիշեալ երկիրները: Այսպէս, Վոգեգների և Իւրայի ամենաբարձր գագաթներն անգամ չեն հասնում այն դաշտերի բարձրութեան, որոնց միջով հոսում են Հայաստանի գետերը: Սիմպլոնը և Սէն-Գոթարդը (Շւէյցարիա) ծովի մակերևոյթից աւելի պակաս բարձրութիւն ունին քան Սեանայ լիճը: Այդ էր գլխաւոր պատճառը, օրինակ, որ «Փոքր Ասիայի Սիբիր» անւանւած էրզրումի ձմեռը նւազ խիստ չէ քան Ս. Բեռնարդոսի ձմեռը (Շւէյցարիա), թէպէտ էրզրումն աւելի հարաւ է գրտնւում (50. ուղ):

Մինչդեռ Եւրոպայի համաստիճան վայրերում ամառ-ձմեռ կլիման մեղմ է լինում, Հայաստանի ձմեռն ընդհակառակը դաժան է և երկարատեւ, ամիսներ շարունակ դաշտ ու ձոր ծածկւած են լինում ձեան սպիտակ սաւանով, գետերը սառչում են, ձեան հիւսերի տակ

երբեմն ամբողջ կարաւաններ են մնում թաղւած *)։ Այն միջոցին, երբ Տրապիզոնի շրջակայքում նարնջենին բացօթեայ լաւ աճում է, Միջագետքում կիզիչ շոգեր են լինում, — նոյն այդ միջոցին Հայաստանում դեռ ցուրտ ձմեռ է։

Երկրորդ՝ Հայաստանը ծովափնեայ երկրներէց է։ Նրա սահմաններն են միայն ոչ հեռու գտնւում ծովերից։ Այդ պատճառով Սև և Միջերկրական ծովերից փչող քամիները քիչ քանակութեամբ մթնոլորտային տեղումներ են հասցնում Հայաստան, մանաւանդ նրա կենտրոնական մասը։

Հայաստանի սահմանամերձ լեռներն ևս իրենց ուղղութեամբ դիմադրում են գարնանը ծովերից փչող արևմ. քամիներին և այդտեղից բերւող մթնոլորտային տեղումներէ առաջն զգալի չափով առնում են։

Հայկական բարձրաւանդակում տարեկան մթնոլորտային տեղումների միջին քանակութիւնը 500 միլլիմետրից չէ անցնում, այն ինչ մօտակայ Սև ծովափնեայ երկիրներում — մի քանի անգամ աւելի է **): Արարատեան դաշտում, օրինակ, առանց արեւստական ոռոգման երկիրը չոր անապատ կը ներկայացնէր։

Ինչպէս որ ձմեռը խիստ դժւան է լինում մինչև անգամ Հայաստանի դաշտերում (օր. Այրարատեան դաշտում), այնպէս էլ, ցամաքային կլիմայ ունենալու պատճառով, ամառն այդ դաշտերում և հովիտներում լինում է շոգ։ Տարւայ այդ եղանակին փչում են չոր ջերմութիւն բերող հարաւային և արեւելեան քամիները։

Ինչպէս որ Հայկական Բարձրաւանդակի մակերևոյթը ընդհանրապէս բարձր լինելով հանդերձ բազմազան կազմութիւն ունի, այնպէս և նրա կլիման բազմազան է, հակա-

*) Յոյն աշխարհագրագէտ Ստրաբոնը (Ա. դար Բ. ա.) նկարագրում է, թէ Հայկական բարձրաւանդակի վրայ ձմեռ ժամանակ ճանապարհորդողները երկայն ձողեր էին կրում, որպէս զի վտանգի ենթարկւած ժամանակ (ձեան տակ մնալիս) ձողերը վեր ցցեն, և անցորդներն օգնութեան դան։ Զին շատ է դալիս մանաւանդ Բաղէշում. երբեմն մի քանի արշին հաստութեամբ ձեան շերտ է նստում։

**) Տրապիզոն—5660 միլլիմ., Ռաբուլ—2529 միլլիմ., Գուլիսի—1374 մ., Իսկ Ալեքսանդրապոլ—409 մ. Երևան—316 մ.։

դրութիւններով հարուստ։ Այսպէս, մինչ տարւայ եղանակի միջին աստիճանը Երևան քաղաքում (մօտ 3 հզ. ո. բ.) հասնում է 11½-ի, Ալեքսանդրապոլում (մօտ 5 հզ. ո.) իջնում է 6.6°-ի, Ախալքալաքում (6 հզ. ո.) — 5.7°-ի, Իսկ Կարսում (6173 ոտ.) — մինչև Իսկ 3.8°-ի *)։ Սակայն կլիմայի բազմազանութիւնը նկատելի է ոչ միայն Հայաստանի՝ տարբեր բարձրութիւն ունեցող զանազան վայրերում **), այլ և միևնոյն վայրում կլիման ծայրայեղ տատանումներ է ցոյց տալիս տարւայ զանազան եղանակներին, առաւօտից մինչև երեկոյ։ Էրզրումում յունիս ամսին, երբ ցերեկը շոգ է լինում, գիշերը բաց երկնքի տակ, պատահում է, շուրջ սառչում է. այդտեղ ամենացուրտ և ամենատաք օրերին կլիմայական տատանումները — 25°-ից բարձրանում են 44°-ի։ Երևան քաղաքում ամենացուրտ և ամենատաք ամիսների միջին եղանակների տարբերութիւնը հասնում է 35.7°-ի (ըստ Յելսիուսի), Ալեքսանդրապոլում 29.4°-ի ***):

ԲՈՒՍԱԿԱՆ ՈՒԹԻՒՆԸ

Ինչպէս որ Հայաստանի մակերևոյթի կազմութիւնը և կլիման բազմազան են, այնպէս էլ՝ նրա բուսականութիւնը։ Հայաստանում աճում են թէ բարեխառն, և թէ ցուրտ ու մերձարևադարձային շրջանների բոյսեր, — նայած այս կամ այն վայրի մակերևոյթի կազմութեան և կլիմային։

*) Այնինչ՝ Տրապիզոն—15.5°, Բաթում—14.5°, Թիֆլիս—12.6°, Բազու—14.4°.

**) Դուք կը սառչէք էրզրումում տարւայ այն միջոցին, երբ Երևանը շոգից տապալում է. մինչդեռ երկու քաղաքներն էլ բարձրաւանդակների ծայրերին են, էրզրումն իր աշխարհագր. լայնութեամբ գտնւում է աւելի բարեյաջող պայմաններում (Ռեկլիւ)։ Ալեքսանդրապոլն իր կլիմայի կողմից կարելի է համեմատել Ս. Լաւրենտիոսի հետ (Հիւս. Ամերիկա, ցուրտ կլիմայ), Իսկ Երևանը—Պալերմօ կամ Բարցելոն (Միջերկրական ծովափ. քաղաքներ. մերձարևադարձային կլիմայ) քաղաքների հետ (Սեբիլ, Լիմա)։

***) Իսկ Փոթի—միայն 18.6°, Գուլիսի—19.6°, Թիֆլիս—23.8°, Բազու—22.4°.

Անտառներ ներկայումս քիչ կան Հայաստանում: Հայաստանի համարեա ամբողջ կենտրոնական մասը զուրկ է անտառներից: Շաբաթներով երկրում ճանապարհորդողը չէ պատահում անտառների և ծառաստանների: Անտառներ կան, աւելի պակաս չափով, Հայաստանի գլխաւորապէս սահմանամերձ լեռներում: Այսպէս, անտառածածկ են՝ Ղարաբաղի, Ղազախի, Լոռայ, Վանանդի (Սողանլու) լեռները—Ռուսա-Հայաստանում, և Պարսարեան, Տաւրոսի լեռները—Տաճկա-Հայաստանում: Համեմատաբար փարթամ է բուսականութիւնը հիւսիսային սահմանամերձ լեռներում, հովիտները և լեռնալանջերը ծածկւած են խիտ անտառներով և թփուտներով: Իրանք բոլորն էլ խառն անտառների շարքին են պատկանում: այդտեղ աճում են թէ՛ փշատերև, թէ՛ սաղարթաւոր ծառեր: Փշատերև ծառերից նշանաւոր են՝ եղևնի, մայրի, և այլն. սաղարթաւոր ծառերից—կաղնի, ընկուզենի, թղտենի, և այլն*):

Հնումը Հայաստանն անտառաշատ երկիր է եղած: Սակայն դարերի ընթացքում, մանաւանդ մահմեդական տիրապետութեան տակ, անտառներն անխնայ կերպով կտրատել են: Եւ այդ դարաւոր անտառազրկութիւնն աղէտալի հետեանքներ է ունեցել երկրի կլիմայի մեղմութեան և ոռոգման ու հողի պտղաբերութեան տեսակէտից: Շնորհիւ հնումը եղած ընդարձակ անտառների՝ կենտրոնական Հայաստանի գետերն աւելի ջրառատ են եղել, գետինն աւելի խոնավորութիւն է պարունակելիս եղել, քան այժմ: Այսպէս, գետ Գրիստոսից առաջ ապրող յոյն աշխարհագրագէտ Ստրաբոնը յիշում է, որ Եփրատ և Տիգրիս գետերից առաջինն աւելի ջրառատ էր, աւելի էր ջուր բերում իր խառնարանը (Շատ-էլ-Արար), քան Տիգրիսը, այն ինչ այժմ ընդհակառակն է: Ուրեմն՝ կենտրոնական Հայաստանը, ուր մնում է Եփրատը, ներկայումս պակաս խոնավութիւն ունի, քան հնումը: Զիւն էլ ներկայումս աւելի պակաս է նստում, քան հնումը, որովհետև անտառներ չկան, որ նպաստեն այդ բանին:

Լեռնային բուսականութեամբ հարուստ են Հայաստանի այն լեռներն ու բարձր սարահարթերը, ուր աւելի

*) Այդ ծառերը Հայաստանում աճում են ծովի մակերևոյթից աւելի բարձր, քան Եւրոպայում. օրինակ՝ կաղամախն աճում է Կարնոյ լեռներում 6.000 ոտն. վրայ, բարդին, որ Եւրոպայում չէ աճում 5.500 ոտն.-ից բարձր, Փոքր Մասիսի վրայ աճում է 7.800 ոտնաչափի վրայ, իսկ Սուկաւէտի լանջերում—մինչև 8.200 ոտն. բարձրութեան վրայ:

են թափւում մթնոլորտային տեղումներ: Շատ լեռնալանջեր ու բարձրաւանդակներ ծածկւած են ալպեան արօտատեղիներով, ուր քոչւոր խաշնարածներն անց են կացնում ամառն իրենց հօտերով:

Լեռնաստորոտ կամ ստորալպեան բոյսեր աճում են Հայաստանում, թէպէտ ոչ շատ, մինչև 8.800 ոտն. բարձրութեան վրայ: Բուն ալպեան լեռնաբոյսերը շատ առատ են և հաճում են մինչև 11.000 ոտ. բարձր և աւելի բազմազան ու բազմազոյն են, քան կովկասայինները. կան և այնպիսիները, որ Ալպեան լեռներում բնաւ չկան, կամ հազւագէտ են: Միջնալեռնայ ալպեան բոյսերը հասնում են 10—12 հազար, իսկ բարձրլեռնայինները—12—13 հազար ոտն. բարձրութեան վրայ. օրինակ՝ Մասիսի վրայ ալպեան ծաղիկներից աճում են՝ ալպեան աստղածաղիկը, քարահերձ զանգածաղիկը և այլն:

Մշակովի բոյսեր մեծ քանակութեամբ աճում են Հայաստանի լեռնալանջերում և մանաւանդ հովիտներում ու դաշտերում, այն ևս աւելի բարձր, քան օրինակ Եւրոպայի համաստիճան վայրերում:

Հացաբոյսերից մեծ քանակութեամբ մշակւում են՝ ցորեն, գարի և հաճար: Հայաստանի դաշտերում ամառը որովհետև շատ շոգ է լինում, ուստի հացաբոյսերը հասնում են կարճ ժամանակում,—ցորենը տեղ-տեղ երկու ամսում, գարին՝ աւելի շուտ: Եւ որովհետև ամառն այդ վայրերում սովորաբար չորային է լինում, ուստի և ոռոգում են արեւստական կերպով:

Հայաստանում ցորենն աճում է մինչև 6.200 ոտն. բարձր (օր Կարնոյ դաշտում 5.800 ոտ.), գարին—աւելի բարձր, իսկ կորեկը և հաճարը—աւելի ևս բարձր: Այն ինչ Եւրոպայում գարին հազիւ հասնում է 5.200 ոտն. բարձր. տեղ-տեղ և ոչ իսկ 4.000 ոտ. բ., իսկ ցորենը—աւելի ևս ցածր:

Հացաբոյսերի, մանաւանդ ցորենի մշակութեան կողմից առաջնակարգ տեղ է բռնում Շիրակի դաշտը, որ հնուց յայտնի է իբրև «ցորենի շտեմարան»): Այդ կողմից յայտնի են նաև՝ Այրարատեան, Կարնոյ, Բասենի, Ալաշկերտի, Մշոյ և

*) Մի շատ հին առած, որ պահել է Մովսէս Նորենացին իր պատմութեան մէջ, նոյնն է ցոյց տալիս. «Ենթէ քո որկորը Շաբայի (որ յայտնի էր շատակերութեամբ) որկորն է, մեր ամբարները հօ Շիրակի ամբարները չեն»:

ուրիշ դաշտեր: Համեմատաբար աւելի ցածրադիր, շոգ և խոնաւաշատ վայրերում մշակուում է նաև բրինձ. օրինակ՝ Շա-
րուրի, Տիգրանակերտի և Խարբերդի դաշտերում: *պարսպ*

Բամբակ ևս լաւ մշակուում է ցածրադիր և արևաստա-
կան կերպով ոռոգւող դաշտերում. օրինակ՝ Այրարատեան,
Մշոյ, Խարբերդի և այլ դաշտերում: Ծխախոտի ընտիր տե-
սակն աճում է Մշոյ, Բաղէշի և Սեբաստիայի կողմերը: Զի-
թաբեր բոյսերից պիտի յիշել՝ կանեփը, քունջութը և կտա-
ւատը:

Հայաստանի հովիտներում և դաշտերում դարգացած է
նաև պտղատու ծառերի մշակութիւնը:

Մինչ Եւրոպայում պտղատու ծառերի այգիները տարածւում են
ոչ աւելի քան 3 հազար ոտնաչափ բարձր գտնւող վայրերում, Հայաս-
տանում—շատ աւելի բարձր. օրինակ՝ Այրարատեան դաշտում—մինչև
4 հազար ոտն., Վանայ կողմերը—5 հազար ոտն. բարձր:

Պտղատու ծառերի բազմազան տեսակներ են աճում Հա-
յաստանում: Մի քանիսի սկզբնական հայրենիքը Հայաստանն
է, որտեղից և փոխադրւել են ուրիշ երկիրներ. օրինակ՝ կե-
ռասենին և ծիրանին. նաև տանձենու ու խաղողի հայրենիքը,
մի քանի բուսաբանների կարծիքով, Հայաստանն է: Խաղողի
որթը, որ համեմատաբար շատ տաքութիւն և լոյս է պահան-
ջում, մեծ քանակութեամբ մշակուում է Երևանի, Նախիջևա-
նի, Գանձակի, Մուշի, Խարբերդի կողմերը: Իրենց ընտիր ո-
րակով յայտնի են Երևանի, Նախիջևանի և Խարբերդի գինի-
ները: Խնձորի ընտիր տեսակներով յայտնի են Ախալցխան և
Արտամետը (Վանի մօտ): Տաք վայրերում աճում են նաև
ծիրանի, գեղձի և թթի ծառերը: Աւելի տաք վայրերում՝ ա-
րևակող ձորերում և խոր հովիտներում՝ աճում են նաև
ձիթենի (Ճորոխի հովտում և Մոկաց երկրի խոր ձորերում),
նոնենի, նշենի և թզենի. սրանք աւելի նուրբ և պակաս դի-
մացկուն ծառեր են: Մնացած պտղատու ծառերի, օր. տան-
ձենու, սալորենու զանազան տեսակներն աճում են ամեն
ոեղ՝ պտղատու ծառերի սահմանում:

Հայաստանում մշակող ընդեղէններից յիշենք՝ լո-
բին, սիսեռը, ոսպը, բակլան, և այլն. տակոխներից — սոխը,

բողկը, կարտոֆիլը, կաղամբը, ճակնդեղը. ցանովի խոտաբոյ-
սերից—առւոյտը (եօնջա): Զմերուկի և սեխի ընտիր տեսակ-
ներ ևս մեծ քանակութեամբ մշակուում են Հայաստանի դաշ-
տերում. յայտնի է Երևանի և Տիգրանակերտի սեխը: *բույս*

Զանազան տեսակ ընտիր ծաղիկներ ևս մշակուում են
Հայաստանում, օր. վարդենի, կակաչ, շուշան, մեխակ և այլն:

Մի երկրի բուսականութեան մշակութիւնը, ինչպէս և նրա մշա-
կութիւնն ընդհանրապէս կախւած է ոչ միայն այդ երկրի կլիմայից և
հողից, այլ և ժողովրդի ու պետութեան յառաջադիմութիւնից: Եւ ո-
րովհետև Հայաստանում դարեր շարունակ, մանաւանդ մահմեդական
տիրապետութեան տակ, իշխել են դաժան կարգեր, ուստի և երկրի
մշակութիւնը յետ է մնացել, ինչպէս որ շատ անտառներ են կտրատ-
ւել ու ոչնչացել, այնպէս և հնումը մշակւած շատ դաշտեր դարձել են
ամալի ու խոպան: Համեմատաբար լաւ պայմանների տակ Հայաս-
տանի դաշտերում ու հովիտներում կարող են մշակւել շատ աւելի մեծ
քանակութեամբ և աւելի ընտիր բոյսեր, քան ներկայումս:

ԿԵՆԴԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ

Հայաստանի անտառապատ վայրերում և լեռներում գրա-
նւում են վայրենի կենդանիների տեսակներ—արջ, գայլ,
բորենի, աղւէս, վարազ. տեղ-տեղ, տաք վայրերում, պատա-
հում են նաև վագր և առիւծ: Լեռներում, անտառներում և
տափաստաններում երամբերով շրջում են նաև՝ այծեամբներ,
եղնիկներ և եղջերուի տեսակներ. շատ կան նաև՝ նապաստակ,
սամոյր և այլն:

Թռչունների բազմաթիւ տեսակներով հարուստ է Հա-
յաստանը, մանաւանդ շամբերը: Հին ժամանակներից սկսած
մինչև այժմ թռչուններով յայտնի են Այրարատեան և, մա-
նաւանդ, Կարնոյ դաշտերը. միմիայն Կարնոյ Շամբում, եւ-
րոպացի գիտնականների հաշուով, աւելի քան 70 տեսակ թռ-
չուն կայ, —արօս, կարապ, ճայ, ձկնկուլ, վայրի սագ և բադ,
կարապ, փասեան, արագիլ, կուռնի, և այլն: Երգող թռչուն-
ներից յիշելի են սոխակը և գեղձանիկը: Հայաստանի սովորա-

կան թուշուններին են նաև ագռաւը և կաշաղակը: Ընտանեց-
րած թուշուններին յիշենք՝ հաւը, աքաղաղը, հնդկահաւը, սազը,
բաղը, և այլն:

Ընտիր ձկներով ևս բաւական յայտնի են Հայաստա-
նի գետերը և լճերը: Յայտնի են՝ Վանայ լճի տառեխը, Սե-
ւանայ լճի իշխանը և գեղարքունին, Երասխի ճանառը, Եփրա-
տի կարմրախայտը և լոքը, և այլն:

Միջատների տեսակներն ևս շատ են Հայաստանում:
Յիշենք նախ մեղուն, որ խնամւում է մանաւանդ ծաղկաւէտ
վայրերում—Լօռում, Դարալագեագում, Բաղէշի կողմերը և
ուրիշ տեղեր. նաև շերամի որդը,—յատկապէս այն վայրե-
րում, որտեղ թթենի է մշակւում:

Ընտանի կենդանիների բազմաթիւ տեսակները կան
Հայաստանում. գլխաւոր տեղ են բռնում իրենց նշանակու-
թեամբ եղջիւրաւոր խոշոր կենդանիները—եզր, կովը և գո-
մէշը. ոչխարի հօտեր ևս, մեծ քանակութեամբ, արածեցնում
են կանաչաւէտ լեռներում: Յայտնի է Վանայ ոչխարը, ահա-
գին դմակով: Այծ համեմատաբար քիչ է պատահում. ամե-
նաընտիր տեսակը պահւում է Վանի և Բաղէշի կողմերը և
յայտնի է փուլիկ կամ չուռ անունով, ունի սպիտակ և նուրբ
մազ, ինչպէս մերինոսը: Նաև ձին, էշը, ջորին և ուղտը ըն-
տանի կենդանիների թւում կարևոր տեղ են բռնում: Հնուց
յայտնի է Հայաստանի ընտիր նժոյգը (մանաւանդ Ղարաբա-
ղի ձին), որ պարսից թագաւորներին էր ուղարկւում ամեն
տարի իբրև հարկ: Յայտնի է նաև Վանայ կատուն՝ երկար և
փափուկ մազով. մորթից պատրաստում են լաւ օձիք:

ԱԶԳԱՐՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Շատ հին ժամանակներում, հայերից առաջ Հայաստանի
բնիկ տարրն է կազմել մի ժողովուրդ, որ ներկայումս չկայ
և պատմութեան մէջ յայտնի է խալդեր անունով: Մեր՝
հայերիս նախնիները իրենց ներկայ հայրենիքը (որ յետոյ

Հայաստան կոչւեց), գաղթել են արևմուտքից 7-րդ դարում
Քրիստոսից առաջ: Այդ ժամանակից սկսած մինչև այժմ հա-
յերն են Հայաստանի բնիկ և հնագոյն ժողովուրդը: Պատ-
մութեան ընթացքում հայերը հիմնել են այդ երկրում առան-
ձին պետութիւն: Սակայն յետագայ դարերում հայերը կորց-
րին իրենց քաղաքական անկախութիւնը և նւաճեցին օտար
ազգերից: Եւ այսպէս, հետզհետէ Հայաստանում բնակութիւն
են հաստատել, բացի հայերից, նաև ուրիշ ժողովուրդներ:
Դրանցից գլխաւորներն են.— Ռուսա-Հայաստանում և Պարս-
կա-Հայաստանում—ատրպատկանի թիւրքերը, իսկ Տաճկա-
Հայաստանում—տաճիկները կամ թուրքերը*) և քրդերը:
Կան նաև ուրիշ ազգութիւններ, բայց սակաւաթիւ: Հայաս-
տանի բոլոր բնակիչների թիւը 5 միլ. է հասնում, որից մօտ
կէսը Ռուսա-Հայաստանում, կէսը—Տաճկա-Հայաստանում: Մէկ
քառակուսի վերստի վրայ միջին հաշւով ապրում է 15 բը-
նակիչ:

ՀԱՅԵՐԸ, ՆՐԱՆՅ ԹԻՒԸ, ԶԲԱՂՍՈՒՆՔՆԵՐԸ ԵՒ ԲՆԱՒՈՐՈՒ-
ԹԻՒՆԸ:—Հայերը պատկանում են սպիտակ կամ կովկասեան
ցեղի հնդ-եւրոպական ընտանիքին: Հայոց լեզուն հնդ-եւրո-
պական լեզուների թւին է պատկանում, կազմելով մի առան-
ձին ճիւղ: Կրօնով հայերը քրիստոնեայ են. մեծ մասով հե-
տեւում են հայ-լուսաւորչական դաւանութեան: Կան նաև, թէև
ոչ բազմաթիւ, կաթոլիկ և բողոքական հայեր:

Հայերի թիւն է Հայաստանում մօտ $2\frac{1}{4}$ միլիոն. Ռուսա-
Հայաստանում—մօտ 1.200.000, որի հէնց կէսն ապրում է
Երևանի նահանգում: Տաճկա-Հայաստանում հայերի թիւը մէկ
միլիոնից մի փոքր աւելի է, Պարսկա-Հայաստանում—ոչ ա-
ւելի քան 40 հազար: Սակայն ինչ թւով հայեր ապրում են
Հայաստանում, համարեա նոյն թւով հայեր էլ ապրում են
նրանից դուրս: Հայերի ընդհանուր թիւն է Տաճկաստանում—
մօտ 2 միլիոն, Ռուսաստանում—1.800.000, Ամերիկայի, Ե-

*) Թուրք բառը դործ ենք ածում միշտ ատրպատկանի թուրքերի համար-
իսկ օսմանեան թուրքերի համար—տաճիկ բառը:

գիպտոսի և ուրիշ գաղութներում—մօտ 200,000. Այնպէս որ բոլոր հայերի թիւը հասնում է մօտ չորս միլիոնի: Այսպիսով, պատմական դժբախտ հանգամանքների շնորհիւ հայ ժողովրդի միայն կէսն է ապրում իր հայրենիքում:

Հայերի ցրած լինելն է ցոյց տալիս այն բացառիկ երևոյթը, որ ամենահայաշատ քաղաքները—Կ. Պոլիսը և Թիֆլիսը—գտնւում են Հայաստանից դուրս, առաջինը՝ մինչև իսկ Ասիայից դուրս: Հայերը ցրել սկսել են հնուց արդէն: Յոյն պատմագիր Հերոդոտի (5-րդ դար Ք. ա.) ասելով բաւական թւով հայեր էին ապրում Բաբելոնում:

Հայերի մեծ մասը, յատկապէս բուն հայրենիքում, ապ-

Նկ. 20. Հինգ սերունդ հայ ընտանիքում:

րում է գիւղերում: Հայաստանի արգաւանդ դաշտերում և գետահովիտներում նրանք զբաղւում են գլխաւորապէս հողագործութեամբ և այգեգործութեամբ. իսկ լեռնային մասերում—անասնապահութեամբ և երկրագործութեամբ: Քաղաքներում ապրող հայերն զբաղւում են գլխաւորապէս առևտրով և արհեստներով, նաև գործարանային աշխատանքներով Տնտեսական կեանքում հայերը կազմում են ուժեղ տարր: Սակայն

մինչ, օտարների կարծիքով էլ, հայերը համեմատած իրենց հարեան ժողովուրդների հետ, ճարտար վաճառականներ են, (գիւղական տնտեսութեան մէջ նրանք բաւական յետամնաց են, չեն ցոյց տալիս ցանկալի յառաջադիմութիւն:)

(Հայերը, օտարների կարծիքով էլ, ընդունակ, աշխատասէր և խաղաղասէր ժողովուրդ են: Չնայած այն դաժան պայմաններին, որոնց ենթակայ են եղել դարերի ընթացքում իրենց հայրենի երկրում, հայերը սերտիւ կապւած են նրա հետ. նաև հեռւոր գաղութներում ապրող հայերը բոլորովին չեն կտրուել մայր հայրենիքից: Իրենց շրջապատող՝ գլխաւորապէս մահմեդական ժողովուրդների մէջ հայերն աչքի են ընկնում յառաջադիմութեամբ և լուսաւորութեամբ: Օտարներն ևս հայերի պատմական կոչումն են համարում քաղաքակրթութիւն տարածել ասիական հարեւան ժողովուրդների մէջ, միջնորդ հանդիսանալ եւրոպայի և Ասիայի միջև:)

Հայի ընտանեկան կեանքն էլ համարել է աւելի բարձր, քան շրջապատող մահմեդական ժողովուրդների մէջ: Գիւղերում հայ ընտանիքներ յաճախ աչքի են ընկնում իրենց բազմանդամութեամբ:

ՀԱՅԵՐԻ ՆԵՐՔԻՆ ԿԵԱՆՔԸ ԵՒ ԼՈՒՍԱՆՈՐՈՒԹԻՒՆԸ.—Հայ ժողովրդի գլխաւոր հատկանքները՝ ուստահայերը և տաճկահայերն ապրելով տարբեր պետութիւններում, միանգամայն տարբեր քաղաքական պայմանների մէջ, իրենց ներքին կեանքով էլ չեն կազմում մի սերտ, անբաժան ամբողջութիւն. Հայոց զբաղւած լեզուն մէկ չէ, այլ երկու ճիւղերի է բաժանւած—ուստահայ (արեւելահայ) լեզու և տաճկահայ (արեւմտահայ) լեզու: Եւ ինչպէս լեզուն, այնպէս էլ հայոց արդի գրականութիւնը երկու ճիւղի է բաժանւած—ուստահայ և տաճկահայ գրականութիւն: Սակայն ուստահայ և տաճկահայ լեզւի գրականութեան մէջ շատ նմանութիւն կայ, կրթւած մայրենի լեզուն իմացող հայերի համար երկուսն էլ մատչելի են: Դպրոցական, ազգային-վարչական կազմակերպութիւններն էլ տարբեր են ուստահայերի և տաճկահայերի մէջ. որոշ տարբերութիւն կայ նաև եկեղեցական վարչութեան մէջ:

Սակայն բոլոր Տաճկահայ, Ռուսահայ և այլ երկիրներում ապրող հայ լուսաւորչականներն ունեն մէկ ընդհանուր հոգեւոր պետ. դա է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը, որ նրաւում է էջմիածնում, — Հայ լուսաւորչական եկեղեցու Մայր Աթոռում: Կաթողիկոսն ընտրւում է համազգային ժողովում: Այդ ժողովին մասնակցում են՝ Ռուսաստանի, Տաճկաստանի և այլ երկիրների թեմական առաջնորդները, էջմիածնի Բարձր Հոգեւորականութեան ներկայացուցիչները, նաև բոլոր թեմերից մէկ-մէկ աշխարհական պատգամաւոր: Համազգային ժողովում ընտրւած կաթողիկոսը հաստատւում է Ռուսաստանի Կայսրից:

Թէ՛ Ռուսաստանի, և թէ՛ մանաւանդ Տաճկաստանի ու Պարսկաստանի մէջ հայերը որոշ ինքնավարութիւն ունեն եկեղեցական-վարչական և ազգային դպրոցական գործերում Ռուսահայերի (Լուսաւորչական) եկեղեցական-վարչական և կալւածական գործերը վարելու համար գոյութիւն ունի հոգեւոր բարձրագոյն տեսան — էջմիածնի Սինոդը: Սինոդի անդամներին նշանակում է Կաթողիկոսը և հաստատում է Կայսրը: Ռուսաստանում հայ լուսաւորչականներն ունին վեց թեմ — Երևանի, Ղարաբաղի, Շամախու, Վրաստանի և Իմերէթիայի, Բեսարաբիայի, Աստրախանի թեմերը: Ամեն մի թեմ ունի իր առաջնորդը, որին նշանակում է Կաթողիկոսը, և հաստատում է Կայսրը: Առաջնորդանիստ քաղաքներում գոյութիւն ունեն կոնսիստորիաներ (թեմական հոգեւոր տեսաններ) — հոգեւոր-վարչական գործերի համար: Կոնսիստորիայի նիստերին նախագահում է Առաջնորդը: Փաւառական մեծ քաղաքներում նստում են առաջնորդական փոխանորդներ կամ յաջորդներ, ուր կան նաև հոգեւոր կառավարութիւններ:

Ամեն մի եկեղեցական համայնք կազմում է մի ծուխ: Ամեն մի ծուխ իրաւունք ունի հիմնելու եկեղեցական-ծխական դպրոց, հիւանդանոց, ապաստարան և ուրիշ բարեհաւատակ հաստատութիւններ: Այդ բոլորը կառավարելու համար ծխական ժողովն ընտրում է հոգաբարձութիւն: Ծխական

հոգաբարձութիւնների առանձին հոգացողութեան առարկան է՝ բաց անել և պահպանել ծխական դպրոցներ:

Ռուսահայ ծխական դպրոցների թիւը ներկայումս 400-ից աւելի է, որի մօտ կէսը — Երևանի թեմում, 110 — Թիֆլիսի թեմում, մնացածը — միւս թեմերում: Այդ բոլոր դպրոցներում պաշտօնավարում են մօտ հազար ուսուցիչ և ուսուցչուհի, սովորում են մօտ 33 հազար աշակերտ և աշակերտուհի:

Բացի ծխական դպրոցներից՝ ազգային վարչութիւններին են ենթակայ նաև թեմական դպրոցները: Թեմական դպրոցներն էլ կառավարւում են թեմական հոգաբարձութիւնների միջոցով, որոնք ընտրւում են թեմական պատգամաւորական ժողովներում: Էջմիածնում գոյութիւն ունի Հոգեւոր Ճեմարան, որ ենթակայ է Կաթողիկոսի անմիջական իրաւասութեան:

Բացի ազգային դպրոցներից՝ բազմաթիւ ռուսահայ երեխաներ էլ սովորում են պետական դպրոցներում. մօտաւորապէս 35 հազար հոգի — միմիատրական տարրական դպրոցներում, 10 հազար հոգի — գիմնազիաներում և ուրիշ միջնակարգ դպրոցներում: Բազմաթիւ են նաև բարձրագոյն դպրոցների հայ ուսանողները: Սակայն չնայած այդ բոլորին, հայ ժողովրդի մի խոշոր մասը դեռ ևս բոլորովին անգրագէտ է. դպրոցական հասակ ունեցող երեխաների կէսն էլ չէ յաճախում ուսումնարան:

Հայերի մտաւոր-հասարակական զարգացման էն ծառայում նաև լրագրութիւնը, ընկերութիւնները և կուլտուրական ուրիշ հաստատութիւններ: Գլխաւորապէս ռուսահայ մտաւոր կենտրոնում Թիֆլիսում, բայց նաև գաւառական մի քանի քաղաքներում հրատարակւում են օրաթերթեր և ուրիշ պարբերականներ:

Պարսկահայերն ունին երկու թեմ — Պարսկա-Հնդկաստանի և Ատրպատականի. վերջինս իր հայ բնակիչների թւով և նշանակութեամբ առաջին տեղն է բռնում: Թեմի ազգային-կրթական գործերը վարելու համար Ատրպատականում (Թաւրիզ) գոյութիւն ունի թեմական խորհուրդ, որ ընտրովի մարմին է: Թեմական առաջնորդներն ևս ընտրւում են թեմական պատգամաւորական ժողովներում: Ծխական կազմակերպութիւնը նոյնն է, ինչ որ ռուսահայերի մէջ:

Տաճկահայերը, դարեր շարունակ ենթակայ լինելով մահ-

մեղական իշխանութեան, անընդհատ հալածել են, ենթարկել ամեն տեսակ ճնշումների թէ բռնակալ իշխանաւորների և թէ քրդական աւագակաբարոյ ցեղերի կողմից: Եւ մինչդեռ ռուսահայերը համեմատաբար կարճ ժամանակաշրջանում ըզգալի չափերով բազմացել են, տնտեսապէս և մտաւորապէս առաջադիմել,—բազաթիւ տաճկահայեր, ընդհակառակը, ստիպւած են եղել գաղթել հայրենիքից, շատերն էլ կոտորածի մատնել: այնպէս որ տաճկահայ ժողովուրդը ոչ միայն չէ բազմացել, այլ և պակասել է, տնտեսական և մտաւոր առաջադիմութեան համար էլ չեն եղել բարեյաջող պայմաններ: Տաճկական սահմանադրութեան վերահաստատումից (1908 թ.) յետոյ միայն տաճկահայերի համար ստեղծել են համեմատաբար նպաստաւոր պայմաններ:

Տաճկահայերն իրենց ազգային գործերը վարելու համար ունեն որոշ ինքնավարութիւն, Օսմանեան պետութեան կողմից հաստատւած, որ յայտնի է Ազգային Սահմանադրութիւն անունով (հաստատւած 1860 թւին):

Համաձայն Ազգային Սահմանադրութեան՝ Կ. Պոլսում գումարւում է Ազգային Երեսփոխանական (պատգամաւորական) ժողով, որ կանոններ է մշակում և որոշումներ կայացնում ազգային գործերը վարելու համար: Ազգային ժողովը բաղկացած է 140 անդամից, որոնցից 80 հոգի ընտրւում են Կ. Պոլսի աշխարհական հայերից, 40 հոգի— գաւառներից, 20 հոգի էլ—Կ. Պոլսի հոգևորականներից:

Ազգային ժողովն է ընտրում և հրաժարեցնում տաճկահայոց Պատրիարքին, որ նստում է Կ. Պոլսում*): Նա համարւում է տաճկահայերի պաշտօնական ներկայացուցիչը կառավարութեան առաջ, Ազգային ժողովի նախագահը:

Ազգային ժողովն ընտրում է Ազգային Վարչութիւն, որ բաղկացած է երկու ժողովից—Քաղաքական ժողով և Կրօնական ժողով: Քաղաքական ժողովը վարում է ազ-

*) Առանձին պատրիարքութիւն ունի Երուսաղէմը, իսկ Սիւսը և Աղթամարը— ահգական կաթողիկոսներ: Իրանց իշխանութիւնը սահմանափակ է, ամեն մէկը կառավարում է մէկ թեմ միայն:

գային-կրթական գործերը, իսկ Կրօնական ժողովը—եկեղեցական գործերը: Քաղաքական ժողովը կազմում է Ուսումնական, Տնտեսական, Գատաստանական և այլ խորհուրդներ, համաձայն Ազգային Սահմանադրութեան:

Գաւառներում ևս, իրենց շրջանների համար, գոյութիւն ունեն Գաւառական Երեսփոխանական ժողովներ և Գաւառական Վարչութիւններ: Ամբողջ Տաճկաստանը եկեղեցական-ազգային տեսակետից բաժանւած է 65 վիճակների կամ թեմերի: Ամեն մի վիճակ ունի իր թեմական առաջնորդը, որ տաճկահայերի մէջ ընտրովի պաշտօնեայ է. նրան ընտրում և հրաժարեցնում է Գաւառական Երեսփոխանական ժողովը:

Լուսաւորութեան կողմից տաճկահայերը, համեմատած իրենց շրջապատող մահմեդական ժողովուրդների հետ, բարձր են կազնած:

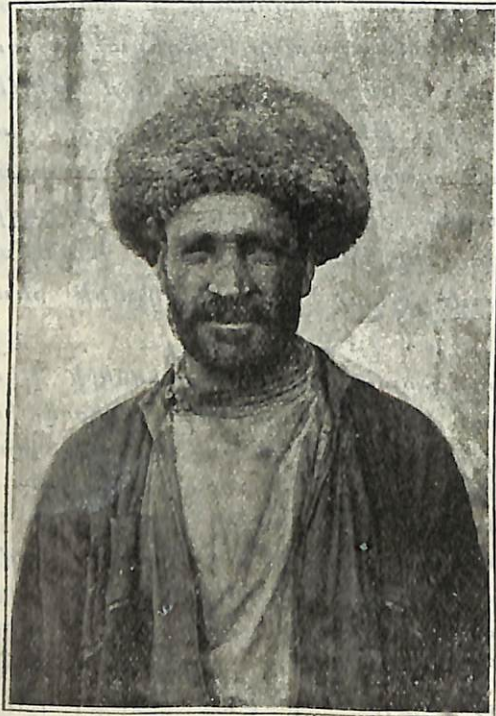
Միայն Տաճկա-Հայաստանում հայոց ազգային դպրոցների թիւը հասնում է 450-ի, մօտ 30 հազար աշակերտ-աշակերտուհիներով, իսկ ամբողջ Տաճկաստանում ազգային դպրոցների թիւն է մօտ 850, աշակերտ-աշակերտուհիների թիւը—մօտ 90 հազար, իսկ ուսուցիչ—ուսուցչուհիների թիւը—երկու հազարից աւելի:

Տաճկահայերն ևս ունեն բաւական թւով ընկերութիւններ, որոնցից մի քանիսը յատուկ նպատակ են դրել նպաստել դպրոցական-կրթական գործին: Կ. Պոլսում և մի քանի գաւառական քաղաքներում հրատարակւում են բաւական թւով օրաթերթեր և այլ պարբերականներ: Տաճկահայերն ընդհանրապէս աւելի են կապւած մայրենի դպրոցին և գրականութեան, քան ռուսահայերը:

ԹՈՒՐԷՐ ԵՒ ՏԱՃԻԿՆԵՐ: Թուրքերը (Ատրպատականի թուրքեր*) կամ թաթարներ) մոնղոլական ցեղից են, խառնւած պարսիկների հետ: Նրանք կրօնով մահմեդական են. մեծ մասը (մօտ—²/₃-ը) հետևում է շիա դաւանութեան, իսկ փոքր մասը—սիւննի դաւանութեան: Թուրքերը Ատրպատականում և Ռուսա-Հայաստանում բաւական մեծ տոկոս են կազմում

*) «Ատրպատականի» թուրքեր կոչւում են նրա համար, որովհետև դուրս են եկել Պարսկաստանի Ատրպատական նահանգից (11-րդ դարից): Նախ քան ռուսական տէրապետութիւնը՝ նրանք այժմեան Անդրկովկասում կազմում էին միջանի խառնութիւններ (Երևանի, Նախիջևանի, Ղարաբաղի, Գանձակի թանութիւններ և այլն):

ընդհանուր ազգաբնակչության մէջ: Նրանց թիւն է ամբողջ Անդրկովկասում մօտ 2¹/₃ միլիոն, որից՝ միայն Գանձակի նահանգում—700 հազար:

Նկ. 21. Թուրք:

Թուրքերն իրենց կենցաղավարութեամբ բաժանուում են երկու խմբի — նստակեաց և վաճկատուն: Վերջիններս պարապում են գլխաւորապէս անասնապահութեամբ: (ամեն գարուն իրենց հօտերով և նախիրներով քոչում են դէպի սարերը (եայլաղ), իսկ աշնան սկզբին — կրկին իրենց տեղերը: Վաճկատուն թուրքերը տգէտ են և մոլեռանդ. չունեն դպրոցներ և գրականութիւն. նրանց միջից դեռևս չէ վերացել արեան վրիժառութիւնը: Նստակեաց թուրքերն ապրում են գիւղերում և քաղաքներում. գիւղերում պարապում են գլխաւորապէս հողագործութեամբ և այգեգործութեամբ, իսկ քաղաքներում — առևտրով, մասամբ նաև արհեստներով: Նստակեաց թուրքերը համեմատաբար մեղմաբարոյ են, աւելի ու աւելի ձգտում են ցոյց տալիս առաջադիմելու և լուսաւորելու: Սակայն ներկայումս նրանք կրթութեան կողմից դեռ համարւում են կովկասեան յետամնաց ժողովուրդներից մէկը. նրանց ընտանեկան կեանքն էլ շատ փակ է: Մահմեդական հոգևորականութիւնը մեծ ազդեցութիւն ունի թուրք ժողովրդի վրայ:

Տաճիկները կամ օսմանեան թուրքերը տիրող ժողո-

վուրդ են Տաճկա-Հայաստանում: Նրանք Փոքր Ասիան և Հայաստանը տիրել սկսեցին 13-րդ դարից: Տաճիկներն ևս մոնղոլական ծագում ունեն, բայց դարեր շարունակ ապրելով և խառնելով սպիտակ ցեղին պատկանող ժողովուրդների հետ, կորցրել են մոնղոլական շատ գծեր: Նրանց լեզուն՝ տաճիկերէնը՝ արաբական և պարսկական լեզուներից շատ է ազդւել և բազմաթիւ բառեր փոխ առել: Տաճիկներն ևս մահմեդական են, հետևում են սիւննի դաւանութեան: Ամբողջ Տաճկաստանում նրանց թիւը 9 միլիոնից չէ անցնում. միմիայն Տաճկա-Հայաստանում նրանց թիւն է հազիւ 666 հազար. սակաւաթիւ տաճիկներ էլ ապրում են Անդրկովկասում — գլխաւորապէս Կարսի նահանգում:

Նկ. 22. Տաճիկ:

Տաճիկների մի մասն ապրում է գիւղերում և պարապում երկրագործութեամբ ու այգեգործութեամբ: Քաղաքաբնակ տաճիկները պարապում են առևտրով և արհեստներով, որոնց մէջ սակայն աչքի չեն ընկնում: Բազմաթիւ տաճիկներ էլ պաշտօնեաներ են. համարեա ամբողջ պետական

պաշտօնէութիւնը տաճիկներից է բաղկացած:

Չնայելով որ տաճիկները տիրող և արտօնեալ տարր են կազմում Տաճկա-Հայաստանում, բայց և այնպէս նրանք թէ առևտրի ու արհեստների մէջ, և թէ լուսաւորութեան կողմից յետ են մնացել քրիստոնեայ ազգերից:

ՔՐԴԵՐ:—Քրդերի բուն հայրենիքը՝ Քրդստանը գրտնրւում է Հայաստանի հարաւային կողմում. բայց ժամանակի ընթացքում նրանք հետզհետէ ներս են խուժել Հայաստան և գրաւել հայաբնակ շատ վայրեր:

Քրդերի պատմական անցեալը մթութեան մէջ է թաղնւած. նրանք չունեն գիր ու գրականութիւն և պատմութիւն. համարում են հին կորդուաց կամ խալդերի յետնորդներ. խառնուրդ են թաթարական ցեղերի, շատերն էլ—հայերի և պարսիկների: Նրանց լեզուն իրանական ծագում ունի. բաժանւած է բազմաթիւ բարբառների, որոնք խիստ կերպով տարբերւում են իրարից: Այդ բարբառները բաժանւում են երկու գլխաւոր խմբի—քուրմանջի և դազա, որոնք շատ տարբերւում են իրարից:

Քրդերի մեծ մասը կրօնով մահմեդական է, սիւննի դաւանութեան հետևող, մի փոքր մասն էլ՝ եզիդիները՝ ունեն իրենց առանձին կրօնը:

Մահմեդական քրդերը շատ էլ կրօնասէր չեն. պաս չեն պահում, աղօթք չեն սիրում, չունեն ոչ մոլլաներ և ոչ էլ մզկիթներ: Տաճկական մի առած ասում է. «Տաճիկ չեղած դէպքում քուրդն էլ է հաւատացեալ»:

Եզիդիների (Շեմսիէ) կրօնը պատած է խորհրդաւոր քողով: Նրանք խուսափում են իրենց կրօնի մասին խօսելուց: Կան ենթադրողներ, որ եզիդիներն սկզբնապէս քրիստոնեայ են եղած. նրանց կրօնը մի տեսակ խառնուրդ է քրիստոնէութեան, մահմեդականութեան և հեթանոսութեան: Հաւատում են մէկ Աստծուն, Քրիստոսին մարգարէ են համարում և մեծարում նրան, առանձնապէս յարգում են Մարիամ Աստուածածինին, Աստուածաշունչը համարում են սրբազան մատեան, նոյնը նաև զուրանը, ընդունում են դժոխք և արքայութիւն: Շատերը երեսներին խաչ են հանում, երեսներին մկրտում. պաս պահում, շատերն էլ թլփատում են երեսներին: Կան եզիդիներ, որ միակին են, կան որ՝ բազմակին են: Սակայն եզիդիների կրօնը պարունակում է նաև հեթանոսական տարրեր. օրինակ՝ առաւօտները հերեք անգամ երկրպագութիւն են տալիս նոր ծագող արեգակին, յարգում են անկեալ հրեշտակապետին (Մեկեք-Թաուզ), որի համար էլ շատերը նրանց աստանայապաշտ են անւանում:

Արևմ. Եփրատի և Արածանիի մէջ ընկած լեռնաշխարհում (Դերսիմ) ապրող քրդերը (140 հազար) կոչւում են Ղըզլըբաշ և ունեն իրենց առանձին կրօնը, թէպէտ պաշտօնապէս մահմեդական են ճանաչւած. ընդհակառակը նրանք ատում են մահմեդականներին, բարե-

կամական զգացում ունեն դէպի քրիստոնեաները: Նրանց կրօնն ևս խառնուրդ է: Իրենց նախահայր համարում են Մովսէս մարգարէին: Յիսուսին, Մահմեդին և Ալիին ընդունում են մարգարէներ: Ունեն քրիստոնէական որոշ ծէսեր և սովորութիւններ—պաս են պահում, ուխտ են գնում հայոց վանքերը, և այլն: Ընդունում են թլփատութիւնը և մահմեդական կրօնի մի քանի ծէսեր:

Նկ. 23. Քուրդ:

Բոլոր քրդերի թիւն է Տաճկա-Հայաստանում — 780 հազար, իսկ Ռուսա-Հայաստանում (գլխաւորապէս Երևանի նահանգում) — մօտ 100 հազար: Սակայն քրդերը չունեն ազգային միութիւն. նրանք բաժանւած են բազմաթիւ ցեղերի, որոնք յաճախ թշնամական յարաբերութեան մէջ են գտնւում իրար հետ, անընդհատ կռիւներ են մղում իրար դէմ:

Իրենց կենցաղավարութեան նայելով բոլոր քրդերը բաժանւում են երկու խմբի, որոնք թւով մօտաւորապէս հաւասար են իրար—վաչկատուն կամ վրանաբնակ և նստակեաց քրդեր: Վրանաբնակ քրդական ցեղերը կոչւում են աշիրէթ, իսկ նստակեացները — ռայա:

Ամեն մի ցեղ ունի իր ցեղապետը (շէյխ), որ միևնույն ժամանակ կրօնապետ է, և որին հնազանդւում են ամենքը: Վրանաբնակ քրդերն արհամարհում են երկրագործութիւնը, նրանք պարապում են անաս-

նապահութեամբ. (գարնանը իրենց հօտերով բարձրանում են սարերը: Վրանաբնակ քրդական շատ ցեղեր վարում են աւագակաքարոյ կեանք, պարապում են անպատակութեամբ և կողոպուտներով, ճնշում են յատկապէս երկրագործ ու խաղող հայ գիւղացիներին և իւրացնում նրանց աշխատանքը: Հանդարտաբարոյ և խաղող են նստակեաց քրդերը, որոնք պարապում են գլխաւորապէս երկրագործութեամբ: Նստակեաց քրդերից շատերն ևս, հայերի նման, ճնշած են և կեղեքումների ենթակայ. բոլորն էլ ապրում են գետնափոր հիւղերում: Յատկապէս եզիդիները հանդարտաբարոյ են, աշխատասէր և ազնիւ. նրանց բարոյական օրէնքն է՝ ոչ ոքի չարիք չանել, յարգել ծնողներին և մեծերին, օգնել խեղճերին:

Քրդերը յայտնի են իբրև գեղեցիկ ժողովուրդ—բարձրահասակ են, ամուր կազմաւածքով, խոշոր, սև ու կրակոտ աչքերով, արծաթեթով, թուխ մազերով և երկայն բեխերով: Ունեն առանձին՝ քրդական տարազ. կանայք սիրում են խայտաճամուկ զգեստներ: Զէնքը համարում է քրդի անբաժան ընկերը: Քրդերն առհասարակ բնաւորութեամբ տաքարիւն են, անխնայ. սակայն առաքինի կողմեր էլ ունին—հիւրասէր են, պարզ և սակաւապէտ, խոստումը կատարող: Քուրդ կանայք, համեմատած մահմեդական ուրիշ ազգերի պատկանող կանանց հետ, աւելի ազատ են. փակ կեանք չեն վարում, երեսները քողով չեն ծածկում. աշխատանքի ժամանակ օգնում են իրենց ամուսիններին:

ՈՒՐԻՇ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐ.—Բացի հայերից, թուրքերից, տաճիկներից և քրդերից, որոնք իրենց թւով գլխաւոր տարրերն են կազմում Հայաստանում, այդտեղ ապրում են նաև ուրիշ ժողովուրդներ: Դրանց մէջ հնագոյններից են պարսիկները, որոնք հնումը Արևելքի մեծ և քաղաքակիրթ ժողովուրդներից մէկն էին: Նրանք հնդ-եւրոպական ծագում ունեն: Ներկայումս սակայն շատ չէ պարսիկների թիւը Տաճիկ-Հայաստանում,—ընդամենը 13 հազար հոգի (էրզրումի նահանգ), իսկ Անդրկովկասում—15 հազար: Կրօնով մահմեդական են, շիա դաւանութեան հետևող. կան նաև, շատ սակաւաթիւ, զրադաշտական պարսիկներ:

Ասորիներն ևս հայերի հարևան և Արևելքի հին ու քաղաքակիրթ մի ժողովուրդի յետնորդներն են: Նրանք ծագումով սեմական ժողովուրդների թւին են պատկանում. նրանց լեզուն հրէից լեզվին բաւական մօտ է: Ասորիների մի մասը հետևում է նեստորական աղանդին, շատերն ուղղափառ են (պրաւօսլաւ), իսկ մի մասը՝ յակոբիտները (եղիուրիներ)—կաթոլիկ: Վերջիններս աւելի շատ են. մօտ 120 հազար հոգի

Նկ. 24. Ասորիներ:

Յոյներ, թւով ոչ շատ, ապրում են էրզրումի և Սիւրաստիայի նահանգներում (Տաճիկ-Հայաստան) և Կարսի նահանգում: Հնդ-եւրոպական հին ժողովուրդ են, ուղղափառ դաւանութեան հետևող. շատերը պարապում են առևտրով և արհեստներով, մանաւանդ քարտաշութեամբ: Յոյները յայտնի հանքագործներ են:

Թուրք-թաթարական ժողովուրդներից են թուրքմենները և դարափափաները: Թուրքմենները (թարաքեամա), թւով մօտ 10 հազար, ապրում են գլխաւորապէս Կարսի նահանգում, մասամբ էլ՝ Ախալցխայի գաւառում. գաղթել են Տաճիկաստանից: Իրենց լեզվով և կրօնական հաւատալիքներով տարբերում են տաճիկներից. նամազ և պաս

րնակում են Տաճիկ-Հայաստանում: Անդրկովկասում (գլխ. Երևանի նահ.) ասորիների թիւը շատ փոքր է, մօտ 3 հազար. Պարսկահայքում ևս կան բաւական թւով ասորիներ: Նեստորական ասորիների կրօնապետը կամ կաթողիկոսը կոչւում է Մար-Շիմոն, որ միևնոյն ժամանակ նրանց քաղաքական պետն է: Ասորիների մեծ մասը պարապում է երկրագործութեամբ և պարտիզականութեամբ, շատերը՝ ներկարարութեամբ: Ասորիները ներկայումս յետաժողովուրդներից են:

չեն ընդունում, չունեն իմամներ և մզկիթներ: Խաղաղ ժողովուրդ են, պարապում են երկրագործութեամբ և արհեստներով: Արափափախ-

Նկ. 25. Յոյն աղջիկ (Կարսի շրջան):

փառ դաւանութեամբ, իսկ աշարացիները և լազերը մուսուլման մահմեդականներ են, սիւննի դաւանութեամբ:

Հայաստանի մի մասը Ռուսաստանի տիրապետութեան տակ ընկնելով, հետզհետէ այդտեղ հաստատուեցին պետութեան տիրող ազգից՝

ներ, թւով մօտ 25 հազար, բնակւում են Կարսի շրջանում. այդպէս կոչւել են իրենց գործածած մեծ՝ գառան մորթուց շինած գլխարկի համար: Մահմեդական են. մի մասը շիա, միւս մասը՝ սիւննի: Կան նրանց մէջ անհանգիստ, աւազակաբարոյ տարրեր: Միւս մասը խաղաղ և աշխատասէր է:

Վրացիներն ևս հին ժողովուրդ են. նրանց հայրենիքը՝ Վրաստանը՝ Հայաստանի սահմանակից երկիրներից է: Ներկայումս բուն Հայաստանում շատ չնչին թւով վրացիներ են ապրում. Անդրկովկասում նրանց թիւն է մօտ 1 միլ. 700 հազար: Նրանք մի քանի ցեղերի են բաժանւած— իսկական վրացիներ, իմերեղներ, մինգրէլներ, գուրիացիներ, աշարացիներ, լազեր: Առաջին ցեղերը քրիստոնեայ են, մեծ մասով ուղղա-

առններից ևս որոշ թւով բնակիչներ: Ամբողջ Անդրկովկասում այժմ ուսանների թիւն է մօտ 600 հազար, իսկ հայաբնակ շրջաններում նրանք շատ փոքր թիւ են կազմում— մօտ 70 հազար (երևանինահ. — հազիւ 16 հազար): Ռուսները պատկանում են սլաւոն ցեղին: Մի մասն ուղղափառ դաւանութեան է հետևում, շատերն էլ գաղթական աղանդաւորներ են (մալական, սուբոտնիկ, դուխօրոյ): Քաղաքաբնակ ուսանները մեծ մասով պաշտօնեաներ են կամ զինւորական ծառայութեան մէջ. կան նաև առևտրով ու արդիւնաբերութեամբ պարապողներ: Գաղթական ուսանները պարապում են անասնապահութեամբ և երկրագործութեամբ: Ընդհանրապէս ուսանները բարեկեցիկ վիճակ ունեն. լուսաւորութեան կողմից էլ բարձր են միւս ժողովուրդներից:

19-րդ դարի սկզբում գերմանացի գաղթականներ ևս բնակութիւն հաստատեցին մի քանի շրջաններում— Գանձակի և Բորչալուի գաւառներում: Ներկայումս նրանց թիւը 7—8 հազարից չէ անցնում: Հետևում են բողոքական դաւանութեան: Պարապում են գլխավորապէս այգեգործութեամբ. յայտնի գինեգործներ են. երկրագործութեամբ ևս պարապում են: Գերմանացիներն աշխատասէր են, բարեկեցիկ. տեղացի ժողովուրդների հետ համեմատած՝ շատ բարձր են թէ տնտեսապէս և թէ լուսաւորութեամբ:

Վերջին ուսատեճական պատերազմից (1877—78 թ.) յետոյ Կովկասեան արևմ. լեռնաբնակ ժողովուրդներից բաւական թւով չեղեցին գաղթեցին Տաճկա-Հայաստան (գլխավորապէս Սեբաստիայինահ.), որտեղ նրանց թիւն է ներկայումս մօտ 60 հազար: Մահմեդական են, սիւննի դաւանութեամբ: Նրանք ուղղափառ և աւազակաբարոյ ժողովուրդ են, մշտապէս ճնշում են տաճկահայերին: Արևան վրիժառութիւնն ևս գոյութիւն ունի նրանց մէջ:

Նկ. 26. Վրացիներ:

Ռ Ո Ւ Ս Ա Ն Ա Յ Ք

Պատմական Հայաստանի հիւսիս-արեւելեան մասը, Երասխ գետից և Հայկական Պարից սկսած, գտնուում է ռուսական տիրապետութեան տակ և կազմում է Անդրկովկասի մի մասը, այն է՝ Երևանի նահանգը և Կարսի շրջանն ամբողջապէս, Գանձակի նահանգի մեծ մասը և Թիֆլիսի նահանգի մի փոքր մասը:

Ամբողջ Կովկասի իշխանութեան գլուխ է կանգնած Կովկասեան Փոխարքան, որ նստում է Թիֆլիսում. նրա ձեռքին է գտնուում երկրի քաղաքացիական և զինուորական իշխանութեան ղեկը: Հարաւային Կովկասը կամ Անդրկովկասը բաժանւած է մի քանի նահանգների և շրջանների, որոնցից ամեն մէկն ունի իր նահանգապետը: Նահանգները բաժանուում են գաւառների, որ կառավարում են գաւառապետները:

Փոխարքան, նահանգապետները և գաւառապետները գործադիր իշխանութեան ներկայացուցիչներն են. նրանց պաշտօնն է՝ հսկել երկրի օրէնքների պահպանութեան վրայ և կառավարել երկիրը: Դատական գործերի համար կան յատուկ պաշտօնեաներ և ատեաններ—հաշտարար դատաւոր, շրջանային դատարան և դատաստանական պալատ. վերջինս՝ ամբողջ Կովկասի համար: Իսկ ամբողջ Ռուսաստանի համար դատաստանական ամենաբարձր ատեանն է սենատը:

Օրէնսդրական հաստատութիւններն են՝ Պետական Դուման և Պետական Խորհուրդը: Ամեն մի օրէնք նախ քան գործադրութեան մէջ մտնելը պէտք է հաստատուի Կայսեր կողմից:

Լինելով Տաճկաստանի և Պարսկաստանի սահմանակից երկիր՝ Ռուսաստանն Անդրկովկասում պահում է բաւականաչափ զօրք. ունի նաև բերդեր:

ԵՐԵՒԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ:—Երևանի նահանգը տարածւում է Ախուրեան գետից սկսած մինչև Գեղարքունեաց լեռները և Փամբակի լեռներից սկսած մինչև Բարդոզ, Մասիս լեռներն ու Երասխ գետը, ուր նրա մէջ է թափւում Մեղրի գետը: Այսպիսով Երևանի նահանգը բռնում է Երասխի միջին աւազանի մեծ մասը և նրա հիւսիս-արևմտեան անկիւնում գրտնւող մի փոքրիկ երկրամաս (Փամբակի հովիտը), որ պատկանում է Կուրի աւազանին: Սահմաններն են. հիւսիսից—Թիֆլիսի նահանգը, հիւսիս-արևելքից և արևելքից—Գանձակի նահանգը, հարաւից—Տաճկաստանը և Պարսկաստանը, արևմուտքից—Կարսի շրջանը:

Մակերևոյթի կազմութեան նայելով՝ ամբողջ նահանգը կարելի է բաժանել երկու մասի. հիւսիսային՝ որ բարձրադիր է, և հարաւային, որ համեմատաբար ցածրադիր է: Բարձրադիր մասերը սանդխթաձև (տերրաքսներով) իջնում են արևմուտքից-արևելքի և հիւսիսից-հարաւ ուղղութեամբ. Հիւսիսային մասում ձգւում են մի շարք լեռներ. Փամբակի լեռներից զուգահեռ ձգւում են Արագածը և ուրիշ լեռներ, որոնց մէջ տարածւում է Շիրակայ դաշտը: Արևելեան կողմում ձգւում են Գեղամայ և ուրիշ լեռներ, իրենց մէջ առնելով Սևանայ լիճը: Նահանգի հարաւային՝ ցածրադիր մասը ներկայացնում է Այրարատեան դաշտը, որ հիւսիս-արևմուտքից հարաւ-արևելք սանդխթաձև իջնում է և կազմում մի քանի փոքր հարթութիւններ—Սարդարաբադի, Զանգիբասարի, Գառնիբասարի, Սաղարակի, Շարուրի և Նախիջևանի հարթութիւնները: Ընդհանրապէս, ամբողջ նահանգում չկայ և ոչ մի վայր, որ ծովի մակերևոյթից աւելի պակաս քան 2500 ոտնբարձրութիւն ունենայ:

Դաշտային մասերում կլիման ցամաքային է,—ամառը շատ շոգ և չորային, իսկ ձմեռը՝ շատ խիստ. այդ վայրերում օդը վատառողջ է, տենդային: Իսկ բարձրադիր մասերի կլիման առողջարար է:

Նահանգում անտառներ համարեա բոլորովին չկան Սակայն, շնորհիւ արւեստական ոռոգման, դաշտային մասերում աճում են մշակովի բոյսերի շատ տեսակներ, — բացի հացաբոյսերից նաև բամբակ, բրինձ, տեղ-տեղ ծխախոտ. խաղողի և պտղատու ծառերի այգիներն ևս անագին տարածութիւն են բռնում:

Նահանգում գտնուող հանքերից շահագործւում են միայն ադահանքերը:

Երևանի նահանգը բռնում է աւելի քան 24 հազար քառ. վերստ (կամ $2\frac{1}{2}$ միլիոնից աւելի դեսետին) տարածութիւն: Բնակիչների թիւն է 1 միլիոն 72 հազար *). ամեն մի քառակուսի վերստի վրայ ապրում է, միջին հաշւով, 46 բնակիչ: Ազգաբնակչութեան կէսից աւելին ($56\frac{0}{100}$ ը) հայեր են — աւելի քան 600 հազար հոգի. թուրքերի թիւն է մօտ 380 հազար ($36\frac{0}{100}$). մնացածը՝ քրդեր, ռուսներ, ասորիներ և այլն: Բոլոր բնակիչներից մօտ 108 հազար հոգի (ամբողջ ազգաբնակչութեան $10\frac{0}{100}$) է ապրում քաղաքներում, իսկ մնացածը — գիւղերում:

Վարչական տեսակէտից Երևանի նահանգը բաժանւում է հետեւեալ եօթ գաւառների. 1) Ալեքսանդրապոլի, 2) Նոր Բայազիդի, 3) Էջմիածնի, 4) Սուրմալուի, 5) Երևանի, 6) Շարուր-Պարալագեազի, 7) Նախիջևանի գաւառներ: Առաջին երկու գաւառները բռնում են նահանգի հիւսիսային՝ բարձրադիր և լեռնային մասը, իսկ վերջին հինգ գաւառները՝ նահանգի ցածրադիր մասերը, ընկնում են Երասխի և նրա վտակների հովիտներում:

ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԻ ԶԲԱՆՍՈՒՆՔՆԵՐԸ: — Երևանի նահանգը նախ և առաջ երկրագործական երկիր է: Այդ զբաղմունքն սկսւում է մօտաւորապէս 8 հազար ոտն. բարձրութեան վրայ:

*) Եւրոպայի փոքր պետութիւններից մէկը՝ Ռելգիան՝ բռնում է մօտաւորապէս նոյնչափ տարածութիւն (26 հազար քառ. կմ.), որչափ Երևանի նահանգը. իսկ բնակիչների թիւն է $7\frac{1}{2}$ միլիոն:

Երկրագործական ամբողջ շրջանը կարելի է բաժանել երեք գօտու. ա. բարձր գօտի՝ 8.000—4.500 ոտն. բարձրութեան վրայ. բ. միջին գօտի՝ 4.500—3.500 ոտն., գ. ստորին գօտի — 3.500 ոտն. — ից ցածր: Առաջին՝ բարձր գօտում մշակւում են համարեա միայն հացաբոյսեր (գարնանացանք): Միջին գօտում հացաբոյսերի (նաև աշնանացանք) մշակութեան վրայ աւելանում է պտղատու ծառերի մշակութիւնը: Ստորին գօտում դրանց վրայ աւելանում է տաք երկիրների բոյսերի՝ բամբակի, բրնձի, ընջուլի, գերչակի, նաև խաղողի որթի մշակութիւնը: Մշակութեան բազմազան տեսակներ կան մանաւանդ Նախիջևանի գաւառում:

Նկ. 27. Այգեբաղ

Երկրագործական զբաղմունքների մէջ առաջին տեղը բռնում է հացաբոյսերի մշակութիւնը *): Երկրորդ տեղը բռնում է բամբակագործութիւնը, որ տարածւած

*) Ամբողջ նահանգը տալիս է տարեկան, միջին հաշւով, 14 միլ. փութ հացահատիկ:

է հարթավայրերում, տարէց տարի զարգանում է և լաւ *) բերք է տալիս: Բամբակագործութեան կողմից Երևանի նահանգն ամբողջ Անդրկովկասում առաջին տեղն է բռնում: Այգեգործութիւնն ևս զարգացած է նահանգում, շատ վայրերում բնակիչների համարեա միակ զբաղմունքն է: Խաղողի այգիների մշակութիւնը զարգացած է մանաւանդ Երևանի գաւառում: Ամբողջ նահանգում տարեկան մի քանի միլիոն փութ խաղող է ստացւում: Շնորհիւ դրա՝ գինեգործութիւնն ևս զարգացած է Երևանի նահանգում: Մշակւում են նաև պտղատու ծառերի ամենաբնորոշ տեսակներ:

Անասնապահութեամբ զբաղւում են գլխաւորապէս լեռնային մասերում: Ձի համեմատաբար շատ չկայ նահանգում, որովհետև դաշտային աշխատանքները կատարում են եզների և գոմէշների օգնութեամբ: Աւելի թւով ոչխար և եղջիւրաւոր խոշոր կենդանիներ են պահում:

Լեռնային մասերում անասնապահութեամբ զբաղելուն նպաստում են այդ վայրերի ընդարձակ արօտատեղիները. դրանք բաժանւում են երկու տեսակի—ամարային և ձմերային: Առաջինները (եայաղ) սկսւում են 7—8 հազար ոտն. բարձր. վրայ, հացարոյսերի մշակութեան վերին սահմանների մօտ, և տարածւում են մինչև լեռնակատարները (Մեծ Մասիսի վրայ՝ մինչև ձեան սահմանը): Իսկ ձմերային արօտատեղիները (ղըշլաղ) տարածւում են ընդհանրապէս 3 հազար ոտ. -ից ոչ վեր. իսկ այն լեռնալանջերը, ուր ձիւնը կանգնած չէ մնում, անասուններն արածեցնում են ձմեռը մինչև 7 հազար ոտ. բարձրութեան վրայ: Ամարային արօտատեղիներից օգտւում են ոչ միայն Երևանի, այլ և հարևան նահանգների քոչւորներ:

Մեղլաբուծութիւնը համեմատաբար զարգացած չէ Երևանի նահանգում, թէպէտ շատ կան ծաղկաւետ շրջաններ: Տնտեսութեան այդ ճիւղով վերջերս զբաղել սկսել են Ալեքսանդրապոլի և Դարալագեագի գաւառներում:

Շերամապահութեամբ զբաղւում են հարթավայրերում, մանաւանդ Գողթան շրջանում—Ագուլիսում և Օրդուբաթում:

Արդիւնագործութիւնը քիչ է զարգացած նահան-

*) Տարեկան մինչև 6 միլ. բուբուլ:

գում. կան կոնեակի, օղու և գինու մի քանի գործարաններ (մանաւանդ Երևանում և շրջակայքում), որոնց արտադրութիւնները նաև նահանգից դուրս են արտահանւում: Նահանգում կան նաև մետաքսի և բամբակ գտող գործարաններ:

Տնայնագործական զբաղմունքներից համեմատաբար զարգացած են՝ բրտութիւնը, գորգագործութիւնը, զամբիւղագործութիւնը, և այլն. սակայն դրանք կազմում են որոշ վայրերի բնակիչների համար միայն իբրև կողմնակի զբաղմունքներ:

Հանքագործութիւնը չէ զարգացած նահանգում, թէպէտ երկիրը հարուստ է զանազան տեսակի հանքերով: Շահագործւում են Նախիջևանի և Կողբի աղահանքերը. վերջինս թէ որակով և թէ քանակով առաջին տեղն է բռնում ամբողջ Կովկասում: Թէպէտ շատ հնուց սկսած շահագործւում է այդ աղահանքը, բայց և այնպէս նա դեռ անսպառ պաշար ունի իր մէջ, ամբողջ սարալանջեր աղից են բաղկացած *):

Երկու վայրերում էլ (Ալեքսանդրապոլի և Նոր Բայազիդի գ.) մշակւում են պղնձի հանքեր, թէև շատ սահմանափակ չափերով: Մի քանի վայրերում նկատւած են երկաթի, մարգանցի, արծաթի և այլ հանքեր, թէև դրանք դեռ ևս չեն հետազօտւած և չեն շահագործւում: Քարահանքերից ստացւում է բաւական քանակութեամբ քար՝ շէնքերի և սալաշատակների համար:

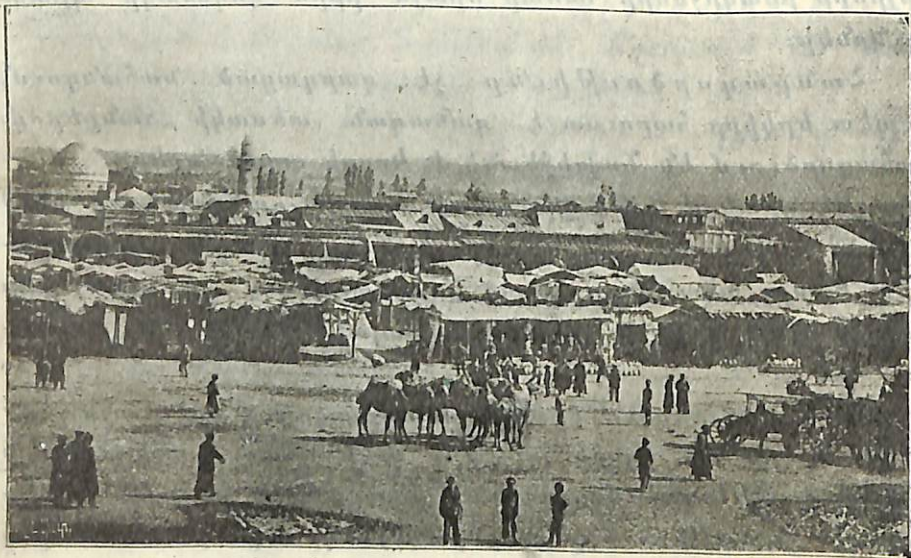
Առևտուրն ևս քիչ է զարգացած նահանգում: Արտահանւում են, գլխաւորապէս, բամբակ. նաև՝ գինի, օղի, մրգեղէն, բրինձ, մետաքս, և այլն: Ներմուծւում են գլխաւորապէս գործարանային ապրանքներ: Այդտեղով է կատարւում նաև առևտուրը Հիւսիսային Պարսկաստանի (Ասորպատական) հետ:

ԵՐԵՒԱՆԻ ԳԱՒԱՌ.— Երևանի գաւառը տարածւում է Երասխի հետեեալ վտակների՝ Զանգի կամ Հրազդան գետի միջին

*) Ներկայումս տարեկան մօտ 2 միլիոն փութ աղ է ստացւում այդտեղից:

և ստորին, Գառնի կամ Ազատ, Վեդի և Սաղարակ գետակների հովիտներում: Մակերևոյթի կազմութեան նայելով Երևանի գաւառը բաժանուում է երկու մասի — հարաւ-արեւմտեան, որ դաշտային է, և հիւսիս-արեւելեան, որ բարձրադիր է:

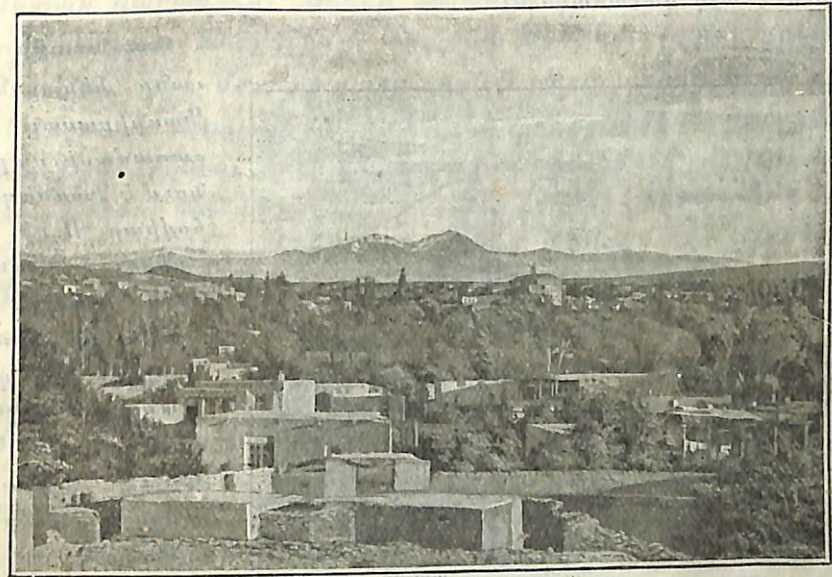
Ամբողջ գաւառի բնած տարածութիւնն է 2724 քառ. վերստ. բնակիչների թիւն է մօտ 200 հազար. կէսից աւելին (103 հազար) թուրքեր են. հայերի թիւն է 80 հազար. ֆիացածը ուսմանը են, քըրգեր, ասորիներ և այլն:

Նկ. 28. Երևան. ընդհանուր տեսարան:

Գաւառի և ամբողջ նահանգի կենտրոնավայրն է ԵՐԵՎԱՆ. քաղաքը, որ գտնուում է Հրազդանի ձախ ափին, Այրարատեան դաշտում, ծովի մակերևոյթից մօտ 3200 ոտնաչափ բարձր. Երևանը հին քաղաք է. 1827 թւականին պարսիկներից անցաւ ուսմանը: Ունի հին բերդ: Երևանն «այգիների քաղաք» է, պարտէզների մէջ թաղւած: Այգտեղից հրաշալի տեսարան է, բացւում դէպի Մասիս: Կլիման վատաւողջ է, տենդային. ամառայ շոգերը երբեմն 50—60°-ի են հասնում, իսկ ձմեռայ ցրտերը՝ —30°-ի: Երևանն ունի մօտ 30 հազար բնակիչ, ամենամեծ մասով (26 հազար) հայեր և թուրքեր, որոնք

թւով իրար մօտաւորապէս հաւասար են: Պարապում են գըլխաւորապէս այգեգործութեամբ և առևտրով: Յայտնի են Երևանի խաղողը, դեղձը և ծիրանը. պատրաստում են նաեւ կոնսերւներ: Հետզհետէ սկսում է զարգանալ օդու և կոնեակի արդիւնաբերութիւնը: Անդրկովկասեան երկաթուղու գծի հետ Երևանը միացած է մի առանձին ճիւղով:

Նկ. 29. Տեսարան Երևանից. հեռում երևում է Արագածը:

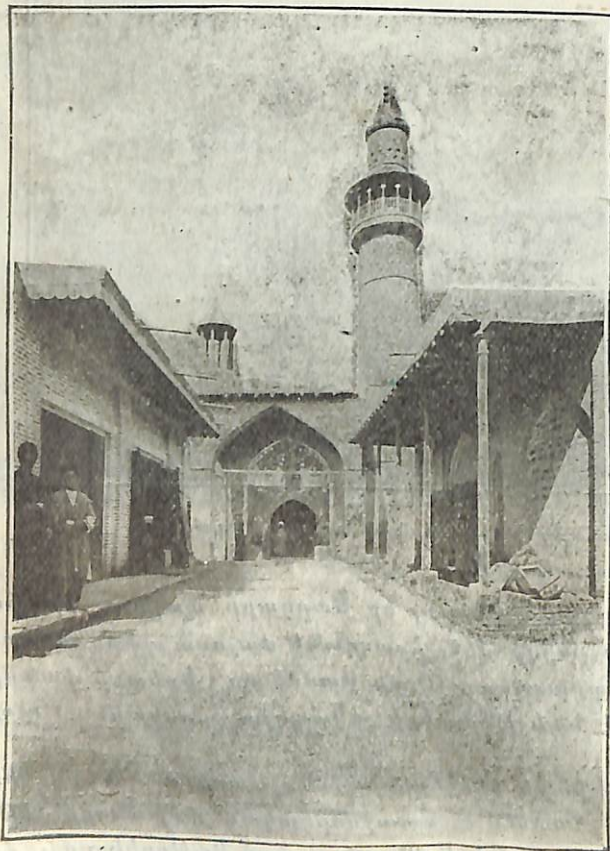
Երևանի հին շէնքերից նշանաւոր էր Սարգարի պալատը իր «հայկեայ դահլիճով» — հին բերդի մէջ, Հրազդանի ժայռոտ ափին. այդտեղ էին նստում Պարսից տիրապետութեան ժամանակ Երևանի խաները (սարգար): Նշանաւոր է նաեւ թուրքերի «Կապոյտ մզկիթի» (Գէօք-Չամի) շէնքը:

Հայերն ունեն մի քանի եկեղեցիներ — Ս. Սարգիս, Պօղոս-Պետրոս և այլն: Երևանում նստում է առաջնորդական փոխանորդ (թեմակալ առաջնորդ համարւում է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը): Հայերն ունեն թեմական դպրոց. օրիորդաց Գայիանեան դպրոցը միջնակարգ դասընթաց ունի: Քաղաքում կան նաեւ տղայոց և օրիորդաց գիմնազիաներ, ուսուցչական սիմնարիա և ուրիշ դպրոցներ:

Երևանը գաւառի միակ քաղաքն է: Գիւղերից նշանաւոր են. — Բաճաֆեռ — Երևանից հիւսիս, 6 վերստ հեռու. Խաչատուր Ա.

բովեանի ծննդավայն է: Այնտեղ կան զօրանոցներ: Երևանից շատերը Գանաքեռ ամառանոց են գնում:

Ղամարլու.—Ազատ գետի խառնարանի մօտերը: Բաւական մեծ, կենտրոնական աւան է: Այդտեղ նստում են պրիստաւ (գաւառակապետ), հաշտարար միջնորդ, հաշտարար դատաւոր: Աւանում կան մանր վարկի, նաև կոնեակի արդիւնաբերութեան ընկերութիւններ: Ղամարլուում և շրջակայքում զարգացած են այգեգործութիւնը և գինեգործութիւնը: Տնտեսական կեանքն ընդհանրապէս աւելի ու աւելի զարգանում է այդ գաւառակում:

Նկ. 30. Դէօք-Ղամի (Վսպոյր մզկիթ) Երևանում:

Բաւ-Գառնի աւանը կենտրոնն է Գառնիքասար գաւառամասի, որ բըռնում է Գառնի գետի հովիտը: Ունի հին բերդ: Գառնիից հիւսիս-արևելք, Ազատ գետի ափունքների մօտ է գըտնւում Գեղարդայ վանքը կամ Այրի վանքը, նշանաւոր անցեալով ունի եօթ եկեղեցի:

**** Այժմեան**
Բաւ-Գառնի աւանի տեղում էր գտնւում պատմական Գառնի/ն: Գառնին համարւում էր Այրարատ նահանգի անառիկ բերդերից մէկը. նա «ար-

բունի արմրոց» էր: Գառնիի շէնքերի մէջ հիացմունքի արժանի է եղած Տրդատաշէն Հովանոցը կամ «Տրդատայ

Թախտը», որ արքան կառուցել էր աւել իր Խոսրովի դուխտ քրոջ համար,—ամրոցի հարաւ-արևելեան ծայրին: Նրա և բերդի աւերակներն այժմ էլ կան:

Ղամարլուի հիւսիս-արևելք. կողմը, այժմեան Արգաշար գիւղի տեղում էր գտնւում պատմական **ԱՐՏԱՇԱՏ** քաղաքը: Արտաշատը Հայաստանի երրորդ (1. Արմաւիր, 2. Երուանդաշատ) մայրաքաղաքն էր—Այրարատեան նահ. Ոստան գաւառում: Ունէր անառիկ բերդ: Արտաշատը արքայանիստ մնաց մինչև Տրդատի Խոսրով որդին, գրեթէ 2½ դար: Այդ մեծ քաղաքը քանի գնաց ընդարձակեց, շէնացաւ և Խոսրովեան անտառներով արքայավայել դաստակերտ դարձաւ, ուր Արշակունաց փառքն էր ցոյանում: Արտաշատը հեթանոս հայերի կրօնական կենտրոններից մէկն էր, ունէր մեհեաններ: Ըստ Մովսէս Խորենացու՝ Արտաշէս Բ. թագաւորն Արտաշատում տաճար շինեց «Հայոց աշխարհի խնամակալ Անահիտ դիցուհու» համար և նրա արձանը Բագարանից այդտեղ փոխադրեց: Արտաշատը Հայաստանի ոչ միայն քաղաքական և կրօնական, այլ և առևտրական կենտրոնն էր, յայտնի վաճառաշահ քաղաք: Հինգերորդ դարի վերջերից Արտաշատը կորցրեց իր փայլը, տեղի տալով—

ԴՈՒՆ քաղաքին, որ գտնւում էր նոյն գաւառում, այժմեան Դուին գիւղի մօտերը: Դուինն ևս պատմական նշանաւոր քաղաք էր, շինւած 4-րդ դարում, Տրդատ Մեծի որդի Խոսրովի ձեռքով, որ արքունիքն Արտաշատից այդտեղ տեղափոխեց: 5-րդ դարի վերջերից այդտեղ էր գտնւում նաև կաթողիկոսարանը: Յաջորդ դարերում Դուինում էին նստում նաև արաբացի ոստիկաններ: Մի քանի դար շարունակ ծաղկած վիճակ ունէր: Յայտնի է եղել մանաւանդ իբրև առևտրական կենտրոն, որպէս Հայաստանի ամենանշանաւոր «շահաստաններից» մէկը: Առևտրական յարաբերութիւններ ունէր մինչև անգամ Յունաստանի և Հընդկաստանի հետ, կանոնաւոր ճանապարհներ կային դէպի

4. Պոլիս, Ալեքսանդրիա, Թաւրիզ և ուրիշ կենտրոնները՝ Արտաշատից ոչ հեռու, Երասխի ձախ ափին զբաղւում է Սոր-Վիրապ վանքը, մի քարաբլրի վրայ։ Յայտնի ուխտատեղի է։

Վանքը շինել է 7-րդ դարում Ներսէս Գ. կաթողիկոսը մի վիրապի վրայ, ուր Տրդատ Թագաւորի հրամանով գցել էին Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին։ Այդ վիրապը հնուց համարւում էր արքունի արգելաբան ծանր յանցաւորների՝ մահապարտների համար և սկզբում կոչւում էր «Վիրապ Արտաշատում»։

ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԳԱՒԱՌ։— Տարածւում է Երասխի ձախ ափի մօտերից մինչև Արագած և Երեանի գաւառից՝ մինչև Ախուրեան։

Էջմիածնի գաւառի հիւսիսային մասը լեռնային է, հարաւային մասը — դաշտային։ Էջմիածնի և Ալեքսանդրապոլի սահմանում է բարձրանում Արագած սարը, որի հարաւային լանջերը կազմում են Աբարանի բարձրաւանդակը։ Գաւառի միջին մասում, Աբարանի ու Երասխի միջև, տարածւում է Սարգարաբատի ընդարձակ տափաստանը, որ չէ ոռոգւում և ներկայացնում է անապատ։ Գաւառի միջով է հոսում Սև-Ջուրը և նրա վտակ Քասախը։

Էջմիածնի գաւառը բռնում է 3237 քառակ. վերստ տարածութիւն։ Բնակիչների թիւն է մօտ 150 հազար, որի համարեա $\frac{2}{3}$ -ը (95 հազար) հայեր են. թուրքերի թիւն է մօտ 40 հազար, քրդերինը՝ 10 հազար։

Գաւառի կենտրոնն է Վաղարշապատ գուտ հայաբնակ աւանը։ Վաղարշապատը Հայաստանի պատմական մայրաքաղաքներից մէկն էր։

* Վաղարշապատի մօտ, Շրէշ բլրի վրայ, Երեանդ Ա.-ի ժամանակ նրա քեռայր Վարդգէսը շինեց կամ նորոգեց հին աւան Արտիմէդը*) և իր անունով կոչեց Վարդգէսի աւան։ Դարեր յետոյ Վաղարշ Թագաւորն ընդարձակեց աւանը, ամրացրեց

*) Այսինքն՝ Արտիմիւի կամ Անահտի քաղաքը, որ հեթանոսական յայտնի կենտրոն էր։

ու իր անունով կոչեց Վաղարշապատ, որ նաև Նոր Քաղաք կամ Քաղաքադաշտ կոչւեց։

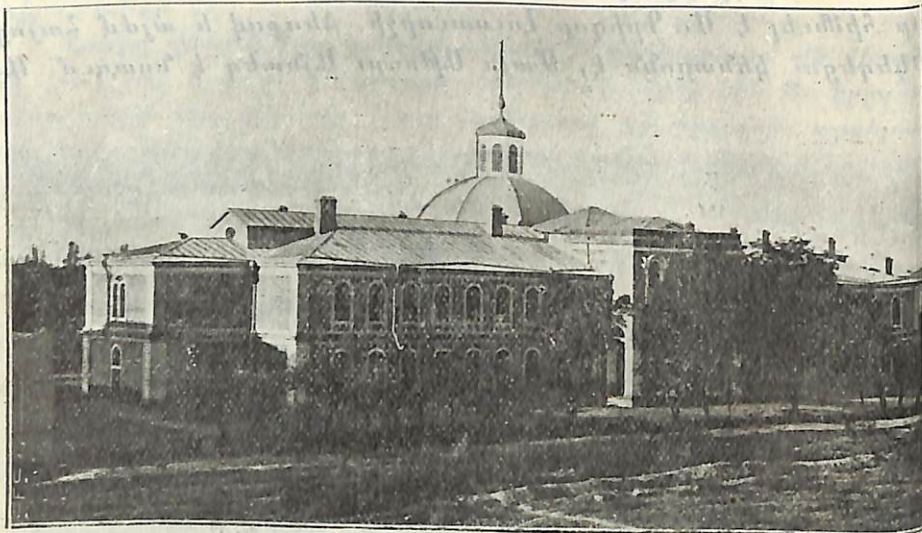
Վաղարշապատում է գտնւում ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ որ հիմնւել է Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ձեռքով և այժմ Հայոց եկեղեցու կենտրոնն է, Մայր Աթոռը։ Այնտեղ է նստում Ա-

Նկ. 31. Էջմիածնի վանքը։

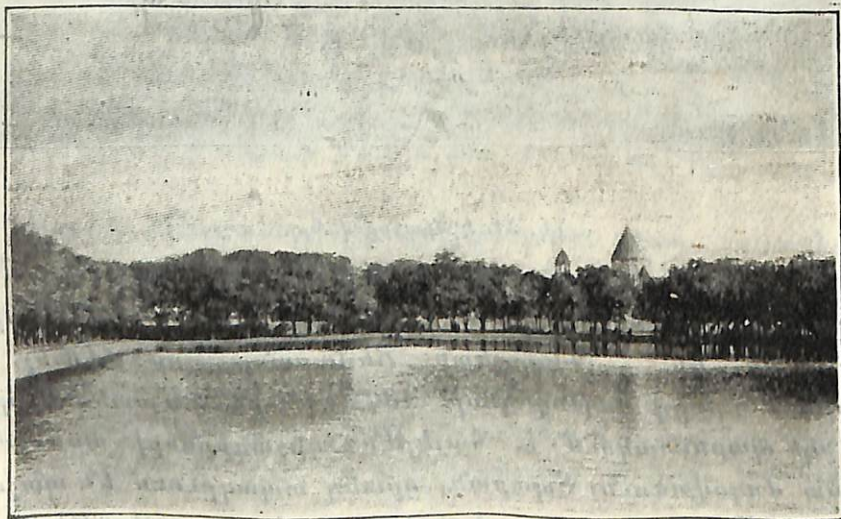
մենայն Հայոց կաթողիկոսը, Էջմիածնի հաստատութիւններից նշանաւոր են. — Գէորգեան Ճեմարանը, որ հիմնւել է Գէորգ Չորրորդ կաթողիկոսը 1874 թ.-ին։ Մատենադարանը, որ պարունակում է հայերէն գրչագիրների ամենահարուստ ժողովածուն։ Տպարան, որտեղ տպագրւում են պաշտօնական «Արարատ» ամսագիրը և ուրիշ հրատարակութիւններ։ Վանքն ունի թանգարան։ Էջմիածնում է գտնւում նաև Սինոդը։

Շէնքերից նշանաւոր է նոր կառուցւած վեհարանը: Վանքին կից գտնուում են Ներսիսեան լիճը և անտառը:

Նկ. 32. Գեորգեան ձեմարան:

Էջմիածնի շրջակայքում գտնուում են մի քանի ուրիշ

Նկ. 33. Ներսիսեան լիճը:

վանքեր ևս: Դրանք են՝ Ս. Գայիանէի, Շողակաթի և Հռիփ

սիմէի վանքերը, Վերջինս յայտնի է իր ճարտարապետական հոյակապ շէնքով: Ոչ հեռու (3 վ.) գտնուում է Առապարի կամ Զուարթնոց աւերակ եկեղեցին, որ շինել է Ներսէս Գ. Շինող կաթողիկոսը (7-րդ դար): Վերջին տարիներս պեղել են այդ եկեղեցին, բեկորները հանել և շուրջն այգիներ գցել:

Էջմիածնի գաւառում նշանաւոր են նաև հետեւեալ գիւղերը. —

Օշական, որ գտնուում է Վաղարշապատից հիւսիս, Քասախ գետի ափին: Զուտ հայաբնակ և մեծ գիւղ է: Ունի պատմական նշանակութիւն. այդտեղ է գտնուում հայոց գրերը գտնող Ս. Մեսրոպի գերեզմանը, որի վրայ կայ եկեղեցի:

Աշտարակ — Օշականից ոչ հեռու, դարձեալ Քասախի վրայ, Արագածի փեշերին: Աշտարակը հնուց յայտնի է իբրև բարգաւաճ աւան: Շրջապատւած է ընդարձակ այգիներով և պարտէզներով: Թէ Աշտարակի և թէ Օշականի բնակիչների համարեա միակ զբաղմունքն այգեգործութիւնն է:

Աշտարակից ոչ հեռու գտնուում են հետեւեալ վանքերը. — ա) Մողնու Ս. Գէորգ, բ) Յովհաննավանք (Հաննավանք), գ) Սաղմոսավանք:

Աշտարակի մերձակայքում գտնուող հայաբնակ գիւղերից նշանաւոր են՝ Փարպի, Կարբի, Բիւրական. վերջինս կաթողիկոսների ամառանոցն է: Աբարանի կենտրոնն է Բաւ-Աբարան գիւղը:

Սարգարաբատի դաշտի կենտրոնում է գտնուում համանուն Սարգարաբատ գիւղը, որ ունի հին բերդ: Թալին և Թալիս, որոնք յայտնի են իրենց հին, պատմական եկեղեցիներով:

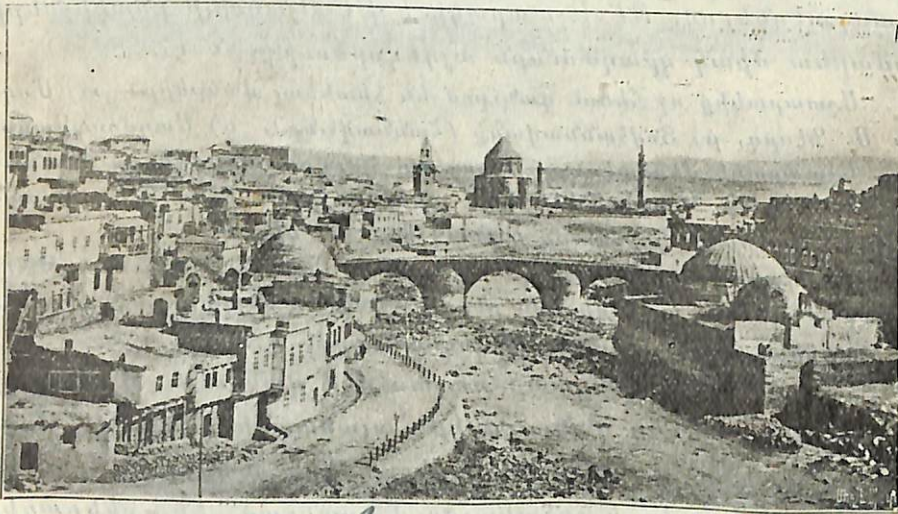
**** Սարգարաբատի դաշտում է գտնուում Արմաւրայ բլրակը, որտեղ գտնուում էր Հայաստանի ամենահին մայրաքաղաքը՝ ԱՐՄԱՆՈՒՐԸ. աւերակները մնացել են բլրակի վրայ. Այդտեղ և շրջակայքում գտնւած են բնեռագիր արձանագրութիւններ:**

* Արմաւիրը կրօնական կենտրոն էր: Խորենացու պատմութեան համաձայն՝ Արմաւիր շրջակայքում կար սօսիւնների ծառայութիւն: Հեթանոս հայերի համար պաշտամունքի առարկայ էր սօսեաց անտառը. սօսիւնների տերւերի շարժումին նայելով համայնութիւններ էին անում. մինչև անգամ շատերն իրենց նւիրում էին սօսեաց անտառին:

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱՒԱՌ:—Տարածւում է Արագածի հիւսիսային ստորոտներից մինչև Փամբակի հովիտը, իսկ արևմ. կողմում՝ մինչև Ախուրեան գետը:

Ալեքսանդրապոլի գաւառը (պատմական Շիրակի արլ. մասը) ներկայացնում է մի ընդարձակ բարձրաւանդակ, մեծ մասով մօտ 5 հազար ոտն. բարձրութեամբ. տեղ-տեղ մինչև իսկ շատ աւելի բարձր: Կլիման բարեխառն է, առողջարար. ձմեռը սաստիկ ցուրտ է. լինում: Հողը բարեբեր է. Շիրակը հնուց յայտնի է իբրև «Հայաստանի շտեմարան»:

Ամբողջ գաւառը բռնում է 3386 քառ. վերստ տարածութիւն: Բնակիչների թիւն է 230 հազար, մեծագոյն մասը (206 հազար) — հայեր. մնացածը՝ թուրքեր, ռուսներ և եզդիներ: Բնակիչների զլխաւոր զբաղմունքն է երկրագործութիւնը, մասնաւորապէս ցորենի մշակութիւնը:

Նկ. 34. Ալեքսանդրապոլ — բնդհ. տեսարան.

Գաւառի կենտրոնն է **ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼ** քաղաքը՝ (նախկին Գիւմրին) Ախուրեանի ափից ոչ հեռու, երկաթուղու գծի վրայ: Ունի հին բերդ: Ծառագուրկ քաղաք է: Բնակիչների թիւն է 51 հազար. համարեա զուտ հայաբնակ քաղաք է: Բնակիչներն զբաղւում են արհեստներով և առևտրով. կան

նաև մի քանի գործարաններ (գարեջրի, լիմոնադի, սապոնի և կաշւի):

(Հայերն ունեն մի քանի հոյակապ եկեղեցիներ: Ազգային դպրոցներից յայտնի են Ս. Փրկչի տղալոց և Արղութեան օրիորդաց դպրոցները: Ալեքսանդրապոլում կան նաև պետական միջնակարգ դպրոցներ — առևտրական դպրոց, օրիորդաց գիմնազիա: Այդտեղ հրատարակւում են հայերէն օրաթերթեր:

Ալեքսանդրապոլի գաւառում է գտնւում Մեծ Ղարաբիլիսա հայաբնակ աւանը, — Փամբակի հովտում, երկաթուղու գծի վրայ: Դիրքը գեղեցիկ է, շրջապատւած, անտառներով: Ամառանոց է: Ունի վեցամեայ ծխական դպրոց:

Նկ. 35 Մարմաշէնի վանքը:

Գաւառի վանքերից նշանաւոր են. — **Հառիճի վանքը**, որ գտնւում է Արագածի լանջի վրայ, Ղաչաղ գիւղի մօտ: Վանքը բարեկարգ վիճակի մէջ է, ունի դպրոց: **Մարմաշէնի վանքը**, որ գտնւում է Ալեքսանդրապոլից ոչ հեռու (8 վ.) Ախուրեանի ափին, Ղանլիճա գիւղի մօտ: Մարմաշէնը կառուցւած է 10-րդ դարում և հայկական ճարտարապետութեան նշանաւոր միացորդներից է:

ՍՈՒՐՍԱԼՈՒԻ ԳԱՒԱՌ:—Տարածւում է Երասխ գետից հարաւ՝ մինչև Մասիս և Հայկական Պար:

Մակերևոյթի կազմութեան նայելով՝ Սուրմալուի գաւառը բաժանւում է երկու մասի. հիւսիսային մասը դաշտային է, իսկ հար. և արևմ. մասը — լեռնային: Դաշտային մասը ձրգւում է Երասխի երկայնութեամբ և ներկայացնում է շատ

բերրի հարթութիւն (բացառութեամբ Սուրմալուի տափաստանի— Երասխի և Մասիսի միջև): Լեռնային մասի մէջ են մըտնում Մասիսի լանջերը և Բարդող ու Սինակ լեռների հիւս. փեշերը:

Ամբողջ գաւառը բնութիւն է 3147 քառ. վ. տարածութիւն: Բնակիչների թիւն է մօտ 100 հազար. համեմատաբար մեծ թիւ են կազմում (42 հազար) թուրքերը: Հայերի թիւն է 31 հազար: Քրդերն էլ բնական մեծ թիւ են կազմում—մահմ. քրդերը 11 հազար, եզդիները—10 հազար:

Բնակիչներն զբաղւում են՝ դաշտային մասում երկրագործութեամբ և պարտիզպանութեամբ, լեռնային մասում (գլխ. քրդերը)—անասնապահութեամբ:

Գաւառի կենտրոնն է Իգդիր ավանը. գտնւում է զէպի Հին Բայազիդ տանող ճանապարհի վրայ: Բնակիչները հայեր են. պարապում են գլխ. առևտրով և արհեստներով: Գիւղի դիրքը դաշտային է, ընդարձակ պարտէզներով շրջապատւած: Կլիման վատառողջ է, տենդային. շրջակայքում կան ճահճուտներ: Գիւղն ունի վեցամեայ ծխական դպրոց:

Կողք հայաբնակ ավանը, համանուն գետակի ափին. նշանաւոր է իր աղահանքով:

Գաւառում գիւղը, որ գտնւում է Մասիսի ստորոտում: Այդ տեղ գտնւել են բնեռագիր արձանագրութիւններ:

Կողքայ վտակի խառնարանի մօտ է գտնւում Սուրմառի հին, այժմ աւերակ բերդը, որից և ամբողջ գաւառն ստացել է իր անունը:

ՆՈՐ-ԲԱՅԱԶԻԴԻ ԳԱՒԱՐ:—Տարածւում է Սևանայ լճի շուրջը:

Նոր Բայազիդի գաւառը լեռնային երկիր է, ծովի մակերևոյթից 6 հազար ոտն. աւելի բարձր: Կլիման ցուրտ է, ձմեռը երկարատև, իսկ ամառը—կարճատև: Գաւառը ոռոգւում է անձրևներով, որոնցից և կախւած է հացաբոյսերի ու խոտի հունձը:

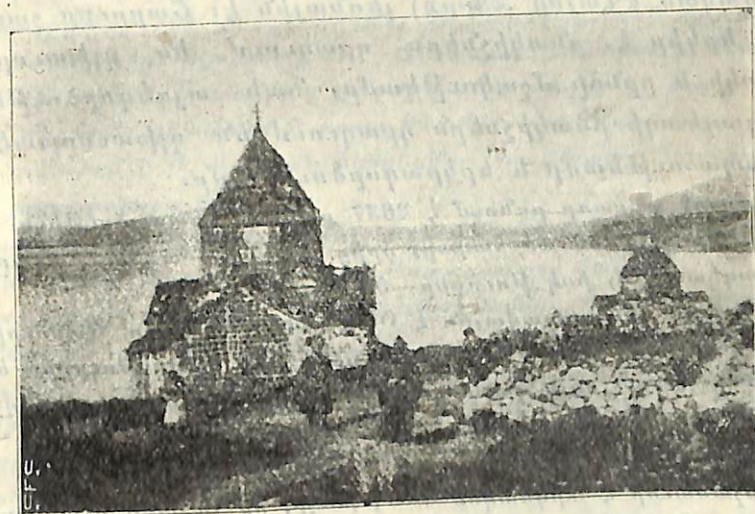
Գաւառի բնած տարածութիւնն է 4122 քառ. վերստ: Բնակիչների թիւն է մօտ 175 հազար. մեծ մասը (116 հազար) հայեր են. մնացածը—թուրքեր (46 հազար), ուլսներ, քրդեր և այլն:

Բնակիչներն զբաղւում են երկրագործութեամբ, անաս-

նապահութեամբ և ձկնորսութեամբ (Սևանայ լճից): Խեղճ կեանք են վարում ընդհանրապէս:

Գաւառի կենտրոնն է ՆՈՐ ԲԱՅԱԶԻԴ քաղաքը, որ գըտնւում է Սևանայ լճից ոչ հեռու. (արևմ. կողմը), Գաւառ գետակի վրայ, ծովի մակերևոյթից մօտ 6800 ոտն. (1964 մետր) բարձր. իր բարձր դիրքով նա կովկասի առաջին քաղաքն է: Ունի 13 հազար բնակիչ. համարեա բոլորն էլ հայեր են, գաղթած Հին Բայազիդից (Տաճկա-Հայաստան):

Սևանայ կղզու վրայ է գտնւում Սևանայ վանքը, որ ունի երեք տաճար (Ս. Առաքելոց, Ս. Աստուածածնի և Ս. Ստեփանոսի): Վանքը հիմնւել է 9-րդ դարում. ունի պատմական նշանակութիւն: Այժմ այդտեղ կայ ճգնաժամային միաբանութիւն:

Նկ. 36. Սևանայ վանքը:

Դարաշիշազ (Ծաղկաձոր), Ծաղկունեաց լեռների մէջ: Ամառանոց է. Երևանից ամառն այդտեղ են փոխադրւում պետական բարձր հաստատութիւնները և պաշտօնեաները, նաև բազմաթիւ քաղաքացիներ: Դիրքը գեղեցիկ է. շրջապատւած է անտառներով. ունի սառնորակ աղբիւրներ և զով կլիմայ: Տեղացի բնակիչներն ուռններ են:

Երեմովկա—Սեանայ լճի ափին, խճուղու վրայ, ոռոսարնակ գիւղ է։
Բձնի,—հայաբնակ հին գիւղ է, Բձնույ վտակի և Հրազդանի խառնարանի մօտ։ Ունի հին հոյակապ եկեղեցի, որ կառուցւել է 13-րդ դարում Գրիգոր Մագիստրոսի ձեռքով։

Բձնիից ոչ հեռու գտնւում է Մայրավանք կամ **Մայրազոմ** հին վանքը։ Սեանայ լճի հար. կողմում, Գեօղալ-դարա վտակի մօտ գտնւում է **Մաքիճեաց** վանքը (Ղըզըլ-քելիսէ), որ ծաղկում էր 7-րդ դարում։

ՇԱՐՈՒՐ-ԴԱՐԱԼԱԳԵԱԶԻ ԳԱՒԱՌ։—Այս գաւառը տարածւում է Արեւելեան Արփաչայ գետի հովտում, Երասխից սկսած մինչև Գեղարքունեաց լեռները։

Մակերևոյթի կազմութեան նայելով՝ Շ. Դ.-ի գաւառը բաժանւում է երկու մասի. արևմտեան մասը, որ կոչւում է Շարուր, դաշտային է. իսկ արևելեան մասը՝ Դարալագեազը՝ (պատմական «Վայոց Ձորը») լեռնային է։ Շարուրը շատ բարեբեր երկիր է. բնակիչներն զբաղւում են գլխաւորապէս բամբակի և բրնձի մշակութեամբ, նաև այգեգործութեամբ։ Դարալագեազի բնակիչներն զբաղւում են գլխաւորապէս անասնապահութեամբ և երկրագործութեամբ։

Ամբողջ գաւառը բռնում է 2637 քառ. վ. տարածութիւն։ Բնակիչների թիւն է մօտ 85 հազար, որից հայեր—մօտ 25 հազար (գլխ. Դարալագեազում), իսկ թուրքեր—56 հազար։

Գաւառի կենտրոնավայրն է Բաւ-Նորաէն գիւղը՝ Շարուրի դաշտում, Արփաչայի աջ ափին։ Բնակիչների մեծ մասը թուրքեր են։

Խանութխաւ, նոյն դաշտում, հայաբնակ և տնտեսապէս զարգացած մեծ գիւղ է՝ ունի մանր վարկի ընկերութիւն։

Դարալագեազի գիւղերից նշանաւոր է Քեօի-Ֆենդ գիւղը։ Վանքերից նշանաւոր է Արգեազու Սուրբ-խաչը, որ յայտնի ուխտատեղի է շրջակայ գաւառների համար։ Բաշքենդ գիւղի մօտ է գտնւում պատմական Թանահաթի վանքը։

ՀԻՆ-ՆԱԽԻՋԵԻԱՆԻ ԳԱՒԱՌ։—Այս գաւառը տարածւում է Երասխի մի քանի վտակների՝ Նախիջևան-գետի, Ալինճա, Ազա և Ագուլիս գետակների հովիտներում։

Գաւառի հար. արևմ. մասը դաշտային է, իսկ հիւս. արևել. մասը—լեռնային։

Տարածութիւնն է 3939 քառ. վերստ։ Բնակիչների թիւն է մօտ 135 հազար. մեծամասնութիւնը թուրքեր են (80 հազար). հայերի թիւն է 53 հազար։

Կենտրոնավայրն է ՀԻՆ-ՆԱԽԻՋԵԻԱՆ քաղաքը, դէպի Պարսկաստան տանող երկաթուղու գծի վրայ։ Բնակիչների թիւն է մօտ 14 հազար. մեծ մասը թուրքեր են, փոքր մասը—հայեր։ Քաղաքը շրջապատւած է այգիներով, բնակիչներն էլ մեծ մասով պարապում են այգեգործութեամբ։ Նախիջևանն Անդրկովկասի յետամնաց քաղաքներից մէկն է։

Նախիջևանը շատ հին քաղաք է. հին դարերից յիշւում է պատմութեան մէջ։ Ըստ աւանդութեան Նոյ նահապետն է հիմնել այդ քաղաքը. այժմ էլ քաղաքի մօտերը ցոյց են տալիս Նոյի գերեզմանը, որ «Նոյեան տապան» է կոչւում։ Պարսիկներից ոռոսների ձեռքն անցաւ 1827 թւին։

Նախիջևանի շրջակայքում կան բաւական թւով հայ գիւղեր, որոնց բնակիչները մեծ մասով գաղթել են Պարսկաստանի Խոյ և Սալմաստ գաւառներից։ Նշանաւոր են.—Աստապա հայաբնակ մեծ գիւղը,—հին և յայտնի Աստապատ քաղաքաւանի տեղից ոչ հեռու։ Բնակիչների մի մասն զբաղւում է բրտութեամբ։ Հին Աստապատ աւանի տեղում գտնւում է Ս. Վարդան եկեղեցին։ Աստապատը Պարսից ժամանակ յայտնի բերդ էր։

Աստապատից 2 վերստ հեռու, Երասխի ժայռոտ ափին, գտնւում է Կաւմիւր վանքը (Քարատակու կամ Աստապատայ վանք)։

Նախիջևանից արևելք, Ալինճա գետի ափին, գտնւում է Ապրակունիս գիւղը, որի մօտ գտնւում է Երեմովկի Ս. Կառապետ վանքը, որ կառուցւել է 11-րդ դարում։ Այժմ էլ յայտնի ուխտատեղի է։

*Երասխի ափին, Ալինճա գետի խառնարանի մօտ, գտնւում է Ջուղա գիւղը՝ պատմական նշանաւոր և վաճառաշահ Հին-Ջուղա քաղաքի տեղում։ 17-րդ դարում Հին Ջուղան 40 հազար բնակիչ ունեցող մի քաղաք էր, ամենահարուստ ամբողջ Հայաստանում, ուր ծաղկած էին արհեստներն ու առևտուրը։ Շահ-Աբասը 17-րդ դարի սկզբին աւերեց Հին Ջուղան և բռնութեամբ հազարաւոր հայեր գաղթեցրեց Սպահան ու նրա մօտ հիմնեց Նոր Ջուղան։ Այժմ էլ կայ Հին Ջուղայի գերեզմանատունը՝ ընտիրտապանաքարերով և գեղեցիկաքանդակ խաչքարերով։ Դեռ կան նաև երկու-երեք հին և հոյակապ կամուրջների մնացորդներ։

Երասխի ափին, Պարսկաստանի սահմանի վրայ (Հին Ջուղայի մօտ), գտնւում է Ջուլֆա կայարանը, դէպի Պարսկաստան

տան տանող երկաթուղու գծի ծայրին. առևտրական կենտրոն է. կայ մաքսատուն:

Օրդուբաթ գետակի վրայ է գտնուում Օրդուբաթ գիւղաքաղաքը, շրջապատւած բազմաթիւ այգիներով: Այգտեղ շատ զարգացած է այգեգործութիւնը. այդ կողմից Օ.-ը Անդրկովկասի առաջնակարգ վայրերից մէկն է, հռչակւած է խաղողի և այլ պտուղների ընտիր տեսակներով: Շերամապահութիւնն ևս զարգացած է այգտեղ: Բնակիչների մեծ մասը թուրքեր են:

Օրդուբաթից հիւսիս գտնուում է Ագուլիս հայաբնակ աւանը՝ պատմական Գողթն գաւառում, որ հնուց յայտնի է իբրեւ այգեւէտ և գինեւէտ շրջան: Գիւղում ծաղկած է նաև մետաքսագործութիւնը:

Ագուլիսի և շրջակայ մի քանի գիւղերի հայերը յայտնի են «զոկ» անունով. ունեն իրենց յատուկ բարբառը: Զոկեր շատ կան Կովկասի և Ռուսաստանի մեծ քաղաքներում. ճարպիկ ու հմուտ վաճառականների հռչակ ունեն: Ուր որ գնում են, իրար հետ սովորաբար զոկերէն են խօսում:

Ագուլիսի մօտ է գտնուում Թովմա Առաքելայ վանքը:

Կ Ա Ր Ս Ի Ն Ա Ղ Ա Ն Գ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ.— Կարսի նահանգը*) (զինւորական շրջան) տարածւում է Ախուրեան գետից մինչև Ճորոխ և Կուր գետից մինչև Երասխ գետը: Այդ նահանգը բռնում է Կուրի, Ճորոխի և Երասխի վերնահովիտների մի մասը, Ախուրեանի ձախակողմեան և նրա վտակ Կարնաչայի հովիտները:

Կարսի նահանգը ներկայացնում է ալիքանման լեռնադաշտ, որի վրայ տեղ-տեղ բարձրանում են ոչ շատ աչքի ընկնող լեռնագագաթներ, կարճ լեռնաշղթաներ և բլրաշար-

*) Անունների մէջ բազմազանութիւն չմտցնելու համար область բառի տեղ գործ ենք ածում նահանգ բառը, ինչպէս և округ-ի տեղ՝ գաւառ բառը:

քեր: Կարսի բարձրաւանդակն աստիճանաբար իջնում է համարեա մինչև Ախուրեանի գետաբերանը, որտեղ նրա բարձրութիւնն աւելի չէ 5200 սանաչափից:

Երկիրն ընդհանրապէս հարուստ չէ բուսականութեամբ: Մասամբ միայն անտառապատ Սողանլուի լեռնաշղթան որոշակի բաժանում է նահանգը (բացի Կաղզւանի գաւառից) երկու տարբեր մասերի. արևել. մասը կազմում է Շիրակի դաշտի արևմ. շարունակութիւնը— գուրկ անտառներից. իսկ արևմ. մասը (Օլթիի գաւառ) մի լաբիրինթոս է խոր ձորերի և կիրճերի: Լեռների կատարները ծածկւած են մայրի անտառներով, իսկ լանջերը— թփուտներով:

Կլիման շատ խիստ է բարձրաւանդակի վրայ. ձմեռը առատ ձիւն է գալիս և շատ ցրտեր են լինում: Գետահովիտներում կլիման փոխւում է. այգտեղ ամառները շոգ է լինում, աճում է մշակովի փարթամ բուսականութիւն. հովիտները ծածկւած են այգիներով:

Կարսի նահանգը բռնում է (16.466 քառ. վերստ) տարածութիւն: Բնակիչների թիւն է մօտ 385 հազար. ուրեմն ամեն մի քառակուսի վերստի վրայ միջին հաշւով ապրում են 23 հոգի: Ազգաբնակչութեան գլխաւոր տարրերը կազմում են՝ հայերը—112 հազար, տաճիկներ և դարափափախներ—(100) հազար, քրդեր—մօտ 70 հազար, ռուսներ—(43) հազար, վրացական ցեղեր—(16) հազար, եզիդիներ—(10) հազար. մնացածը—այլ ազգութիւններ (յոյներ, լեռնականներ, հրեաներ, բոշաներ):

Կարսի շրջանն Ռուսաստանի ձեռքն է անցել 1878 թ. պատերազմից յետոյ: Ներկայումս նա բաժանւում է հետեւեալ գաւառների (վիճակ). 1) Կարսի, 2) Կաղզւանի, 3) Օլթիի, 4) Արգահանի գաւառներ:

ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԻ ԶԲԱՆՍՈՒՆՔՆԵՐԸ.— Կարսի նահանգի բնակիչների գլխաւոր զբաղմունքներն են՝ երկրագործութիւնը, այգեգործութիւնը և անասնապահութիւնը:

Դեռ տաճկական տիրապետութեան ժամանակ Կարսի

1915
1878
= 37

համայնքը համարւում էր Փոքր Ասիայի շտեմարան: Կարսի, Արդահանի և Շիրակի դաշտերից ամեն տարի հարիւր հազար փթերով ցորեն էր արտահանւում դէպի Փոքր Ասիա, Ռուսաստան, Անգլիոյ վրայ, երբեմն էլ Պարսկաստան: Բացի ցորենից մշակւում է նաև դարի—աւելի բարձր տեղերում: Յածրադիր վայրերում՝ հովիտներում մշակւում են նաև, թէև քիչ չափերով, բամբակ, ծխախոտ, քնջութ, եգիպտացորեն, և այլն:

Այգեգործութիւնը զարգացած է գլխաւորապէս Օլթիի և Կաղզվանի գաւառներում. խաղողի և պտղատու ծառերի այգիները բոնում են ընդարձակ տարածութիւններ ունենալով, պատրաստում են շարապ (սերոպ) և կոնսերւներ:

Անասնապահութեան համար ամենից յարմար շրջաններն են՝ Գեօլի հարթութիւնը (որտեղից սկսւում է Կուրը) և Աղբաբայի ընդարձակ սարահարթը. անասնապահութեամբ զբաղւում են գլխաւորապէս քրդերը, դարափափաները և գաղթական ռուսները. որոշ վայրերում յաջողութեամբ բուծանում են անգորական այծեր:

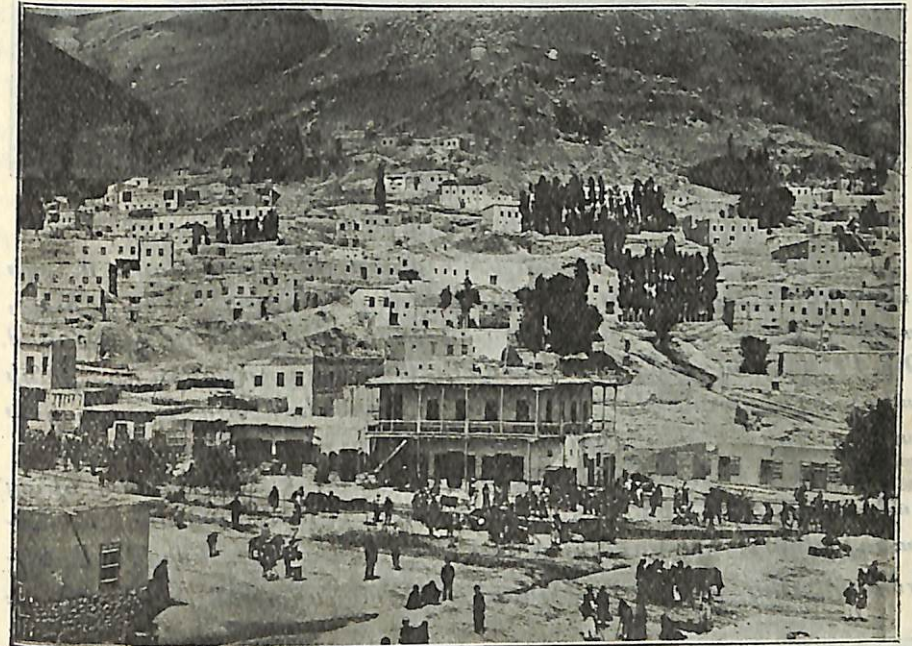
Մեղաբուծութիւնը համեմատաբար զարգացած է Կաղզվանի և Արդահանի գաւառներում և Փոքր Սիսի գաւառում: Կարսի մեղրը հռչակւած է իր ընտիր յատկութեամբ և հոտով. բարձր է գնահատւում Տաճկաստանում:

Արդիւնագործութիւնը համարեա ամենեւին գոյութիւն չունի Կարսի նահանգում: Առևտուրն ևս առաջ չէ գնացած. առևտրով պարապում են գլխաւորապէս հայերը և տաճիկները:

ԿԱՐՍԻ ԳԱՒԱՌ:—Կարսի գաւառը բոնում է Ախուրեանի վտակ Կարսաչայի հովիտը և կազմում է նահանգի միջին ու արևելեան մասը՝ մինչև Ախուրեան:

Կարսի գաւառն ամբողջապէս բարձրաւանդակ է և լաւ մշակւած: Տարածութիւնն է 5083 քառ. վերստ, բնակիչների թիւը—142 հազար

(1/2-ը՝ հայեր): Զբաղւում են գլխաւորապէս հացաբոյսերի մշակութեամբ: Գաւառի, ինչպէս և նահանգի կենտրոնն է ԿԱՐՍ քաղաքը՝ Կարսաչայի վրայ: Ունի մօտ 30 հազար բնակիչ. մեծ մասը հայեր են, մնացածը—տաճիկներ, յոյներ ռուսներ:

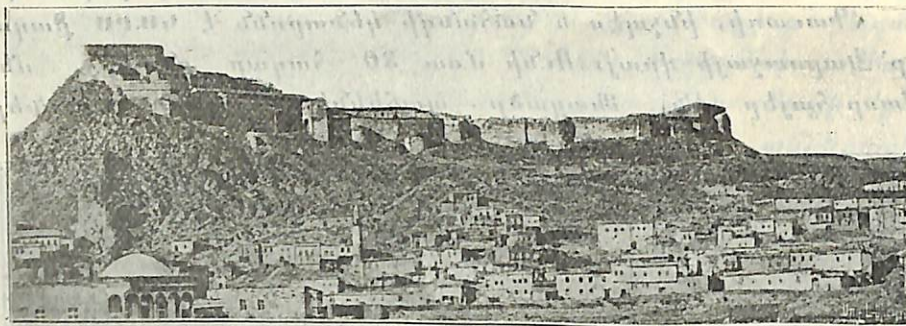

Նկ. 37. Կարս. բնիկ. տեսարան:

Կարսը գտնւում է ծովի մակերևոյթից 6173 ոտն. բարձր. միացած է Թիֆլիսի հետ երկաթուղով: Հնուց յայտնի է իբրև անառիկ բերդ. ներկայումս էլ նա Ռուսաստանի առաջնակարգ ամրոցներից մէկն է:

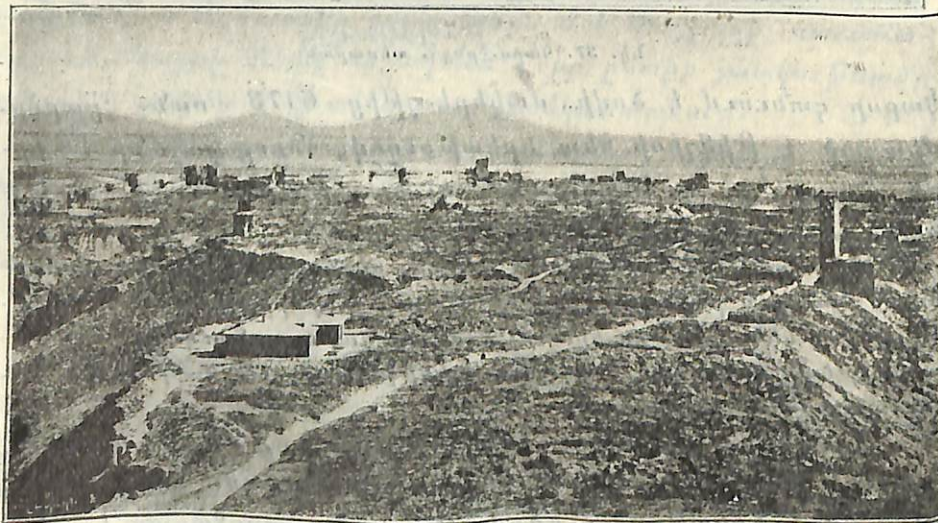
Քաղաքում կան ուշադրանքի արժանի զինուորացիների համալիրներ: Կարսի շէնքերից նշանաւոր է Ս. Առաքելոց եկեղեցին, որ հիմնւել է 10-րդ դարում: Տաճկական տիրապետութեան ժամանակ եկեղեցին մզկիթի էր վերածւել, իսկ ներկայումս ռուսական եկեղեցի է:

Կարսի նահանգում է գտնւում Սարիղամիշ աւանը՝ Սոջանուրի անտառապատ լեռներում: Ներկայումս Կարսի հետ միացած է երկաթուղու գծով: Օղը շատ առողջարար է: Լաւ ամառանոցի հռչակ ունի: Աւանում կան զօրանոցներ:

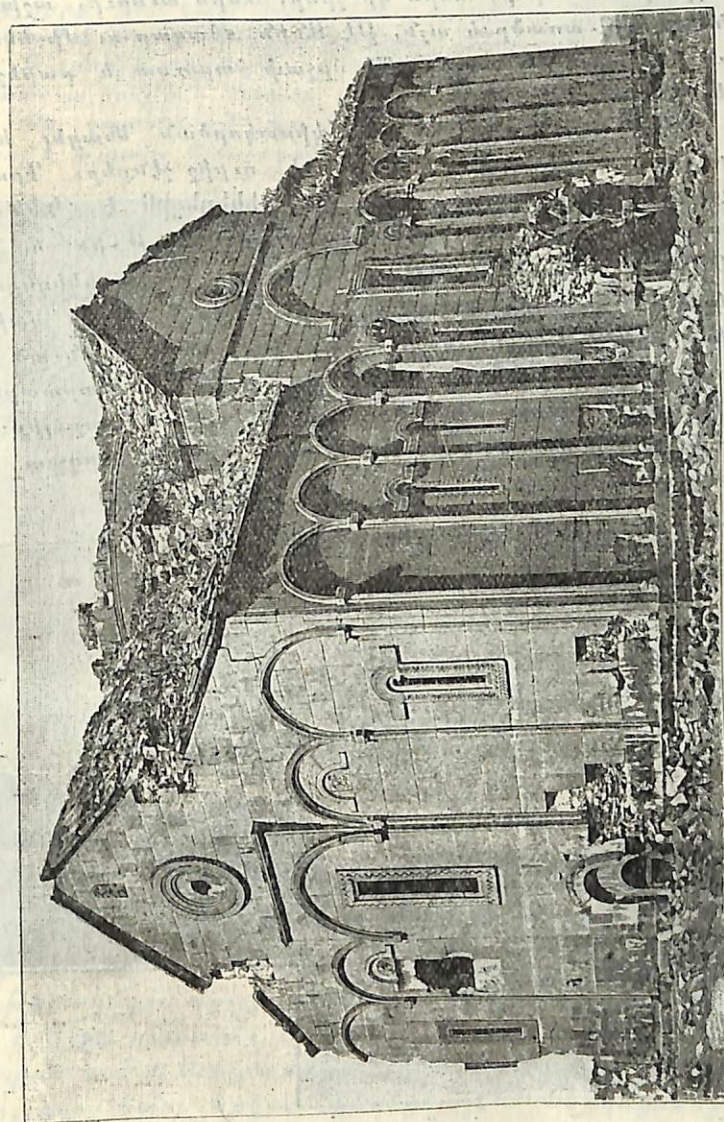
Նկ. 38. Կարսի բերդը:

*Կարսի գաւառի արեւելեան մասը հնումը կազմում էր պատմական Արեւմտեան Շիրակը (Այրարատայ նահանգում), որ շատ ծաղկեց Բագրատունեաց թագաւորութեան շրջանում (9—11-րդ դար): Մինչև այժմ էլ կան այդ շրջանից մի քանի վայրերի և բազմաթիւ շէնքերի աւերակներ: Այդ պատմական վայրերը մեծ մասով գտնւում են Ախուրեան ափերին: Նրանց մէջ առաջին տեղը բռնում է Բագրատունեաց վայրաքաղաք ԱՆԻՆ: Քաղաքը շինւած է մի ժայռոտ սարաւանդի վրայ, որ եռանկիւնաձև թերակղկղու է նման: Արեւելեան կողմից հոսում է Ախուրեանը՝ անդնդախոր ձորի միջով:

Նկ. 39. Անի. տեսարան Միջնաբերդից:

Արեւմ. կողմից ձգւում է Ծաղկաձորը. նրա միջով հոսում է Ալաշա վտակը, որ միանում է Ախուրեանի հետ քաղաքի

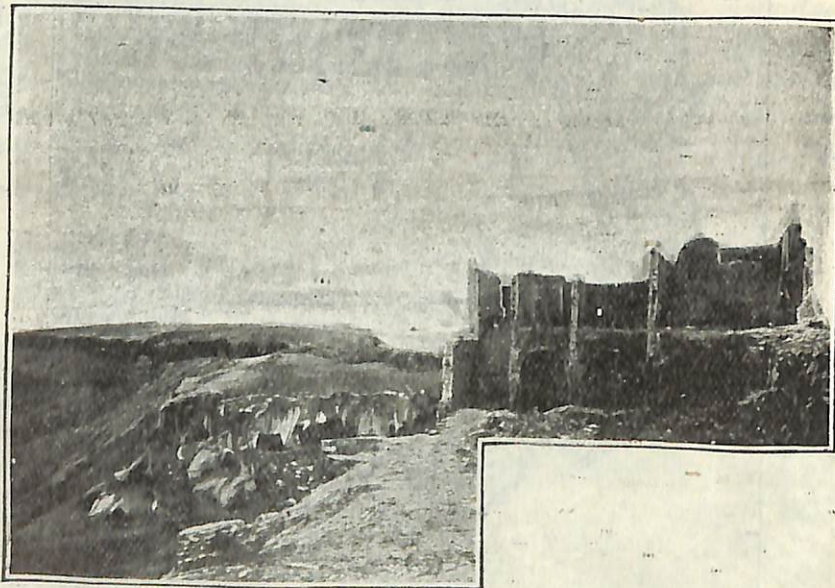
Ն. 40. Անիի Մայր Եկեղեցին:

հարաւային կողմում. իսկ հիւսիս. կողմում թերակղզին լայն պարանոցով միանում է դաշտի հետ. Անին ունի հոյակապ և ամուր պարիսպներ:

* Անին Հայաստանի հին քաղաքներից է, 4-րդ դարից յիշւում է իբրեւ բերդ: Անին իր զարգացման ու շուքի գագաթնա-

կէտին հասաւ 10-րդ դարում (Աշոտ Գ. Ողորմած, Սմբատ Բ. և Գագիկ Ա. Թագաւորներէ օրով): Հնուց մնացած խօսք է թէ՛ «Աշխարհն աւերւի, Անին կը շինի, Անին աւերւի, աշխարհը չի շինի»: Այդ առածը և այն, թէ Անին «հազար ու մի եկեղեցի» է ունեցել, ցոյց են տալիս, թէ որչափ հարուստ և բարեշէն է եղել Անին:

Այդ շրջանից մինչև օրս կիսակործան մնացել են Անիի երկկարգ պարիսպները և մի քանի ուրիշ շէնքեր: Դրանց մէջ ամենից նշանաւորը հոյակապ մայր եկեղեցին է (Կաթողիկէ Ս. Աստուածածին). հիմնել է Սմբատ Բ.-ը 989 թ.-ին և աւարտել 1010-ին Կատրամիտէ Թագունին: Այդ մայր եկեղեցում էին մկրտուում Բագրատունի Թագաւորացիները և օծուում կաթողիկոսներն ու Թագաւորները: Եկեղեցին ամբողջովին շինւած է բաց վարդապոյն կոփածոյ քարից: Դա հայկական ճարտարապետութեան կոթողներից մէկն է, գեղարւեստական հրաշալիք: Կառուցողը եղել է Ժամանակին մեծ հռչակ ունեցող Տրդատ ճարտարապետը:

Նկ. 41. Անիի միջնաբերդը:

Միւս շէնքերից նշանաւոր են՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի եկեղեցին, Ս. Փրկչի մատուռը, հայոց Թագաւորների պալատը, մըզկիթը՝ բարձր մինարէտով, և այլն:

Անիի հար. կողմը, մի վիթխարի Ժայռի վրայ է գտնուում

քաղաքի Միջնաբերդը: Արևելեան կողմից նա գրեթէ ուղղահայեաց դիրք ունի դէպի Ախուրեանի ձորը: Ամբողջ Ժայռագագաթը ծածկւած է փլատակների շեղջերով:

Ռուսների տիրապետութիւնից յետոյ Անիում հաստատւած է վանահայրութիւն: Երկար տարիներից ի վեր Անիում պեղումներ են կատարուում պրոֆեսոր Մառի ղեկավարութեամբ, որ հիմնել է այդտեղ հնագիտական:

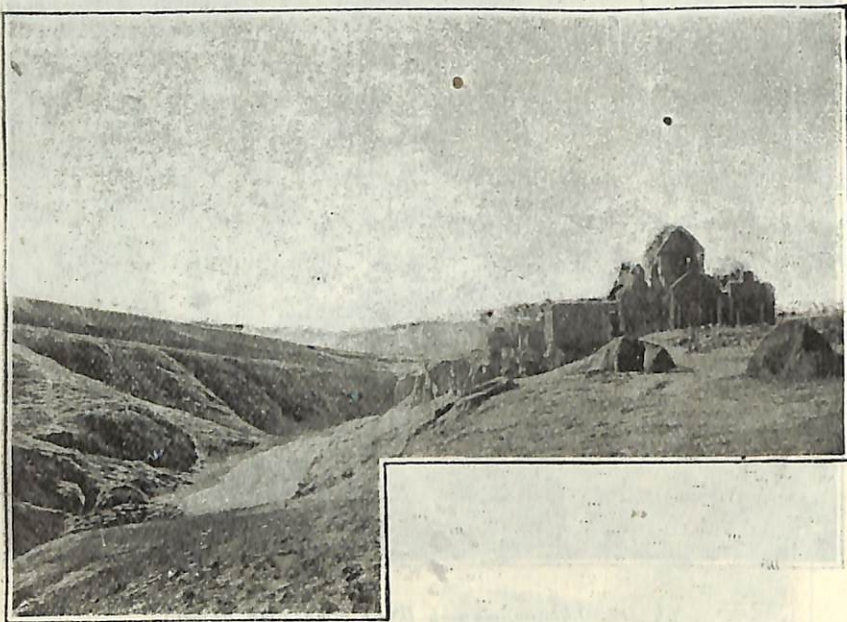
Նկ. 42. Նկարաբանդակ Անիի պարիսպի վրայ:

** Անիից հիւս. արևելք, մի քանի վերստ հեռաւորութեան վրայ, գտնուում է Դոշաւանքը կամ Հոռոմոսի վանքը՝ շինւած Ախուրեանի ձախ ափին, մի բարձրադիր թերակղզու վրայ. պարսպապատ է: Վանքը կառուցւած է 8-րդ դարում: Նրա հիւս. կողմը, մի ձորադաշտի մէջ, գտնուում է Բագրատունեաց Թագաւորների հանգստարանը, ուր կան երկու գեղեցկաշէն եկեղեցիներ—Ս. Գեորգ և Ս. Մինաս: Առաջինի արևելահար. անկիւնում է գտնուում Աշոտ Գ. Ողորմած Թագաւորի գերեզմանը:

* Անիից հիւսիս-արևմուտք, այժմ Թուրքարնակ Դոզլիճա գիւղի տեղում էր գտնուում Բագնայրը, որ յայտնի պատմական վայր էր Բագրատունեաց Ժամանակ. այժմ կիսակործան է մնացած այդ շրջանում շինւած մի վանք:

Աւելի հիւսիս, Ախուրեանի և նրա վտակ Բաշ-Շորագեալի

խառնարանից ոչ հեռու, այժմեան Բաշ-Շորագեալ գիւղի տեղում էր գտնուում պատմական Շիրակաւան կամ^ն Սրագզուտու աւանը, Բագրատունեաց նախկին մայրաքաղաքը (9-րդ դարում): Այդտեղ կան հին շէնքերի աւերակներ. կանգուն է գեոու Սմբատ Ա. Թագաւորի շինած (897-ին) Ամենափրկիչ եկեղեցին:

Նկ. 43. Ղաշավանք.

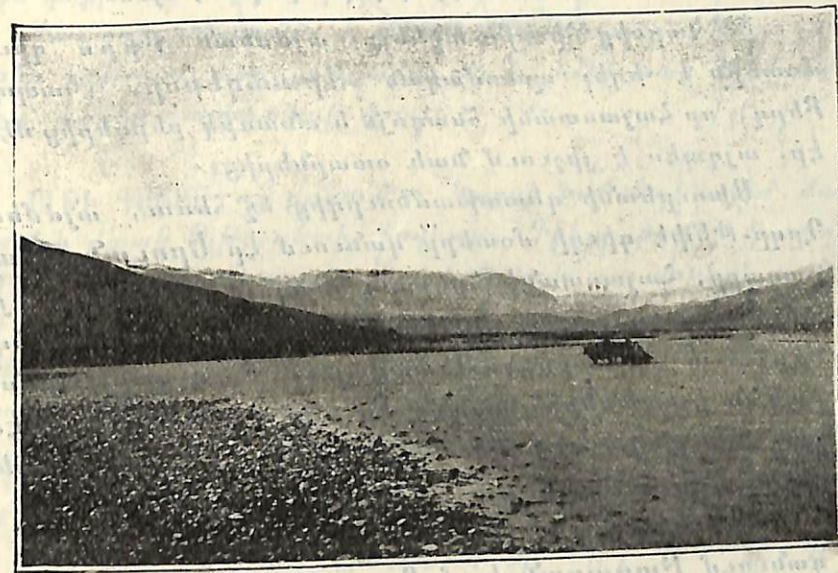
Ախուրեանի ձախ ափին, այժմեան Արգինա տաճկաբնակ գիւղի տեղում էր գտնուում համանուն պատմական քաղաքաւանը, որ 6-րդ դարից սկսած յայտնի է եղել իր ամուր բերդով: Բագրատունեաց ժամանակ այդտեղ էր գտնուում հայոց կաթողիկոսարանը (9—10-րդ դար.): Այժմ էլ այդտեղ կայ հոյակապ եկեղեցի՝ կիսակործան վիճակի մէջ:

Անիից հարաւ, Ախուրեանի աջ ափին և Ալաշա լեռան արևել. փեղերի վրայ էր գտնուում Մաղասբեդ պատմական անառիկ ամրոցը, որ այժմ աւերակ է: Յիշուում է 6-րդ դարից:

ԿԱՂԶՎԱՆԻ ԳԱՒԱՈՒ:—Բռնում է Կարսի նահանգի հարաւային մասը, այն է՝ Երասխի հովիտը: Գաւառի մի մասը նեղ

կայացնում է Կարսի բարձրաւանդակի հարաւային շարունանակութիւնը. այդտեղով են ձգւում Սողանլուի լեռները: Գաւառի մի մասն էլ՝ Երասխի հովիտը, ցածրադիր է և կոչւում է Կաղզվանի ձոր:

Ամբողջ գաւառը բռնում է 3843 քառ. վ. տարածութիւն, Բնակիչների թիւն է մօտ 80 հազար (32 հազարը՝ հայեր): Զբաղւում են գլխաւորապէս այգեգործութեամբ (Երասխի ձորում) և երկրագործութեամբ:

Նկ. 44. Երասխ գետը Կաղզվանի մօտ:

Գաւառի կենտրոնն է **ԿԱՂԶՎԱՆ** գիւղաքաղաքը՝ համանուն գետակի վրայ, Երասխի ձորում: Հին և նշանաւոր աւան է: Հարուստ է պարտէզներով և այգիներով: Դիրքը հիանալի է: Միրգ և գինի է մատակարարում մօտակայ գաւառներին: Շրջակայքում կայ աղահանք: Ունի մօտ 4 հազար բնակիչ, մեծ մասը հայեր:

Կաղզվանից 12 վ. հեռու գտնուում է Ս. Թորոս անւամբ հայկական մի հին եկեղեցի: Յայտնի ուխտատեղի է:

Ալաշա լեռան ստորոտում գտնուում է Տիկոս գիւղը՝ համանուն

գետակի վրայ: Հին գիւղ է, յայտնի իր հոյակապ եկեղեցով, որ Հայաստանի ամենահին և ամենամեծ եկեղեցիներից մէկն է:

Տիկոնի գետի ընթացքով աւելի վերև, մի ձորի մէջ և ժայռոտ տեղ, գտնուում է պատմական Խժկօնից մենաստանը, որ բաղկացած է հինգ եկեղեցիներից և դրա համար էլ նաև **Բէօ-Ֆիլիս** է կոչւում: Այժմ էլ շէն է վանքը, ուխտատեղի է: Վանքի մօտ կան հանքային ջրեր:

Տիկոնից հարաւ-արևելք, մի սարահարթի վրայ գտնուում է **Մարմէտ** մեծ գիւղը, որ պատմական վայր է. յիշուում է 4-րդ դարից. եղել է Կամսարական իշխանների ոստան: Անւանի է նրա մեծակառոյց Ս. Ստեփանոս եկեղեցին, որի գմբէթն ընկած է այժմ:

******* Կարսից հարաւ-արևելք, այժմեան Քիրս գիւղի մօտերն է եղել պատմական Արտագերսը, (Կապոյա Բերդ), որ Հայաստանի հնագոյն և անառիկ բերդերից մէկն էր. այդպէս է յիշուում նաև օտարներից:

Ախուրեանի գետախառնուրդից ոչ հեռու, այժմեան Ղըզը-Թեփէ գիւղի մօտերը գտնուում էր **Երուանդաշատ** քաղաքը, Հայաստանի երկրորդ հնագոյն (Արմաւրից յետոյ) մայրաքաղաքը: Ունէր պարիսպներ և ամրութիւններ, նաև միջնաբերդ: Յետագայում (8-րդ դար) Կամսարական իշխանների ոստանն էր և կոչւում էր **Մարմէտ**:

Երուանդաշատի մօտ էր գտնուում, Ախուրեանի արևմ. ափին, **Երուանդակերտ** ամրոցը:

Երուանդաշտից հիւսիս, Ախուրեանի աջ ափին էր գտնուում **Բագարան** կամ Բագրան քաղաքը, որ ըստ ազգային աւանդութեան շինել է Երուանդ Բ.-ը: Երբ նա Արմաւրից իր արքունիքը Երուանդաշատ փոխադրեց, այնտեղի կուռքերն էլ փոխադրեց Բագարան (որ նշանակում է «բազինների քաղաք»):

Աւելի հիւսիս, կրկին Ախուրեանի ափին, այժմեան Ղարաբաղ գիւղի մօտերն էր գտնուում պատմական **Մրէն** աւանը, որ յիշուում է 5-րդ դարից. պայծառացաւ 7-րդ դարում: Այդ դարում է կառուցւած Մրէնի մայր եկեղեցին, որ այժմ էլ կրասականոն է և հայկական ճարտարապետութեան ամենահին և հոյակապ շէնքերից մէկն է: Ուրիշ աւերակների հետքեր ևս կան Մրէնում:

ԱՐԴԱՆԻ ԳԱՒԱՌ, որ բռնում է Կարսի նահանգի հիւսիսային մասը՝ Կուր գետի վերին հովիտը և Չըլդըր լճի արևմտեան ափերը:

Արդահանի գաւառն ընդհանրապէս բարձր դիրք ունի. կան նաև ցածրադիր հովիտներ: Կլիման խիստ է. այդ պատճառով տեղ-տեղ գարին իսկ դժւար է հասնում:

Ամբողջ գաւառն ունի 4917 քառ. վ. տարածութիւն և 93 հազար բնակիչ. (մեծագոյն մասը թուրքմեններ են. հայերը կազմում են չնչին փոքրամասնութիւն, ընդամենը 2.300 հ.):

Գաւառի կենտրոնն է **ԱՐԴԱՆ** աւանը՝ Կուր գետի վերին հովիտում: Հին քաղաքաւան է, ունի նաև հին և ամուր բերդ՝ բարձր գարաւանդի վրայ:

ՕԼԹԻ ԳԱՒԱՌ, որ բռնում է Կարսի նահանգի արևմ. մասը, ձորոխի վտակ Օլթի-գետի հովիտը: Դիրքը բարձր է, լեռներով և ձորերով կտրուած: Այդ և Կարսի գաւառների սահմանով է ձգւում անտառապատ Սողանլու լեռնաշղթան: Կլիման հովիտներում և ձորերում մեղմ է, իսկ սարահարթերում՝ խիստ:

Ամբողջ գաւառը բռնում է 2621 քառ. վ. տարածութիւն: Ունի 37 հազար բնակիչ, մեծագոյն մասը (25 հազ.) քրդեր են. հայերի թիւը հազիւ 4 հազարի է հասնում:

Կենտրոնն է **ՕԼԹԻ** գիւղաքաղաքը՝ Օլթի գետակի վրայ, Տաճկաստանի սահմանին մօտ: Շրջապատւած է ընդարձակ այգիներով. դիրքը նկարչական է: Աւանում կայ մաքսատուն:

Օլթին պատմական **Ուխսիֆն** է կամ Ուխտեաց քաղաքը, որի բերդի մնացորդները դեռ կան:

ԳԱՆՁԱԿԻ ՆԱՀԱՆԳ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ. — Գանձակի նահանգը տարածւում է Ղազախի լեռներից մինչև Երասխ գետը և Գարուոյ լեռներից մինչև Կովկասեան լեռնաշղթայի փեշերը: Այս-

պիսով Գանձակի նահանգի մեծ մասը բռնում է Կուր գետի միջին և նրա վտակներ Աղստե, Ձեգամ, Շամքոր, Գանձակ, Թարթառ, Խաչէն և ուրիշ գետակների հովիտները, իսկ համեմատաբար փոքր մասը՝ Երասխի ստորին և նրա վտակներ Չաւընդուր, Բարգուշատ, Քուրուշայ և ուրիշ գետակների հովիտները: Սահմաններն են. հիւսիսից—Թիֆլիսի նահանգը, Զաքաթալայի վիճակը և Դաղստանի շրջանը. արևելեան կողմից—Բագւի նահանգը, հարաւ-արևելքից—Պարսկաստանը. արևմտեան և հիւս. արևմ. կողմից—Երևանի և Թիֆլիսի նահանգները:

Նահանգի մակերևոյթի կազմութիւնը բազմազան է: Հարաւային և արևմ. մասն ընդհանուր առումով լեռնային է (Ղարաբաղ և Սիւնիք), կտրուած բազմաթիւ ձորերով և հովիտներով: Երևանի նահանգին կից գտնուող մի քանի լեռնազագաթներ 12 — 13 հազար ոտն. բարձրութիւն ունեն (օրինակ՝ Կապուշիք՝ 12.856 ոտն.): Այդ լեռները կազմում են ջրբաժան գիծ մի կողմից Կուր և Երասխ գետերի, միւս կողմից էլ—Կուրի և Սևանայ լճի աւազանների միջև: Դէպի հիւսիս գնալով՝ երկրի մակերևոյթն աստիճանաբար իջնում է մինչև Կուրի հովիտը և ներկայացնում ընդարձակ հարթութիւն: Աւելի հիւսիս սկսւում են Կովկասեան լեռների փեշերը:

Լեռնային մասերում ձմեռը խիստ է լինում և երկարատե. ձիւն շատ է գալիս. ամառն անցնում է զով և անձրեւային: Այդ մասերի կլիման առողջարար է: Նահանգի դաշտային մասերում և ձորերում կլիման տաք է. ամառը երկարատե է լինում և չորային: Ձմեռն էլ կարճատե է լինում և մեղմ: Ընդհանրապէս այդ մասերի կլիման վատառողջ է. տարածւած է տենդը:

Բուսականութեան կողմից երկիրը հարուստ է: Լեռներն ահագին տարածութիւնների վրայ ծածկւած են անտառներով*) և ալպեան արօտներով: Այդ մասերում ցանքե-

*) Ամբողջ նահանգի տարածութեան $\frac{1}{5}$ մասը ծածկւած է անտառներով:

րը և այգիները ջրւում են անձրևներով: Դաշտային մասերում բացի հացաբոյսերից՝ մշակում են նաև բամբակ, ծխախոտ, խաղողի և պտղատու ծառերի այգիներ, սակայն միայն արևեստական ոռոգման օգնութեամբ:

Կենդանական աշխարհն ևս բազմազան է և հարուստ: Անտառներում կան՝ վայրի այծեր, վարազ, գայլ, աղւէս, և այլն: Տափաստաններում շատ են պատահում եղջերուներ և բազմազան թռչուններ. գետերն էլ հարուստ են ընտիր ձրկներով:

Հանքերով ևս հարուստ է Գանձակի նահանգը: Յայտնի են Գետաբեկի (Գանձակի գ.) և Ղաթարի (Զանգեզուրի գ.) պղնձահանքերը:

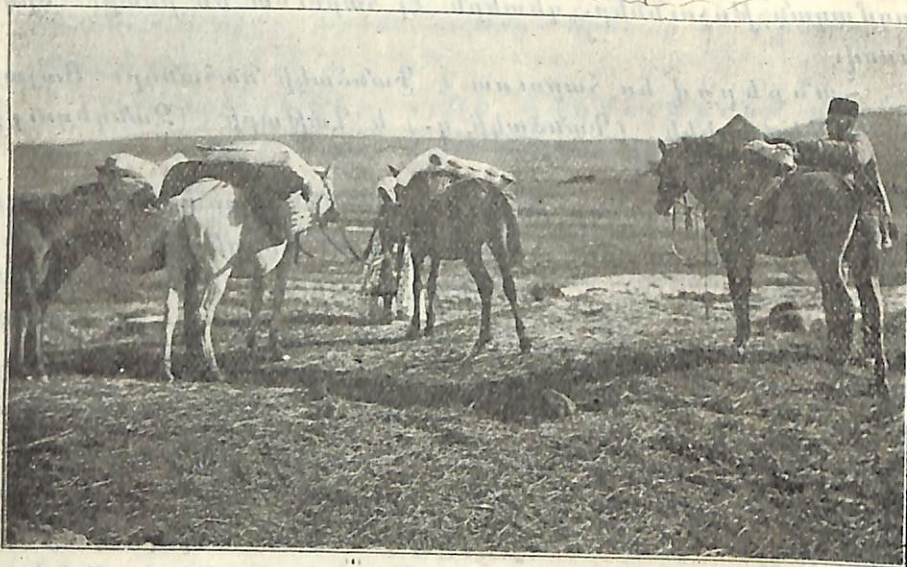
Գանձակի նահանգը բռնում է 38.922 քառակ. վ. (աւելի քան 4 միլ. զեսեատին) տարածութիւն: Անդրկովկասի ամենամեծ նահանգն է: Բնակիչների թիւն է մօտ 1 միլիոն 150 հազար: (Ամեն մէկ քառ. վերստի վրայ ուրեմն միջին 150 հազար: Առաջին տեղը, թւի կողմից, հաշուով ապրում են 29 բնակիչ: Առաջին տեղը, թւի կողմից, բռնում են թուրքերը—մօտ 700 հազար (430 հազար շիա մահմ., 270 հաղ. սիւննի մահմ.): Հայերի թիւն է մօտ 380 հազար. կենտրոնացած են գլխաւորապէս Շուշու և Զանգեզուրի գաւառներում: Ռուսների թիւն է 33 հազար, ֆուսաձըր գերեր, գերմանացիներ, և այլն: Ազգաբնակչութեան մի փոքր մասը միայն, $10\frac{0}{100}$ -ից էլ պակաս (մօտ 100 հազար հոգի) ապրում է քաղաքներում, իսկ մեծամասնութիւնը՝ գիւղերում:

Գանձակի նահանգը բաժանւում է հետևեալ գաւառների. 1) Զանգեզուրի, 2) Զիբրայիլի, 3) Շուշու, 4) Զիւանշիլի, 5) Գանձակի, 6) Ղազախի, 7) Արէշի, 8) Նուխու գաւառների: Դրանցից պատմական Հայաստանի սահմանների մէջ են մտնում՝ Զանգեզուրի, Զիբրայիլի, Շուշու, Զիւանշիլի և Ղազախի գաւառներն ամբողջապէս, իսկ Գանձակի գաւառը մասամբ միայն: Արէշի և Նուխու գաւառները այդ սահմաններից դուրս են գտնւում:

ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԻ ԶԲԱՆՍՈՒՆՔՆԵՐԸ:— Գանձակի նահանգի բնա-

կիչները գլխաւորապէս երկրագործութեամբ են զբաղւում, յատկապէս հացաբոյսերի մշակութեամբ. տնտեսութեան այդ ճիւղով զբաղւում են թէ՛ լեռնային և թէ՛ դաշտային մասերում: Դաշտային վայրերում մշակւում է նաև բամբակ, փոքր չափերով էլ՝ ծխախոտ և բրինձ:

Այգեգործութիւնը զարգացած է հարթավայրերում և գետահովիտներում, — մանաւանդ Գանձակի և Զիւանշիրի

Նկ. 45. Պատրաստ՝ սարից դաշտ իջնելու:

գաւառներում: Ընդարձակ տարածութիւններ ծածկւած են խաղողի և պտղատու ծառերի այգիներով: Յիշած գաւառներում գինեգործութիւնը համարւում է բնակիչների առաջնակարգ զբաղմունք: Մի քանի վայրերում կան գինու և օղու գործարաններ: Այգեգործութիւնը զարգացած է մանաւանդ գերմանացի գաղթականների մէջ:

Շերամապահութիւնը համեմատաբար աւելի է զարգացած Գանձակի նահանգում. այդ կողմից նա առաջին տեղն է բռնում ամբողջ Կովկասում: Շերամապահութիւնը զարգացած է մանաւանդ Շուշու և Նուխու գաւառներում. այդ

նպատակով ընդարձակ տարածութիւններ ծածկւած են թթենու տնկարաններով:

Անասնապահութեամբ զբաղւում են լեռնային մասերում, գլխաւորապէս թուրք բնակիչները, որոնք գարնանն ահագին հօտերով և նախիրներով դաշտերից դէպի լեռնային արօտներն են քոչում, իսկ ձմեռն արածացնում են տափաստաններում: Ամբողջ Կովկասում յայտնի են Ղարաբաղի ձիերը, իրենց ընտիր տեսակով և գեղեցկութեամբ:

Գետաբեկի և Ղաթարի պղնձահանքերի մօտ կան գործարաններ, պղինձ հալելու համար:

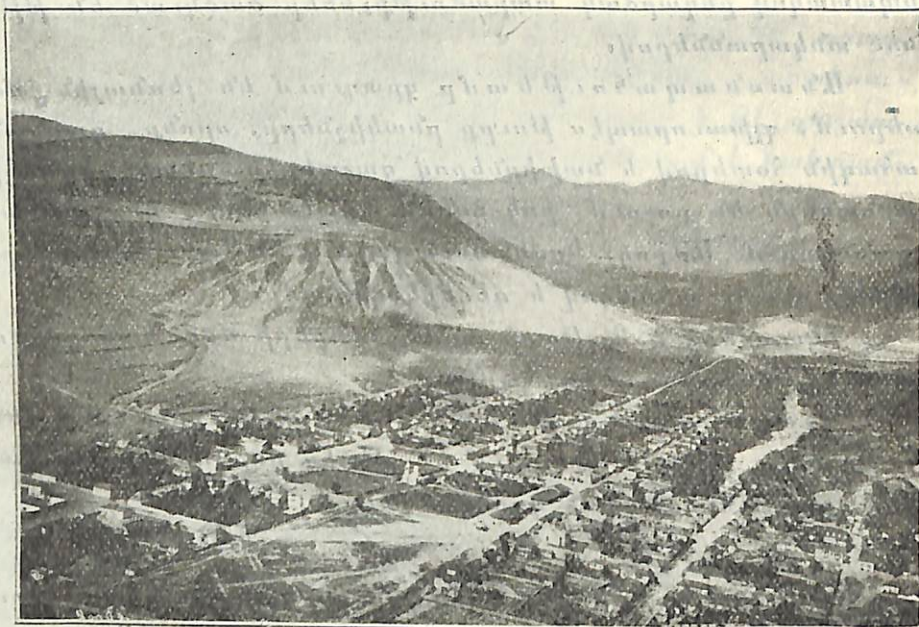
Տնայնագործութեամբ շատ տեղ զբաղւում են, յատկապէս կանայք. գործում են ընտիր գորգեր և կապերտներ, շալեր և մետաքսի գործւածքներ:

ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԳԱՒԱՌ:— Զանգեզուրի գաւառը տարածւում է Գարւոյ լեռներից մինչև Բարգուշատ գետը, և Ղարաբաղի լեռներից մինչև Նրասխ գետը:

Զանգեզուրի գաւառը ներկայացնում է Գարւոյ (Դարալագեագի) ու Ղարաբաղի լեռների մէջ ընկած և բազմաթիւ խոր ձորերով ու գետահովիտներով կտրուած մի լեռնակոհակ երկիր: Զորերի և գետահովիտների կլիման տաք է, վատառողջ: Այդ տեղերում էլ աճում են մշակովի բոյսերի զանազան տեսակներ— բամբակ, բրինձ, խաղող, և այլն: Այդ վայրերում բնակիչներն զբաղւում են երկրագործութեամբ: Բարձրադիր վայրերի կլիման բարեխառն է և առողջարար. շատ լեռներ անտառապատ են կամ արօտներով ծածկւած. բնակիչների գլխաւոր զբաղմունքն է անասնապահութիւնը:

Ամբողջ գաւառը բռնում է 6742 քառ. վ. տարածութիւն: Բնակիչների թիւն է մօտ 220 հազար. մեծամասնութիւնը թուրքեր են— 130 հազար. հայերի թիւն է 87 հազար:

Կենտրոնավայրն է ԿՈՐԴՍ աւանը, Բարգուշատի վտակներից մէկի՝ Գորիս գետակի վրայ, մի խորահովտի մէջ: Աւանը բաժանւած է երկու՝ հին և նոր մասերի: Ունի մօտ 5 հազար բնակիչ, համարեա բոլորն էլ հայեր:

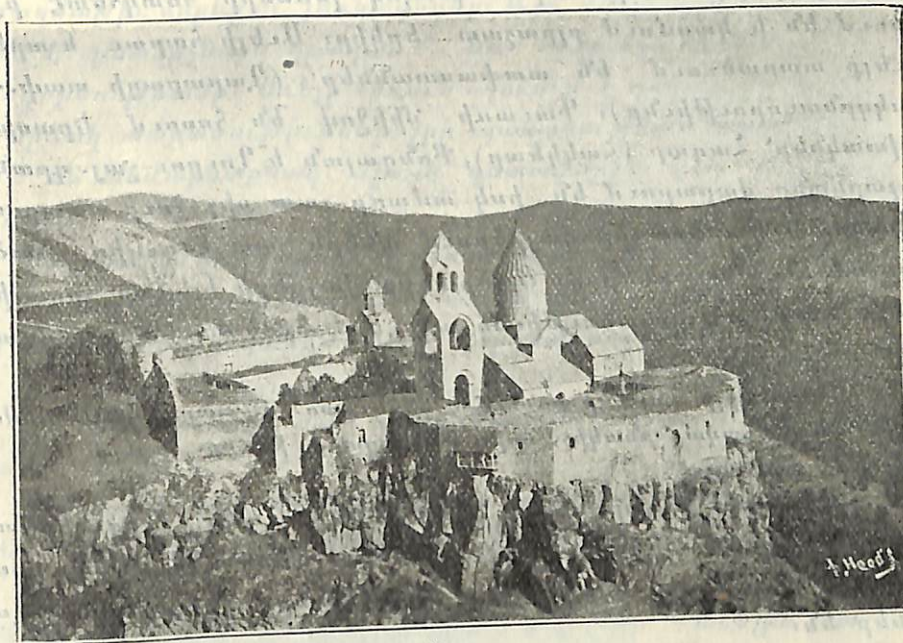
Նկ. 46. Գորին

Գաւառի պատմական վայրերից նշանաւոր է Տաթևի վանքը, որ յայտնի է 7—8-րդ դարերից. հռչակեց մանաւանդ 14-րդ և 15-րդ դարերում իր դպրոցով, երբ այնտեղ էր գտնուում Սիւնեաց արքեպիսկոպոսարանը։ Այժմ էլ շէն է, ունի միաբանութիւն. այդտեղ է նստում գաւառի յաջորդը։ Վանքն ունի ընդարձակ կալածոներ։ Յայտնի ուխտատեղի է։

Տաթևից ոչ հեռու, Որոտն գետի վրայ գտնուում է «Սատանի կամուրջը», որ բնական կազմութիւն ունի, գոյացել է կրային աղբիւրների նստածքից։ Տակից օւժգին հոսում է Որոտն գետը, վերելից ունենալով անձեռագործ կամուրջը՝ 50 քայլ երկայնութեամբ։

Գորինից արևելք (8 վ.) գտնուում է Խնձորեսկ մեծ գիւղը. գիրքն ամուր է. շրջապատւած է ձորերով, ունի հին բերդ։ Գորինից հարաւ գտնուում է Քառահաւնք գիւղը. յայտնի է իր ջրվէժով, որ թափւում է 16 սաժէն բարձրութիւնից և ներկայացնում է գեղեցիկ տեսարան։

Գաւառի հարաւ-արեւմտեան կողմում, Չաւընդուր գետի հովտում, ընկնում է Ղափանի շրջանը. այդտեղ են գտնուում Ղաթարի յայտնի պղնձահանքերը։

Նկ. 47. Տաթևի վանքը

Գաւառի հարաւ-արեւմ. կողմում, Նախիջևան գաւառին սահմանակից, գտնուում է Մեղրիի շրջանը, որի կենտրոնն է Մեղրի քաղաքը, համանուն գետակի վրայ. շրջապատւած է այգիներով։ Ոչ հեռու գտնուում է Կարճաւան հայկական մեծ գիւղը, որ յիշատակւում է 10-րդ դարից։

** Ղափանի շրջանում էր գտնուում պատմական Կապան բերդաքաղաքը, որ 11-րդ դարում Սիւնեաց նահապետների ոստանն էր։ Ոչ հեռու գտնուում էին նշանաւոր Բաղաբերդ և Կաթաւաբերդ ամրոցները։

ՋԻԲՐԱՅԻԼԻ ԳԱՒԱՌ.— Ջիբրայիլի կամ (Կարեազինի) գաւառը տարածւում է Բարգուշատ գետից մինչև Ղարաբաղի տափաստանի սկզբնաւորութիւնը և Դիզափայտի լեռներից մինչև Երասխ գետը։

(Գաւառի հիւսիս-արեւմտեան մասը լեռնոտ է. այդտեղ են ձգւում Դիզափայտի լեռները, որոնց մէջ նշանաւոր է Ջիւ-

ընթացումը: Դեպի հարաւ գնալով՝ լեռները հետզհետէ իջնում են և կազմում բլրաշատ երկիր: Աւելի հարաւ և արեւելք տարածւում են տափաստաններ (Ղարաբաղի տափ-ի սկզբնաւորութիւնը): Գաւառի միջով են հոսում Երասխի վտակներ՝ Հազար (Հակկեար), Քոնդալան և Ղուրու-Հայ. դրանք զարնանը վարարում են, իսկ ամառը շատ քիչ ջուր պարու-նակում: Բարձրագիւր վայրերում անձրև շատ է գալիս, ծածկւած են անտառներով: Ցածրագիւր վայրերի կլիման չորային է և տաք. բուսականութիւնն աճում է արեւստական ոռոգման շնորհիւ:

Ջերբայիի գաւառը բնում է 3276 քառ. վ. տարածութիւն: Ունի մօտ 80 հազար բնակիչ, որից 55 հազարը՝ թուրք. հայերի թիւն է մօտ 20 հազար:

Գաւառի կենտրոնն է ԶԻՐԱՅԻՆ աւանը՝ Դիզափայտի փեշերի վրայ. առևտրական յարաբերութեան մեջ է Պարսկաստանի հետ: Ունի մաքսատուն: Բնակիչները մեծ մասով ռուսներ են:

Ջերբայիից ոչ հեռու՝ Երասխի վրայ կայ մի հոյակապ, 12 կամարներով հաստակաւոր զամուրջ, որ պարսկական կոչումով ասում է ԽՈՒԴԱՖԷՐԻՆ (նշանակում է՝ Աստածաշէն): Այդ կամուրջի վրայով է կատարւում կարաւանների երթևեկութիւնը դէպի Ատրպատական:

Ջերբայիի գաւառում է գտնւում Հաղուք հայաբնակ աւանը՝ մի ձորի մէջ: Այդտեղ կայ զօրանոց: Օդն ու ջուրը շատ առողջարար են:

ՇՈՒՇՈՒ ԳԱՒԱՌ.—Տարածւում է Խաչէն գետից մինչև Դիզափայտի լեռները և Ղարաբաղի լեռներից մինչև Կուր գետը. բնում է Գարգար, Քոնդալան և Ղուրու-Հայ գետակների հովիտները:

Բնագրութեան նայելով՝ գաւառը բաժանւում է երեք մասի: Հարաւ-արեւմ. մասը լեռնոտ է. ծածկւած է անտառներով և արօտներով. կլիման խիստ է և մթնոլորտային տեղումներով հարուստ. յաճախակի կարկուտ է գալիս: Դեպի հիւսիս-արեւելք գնալով՝ լեռներն իջնում են հետզհետէ և գոյանում

են բազմաթիւ ձորեր ու լեռնագոգեր: Այդ մասի կլիման բարեխառն է. բնակիչներն զբաղւում են երկրագործութեամբ և այգեգործութեամբ: Աւելի հեռուն սկսւում է դաշտային մասը: Ընդարձակ տարածութիւններ ջրի պակասութեան պատճառով մնում են անմարդաբնակ. միայն գետափերին կան բնակութիւններ:

Գաւառում զարգացած է շերամապահութիւնը. այդ կողմից նա կովկասում բռնում է առաջին տեղը: Տնայնագործական արհեստներից զարգացած է գորգագործութիւնը:

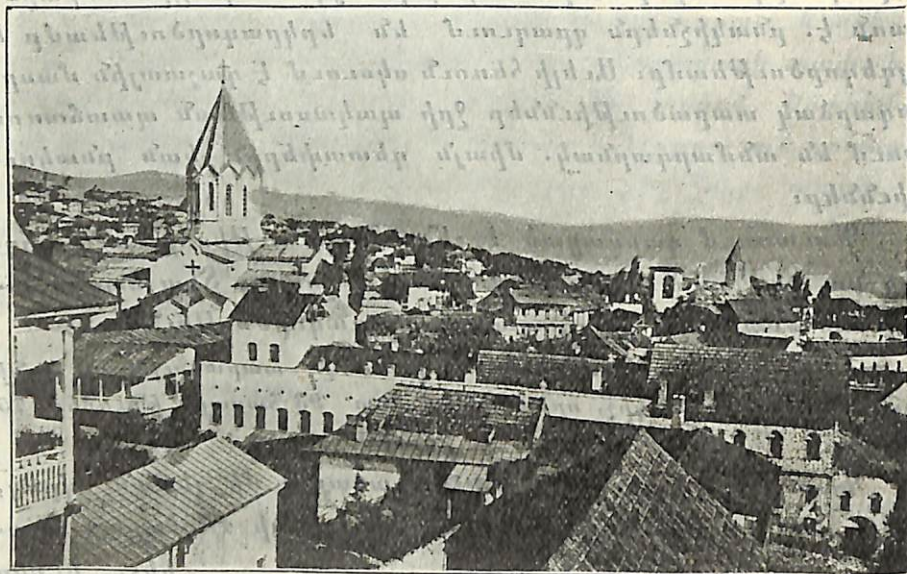
Շուշու գաւառը բնում է 4423 քառ. վ. տարածութիւն. ունի մօտ 175 հազար բնակիչ, որից հայեր՝ մօտ 93 հազար, թուրքեր՝ 75 հազար:

Գաւառի կենտրոնն է ՇՈՒՇԻ քաղաքը, մի լեռան վրայ, (4780 ոտն.) բարձր ծովի մակերևոյթից: Ունի 42 հազար բնակիչ. կէսից աւելին հայեր են: Շուշին համարւում է գորգերի և մետաքսի առևտրի կենտրոն. արտահանում են նաև օտար երկիրներ: Շուշին Ղարաբաղի կամ Արցախի հայոց թեմի կենտրոնն է. ունի թեմական դպրոց, ունի (աւան դպրոց), օրիորդաց պրօգիմնադիւ, հոյակապ եկեղեցիներ:

Նկ. 48. Մետաքսագործութիւն:

Շուշին հիմնւել է 1752 թին Փանահ-խանի ձեռքով. մինչև 1813 թ.-ը Ղարաբաղի խանութեան մայրաքաղաքն էր:

Նկ. 49. Շուշի:

Շուշուց հիւսիս, Գարգար գետի ափին է գտնուում Խանքենդի աւանը, որ լաւ դիրք ունի. կլիման առողջարար է: Այդտեղ կայ զօրանոց: Դէպի հիւսիս-արեւմ. մի բարձր և առանձնացած քարաժայռի վրայ է գտնուում Կաշաղակաբերդը, որ կիսաւեր դրութեան մէջ է. Խաչէնի մեկիքների բերդն է եղած:

Աւելի հիւսիս-արեւելք, խճուղու վրայ գտնուում է Աղղամ թուրքաբնակ մեծ գիւղը. հարուստ է խաղողի այգիներով: Գինեգործական կենտրոն է:

Շուշու գաւառի արեւելեան մասում (Վարանդա), Քոնդաւ լանի ձորում գտնուում է Աւետարանոց գիւղը. Վարանդայի մեկիքութեան կենտրոնն է եղած: Ունի կիսաւեր բերդ և պարիսպներ: Օդն ու ջուրը պատւական են: Գիւղում կան մեծ տաքսի գործարաններ:

Վարանդայում է գտնուում Ամարասի վանքը, Շուշու 45 վերստ հեռաւորութեան վրայ (դէպի արեւելք): Ամարասի Աղւանից կաթողիկոսների աթոռանիստն է եղած: Ներկայումս էլ յայտնի ուխտատեղի է:

ՋԻԻԱՆՇԻՐԻ ԳԱՒԱՐ.—Ջիւանշիրի գաւառը գտնուում է Գանձակի նահանգի կենտրոնական մասում. Ղարաբաղի լեռներից սկսած երկարաձիգ շերտով տարածւում է մինչև Կուր գետը, Խաչէն գետից էլ՝ մինչև Գարույ լեռները. բռնում է Թարթառ գետի ամբողջ հովիտը:

Այս գաւառն էլ, բնագրութեան նայելով, կարելի է երեք մասի բաժանել: Հարաւ-արեւմ. մասը լեռնային է. այդտեղ է բարձրանում Մուալ գագաթը (11.219 ոտն.): Այդ մասում կլիման խիստ է, ձիւն շատ է գալիս: (Գաւառի միջին մասը բլրաշատ է, ուր կլիման բարեխառն է: Հիւսիսային մասն ընդարձակ հարթավայր է, որ ձգւում է մինչև Կուր գետը. այդտեղ կլիման տաք է, չորային ու վատառողջ: Դաշտերը ոռոգւում են Թարթառից հանած առուներով: Բացի հացաբոյսերից այդ դաշտերում մշակում են նաև բամբակ, բրինձ, խաղողի այգիներ, և այլն):

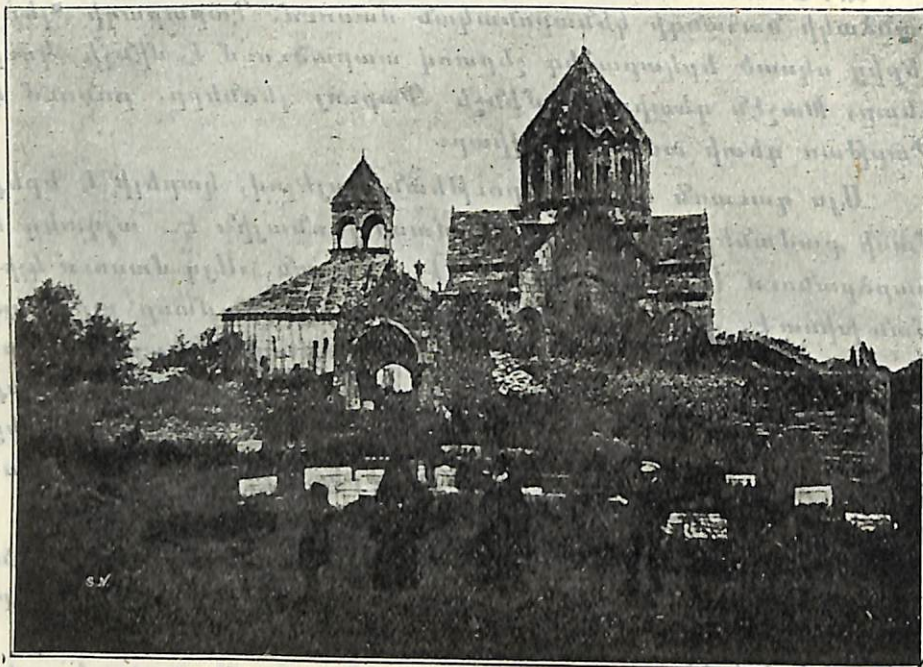
Ամբողջ գաւառը բռնում է 4654 քառ. վերստ տարածութիւն: Ունի մօտ 90 հազար բնակիչ, մեծամասնութիւնը (65 հազար) թուրքեր են, իսկ փոքրամասնութիւնը (25 հազար)—հայեր:

Կենտրոնն է ԹԱՐԹԱՐ գիւղը, որ կայարան է Եւլախ-Շուշի խճուղու վրայ. գտնուում է Թարթառ գետի ափին:

Թարթառից արեւելք, գետի վրայ է գտնուում Բաղդա գիւղը, ուր կան աւերակներ: Ենթադրում են, որ դրա մօտերն է եղել Աղւանից Թագաւորների մայրաքաղաք Պարսաւը:

Գաւառի միջին մասում՝ Մուալ լեռան ստորոտներում է գտնուում Թալիշ հայաբնակ գիւղը: Այդ գաւառամասում են գտնուում նաև Ղարաբաղի նշանաւոր վանքերից՝ Գանձագաւուն ու Խոթավանքը: Գանձագաւուն գտնուում է Խաչէն գաւառամասում, Խաչէն գետի ձախ ափին, մի բարձրաւանդակի վրայ: Ունի ընդարձակ կալւածներ:

Այս հոշակաւոր վանքի հիմնադրութեան ճիշտ ժամանակը յայտնի չէ. պատմութեան մէջ յիշուում է 10-րդ դարից սկսած: Եկեղեցին ամբողջապէս սրբատաշ քարից է շինած, չորս հրաշակերտ կամարների վրայ: Գանձագաւուն անառնի է եղած՝ սկսած 16-րդ դարից Աղւանից վերջին կաթողիկոսարան լինելով, որ վերացաւ 19-րդ դարի սկզբին: 1836-ին Բաղդասար մետրօպոլիտն աթոռը Շուշի փոխադրեց:

Նկ. 60. Գանձաւորի վանքը

Խոթավանքը (Դադի վանք) գտնուում է Թարթառ գետի վրայ, դա ևս ճարտարապետական նշանաւոր կառուցւածք է։ Այդ վանքն էլ ունի ընդարձակ կալւածներ։ Սակայն թէ՛ այդ և թէ՛ Գանձասարի կալւածներն անխնամ վիճակի մէջ են գտնուում։

ԳԱՆՁԱԿԻ ԳԱԻԱՌ։—Գանձակի գաւառը տարածւում է Շահ-դաղ լեռնաշղթայից մինչև Կուր գետը և Ձեզամ գետակից մինչև Ինջա-չայ գետակը։ Գաւառը բոնուում է Կուրի և նրա աջակողմեան վտակներ՝ Ձեզամ, Շամքոր, Բանանց (Ղոչղարա), Գանձակ, (Բիւրակ-չայ և Ինջա-չայ վտակների հովիտները։ Բոլոր այդ գետերը հոսում են հիւսիս-արևելեան ուղղութեամբ, իրար գոլգահեռ։)

(Գաւառի հարաւարեւմ. մասը լեռնային է. այդ մասում բարձրանում է Ղամիշ լեռնագագաթը (12.263 ոտն.)։ Գաւա-

ռի ամենաբարձր լեռնամասերում (5—10 հազ. ոտ.) ձմեռը տևում է 8—9 ամիս. դա ալպեան արօտատեղիների գօտին է. մշտական բնակութիւն չկայ այդտեղ. միայն ամառը քոչւորներ են գալիս իրենց հօտերով։ Այդ գօտուց ցած տարածւում է անփառների գօտին, ուր ցանքեր էլ են անում. խիկ ձորերում և հովիտներում մշակում են նաև այգիներ։ Դաշտային մասում ձմեռը կարճատև է լինում և անձրևային, ամառը՝ շատ շոգ. կլիման վատառողջ է։ Դաշտերը ծածկւած են այգիներով։)

Գանձակի գաւառն ունի 8624 քառ. վ. տարածութիւն. իր մեծութեամբ նա Անդրկովկասի գաւառների մէջ առաջին տեղն է բռնում։ Բնակիչների թիւն է մօտ 220 հազար, մեծ մասը — թուրքեր (142 հազար). հայերի թիւն է 50 հազար. ֆնացածը՝ ռուսներ և գերմանացիներ։

Գաւառի և ամբողջ նահանգի կենտրոնն է ԳԱՆՁԱԿ (Եւրդաւետպոլ) քաղաքը, Անդրկովկասեան երկաթուղու համանուն կայարանից 5 վերստ հեռու, Գանձակ-գետի վրայ։ Կլիման վատառողջ է. ամառը խիստ շոգեր են լինում։ Բնակիչների թիւն է 56 հազար, մեծ մասը թուրքեր, փոքր մասը՝ հայեր։ Քաղաքը բաժանւած է երկու մասի—թուրքական և հայկական թաղեր. հայկական թաղում են գտնուում գլխաւոր հաստատութիւնները։ Բնակիչներն զբաղւում են գլխաւորապէս այգեգործութեամբ և գինեգործութեամբ։ Յայտնի է Գանձակի խաղողը։ Գանձակն ռուսների ձեռքն է անցել 1804 թ.ին։)

Քաղաքի հին շէնքերից նշանաւոր է Ջումա մզկիթը, որ շինել է Շահ-Աբասը 1620 թ.ին։ Այդ մզկիթի առջև է գտնուում մեծ հրապարակը։ Հին շէնքերից է նաև Ս. Յովհաննէս մայր եկեղեցին։ Հոյակապ շէնքերից է դարձեալ Ս. Լուսաւորչի եկեղեցին։ Քաղաքում կան տղայացի և օր. գիմնազիաներ։ Հայերն ունեն ծխական գալորոցներ։

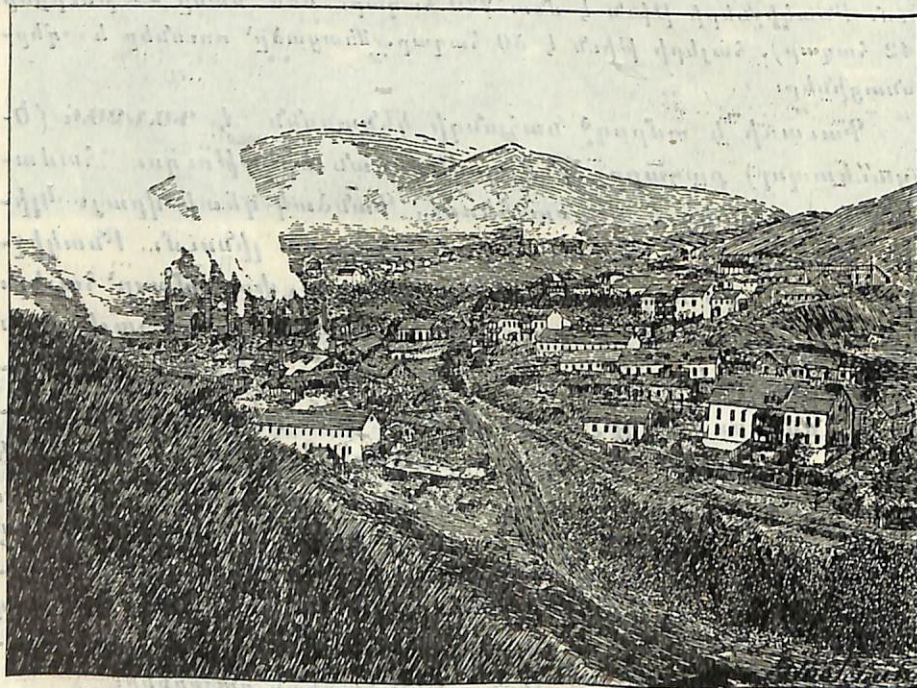
Գանձակից հարաւ, 23 վերստ հեռաւորութեան վրայ, մի անտառաւատ լեռնալանջի վրայ է գտնուում Հաջիբեկ գիւղը, որ լաւ ամառանոց է։ Օդն ու ջուրը առողջարար են։ Գանձակից և Բագից շատերն են այդտեղ ամառանոց գալիս. պաշտօնական հաստատութիւններն էլ Գանձակից ամառը փոխադրւում են Հաջիբեկ։

Գաւառի գերմանական գաղութներից նշանաւոր է Ելեմեկոբե, Գանձակից 7 վ. դէպի հարաւ, Գանձակ գետի աջ ափին։ Գիւղն աչ-

քի է ընկնում մաքրութեամբ և բարեկարգութեամբ: Փողոցները երկայն են, լայն, կանոնաւոր ու ծառաշատ, տները 1—3 յարկանի: Գիւղում կայ պոստ-հեռագրատուն: Բնակիչներն զբաղւում են այգեգործութեամբ: Կան նաև բաւական թւով հայեր, որոնք պարապում են զլիւսաւորապէս արհեստներով (տակառագործներ են):

Գանձակի գաւառի հայաբնակ գիւղերից նշանաւոր են.—

Գեօաբէկ, որ գտնւում է Շամքոր գետակի ձախ կողմը, Գանձակից 56 վ. հեռու, մի ձորի մէջ: Այդտեղ են գտնւում Սիմեոսի պղնձաձուլական գործարանները: Բնակիչները հանքերում և գործարաններում աշխատող բանւորներ են: Ոչ հեռու գտնւում է Գետաբեկի յայտնի պղնձահանքը, որ շահագործւում է եւրոպացիների ձեռքով (Սիմեոս և ընկ.):

Նկ. 51. Գետաբեկ:

Բանանց (Բայեան), համանուն գետի ձախ ափին, երկու՝ երկար և ցածր բլրակների վրայ: Ամբողջ ձորակը ծածկւած է այգիներով: Մօտը կայ վանք:

Գեօաօէն (Չայքենդ), գտնւում է Հաջիբենդից արեւելահարաւ: Քիւրակ-չայի ձորում, որ ամբողջապէս այգիներով է ծածկւած:

Գաւառի հարաւ-արեւմտեան մասը կոչւում է Գիւլիստան՝ համանուն հին բերդի անունով, և կամ Թալիշ՝ համանուն գիւղի անունով. ներկայումս այդ գաւառամասը սովորաբար Գիւլմիլիդորդ է կոչւում: Սահմանակից է Ջիւանշիրի գաւառին:

Գիւլիստանն առաջ կազմում էր առանձին մելիքութիւն: Այժմեան վարչական բաժանմամբ Գիւլիստանի մեծ մասը ընկնում է Գանձակի գաւառում, իսկ փոքր մասը—(Թալիշ գիւղը, Գիւլիստան բերդը) Ջիւանշիրի գաւառում:

Գաւառի վանքերից նշանաւոր են.— Զարեհայ վանքը, Գետաբեկից արեւելահիւսիս, Շամքոր գետի ձախ ափին, մի փոքրիկ հարթութեան վրայ. հիմնւած է 17-րդ դարում. ունի կալածներ (անտառներ): Ս. Թադգամնչաց վանք, մի գեղեցիկ և բարձրադիր սարահարթի վրայ: Վանքը շինւած է հաւանօրէն 7—8-րդ դարում:

ՂԱԶԱՍԻ ԳԱԻԱՌ.— Դադախի գաւառը բռնւում է Գանձակի նահանգի հիւսիս-արեւմ. մասը, այն է՝ Կուրի վտակներ Թովուզ, Հասան-սու և Աղստե գետերի հովիտները:

(Գաւառի հարաւ-արեւմ. մասը լեռնային է. այդտեղ ձգւում են Շահ-դաղ լեռնաշղթայի բազմաթիւ ճիւղաւորութիւնները: Ամենաբարձր գագաթն է Մրդուզ (9.859 ոտն.).) Լեռները մեծ մասով անտառապատ են, ձորերով ու հովիտներով կտրտւած: Գաւառի հիւս. արեւելեան, համեմատաբար փոքր մասը դաշտային է, ներկայացնում է Կուրի լայն հովիտը: Այդ մասում կլիման շոգ է: ✓

Դադախի գաւառն ունի 5096 քառ. վ. տարածութիւն: Բնակիչների թիւն է 132 հազար. հայերի թիւն է մօտ 60 հազար, թուրքերի թիւը—65 հազար, ուսանների (մալականներ) թիւը—6 հազար:

Գաւառի կենտրոնն է ՂԱԶԱՍԻ քաղաքը, Աղստե գետի աջ կողմը: Բնակիչների մեծ մասը թուրքեր են:

Անդրկովկասեան երկաթուղու Աղսաճա կայարանից դէպի Երևան տանող խճուղու վրայ է գտնւում հայաբնակ Քարվանսարա մեծ գիւղը, իսկ աւելի հեռու՝ Դիլիջան Կալանը—Մայիսիս օրի անտառապատ լանջին: Դիլիջան Անդր-

դական թագաւորութիւն, որ պատմութեան մէջ յայտնի է Կորիկեան անունով:

Օձուն կամ **Ուզունլար** — Ձորագետի աջ կողմը, մի դարատափի վրայ: Օձունը Լոռու հայաբնակ ամենամեծ գիւղն է: Գիւղում է գտնուում Յովհան Օձնեցու հիմնած (8-րդ դար) եկեղեցին:

Գսեղ մեծ և հայաբնակ գիւղը — Ձորագետից վեր, մի դարաւանդի վրայ. երեք կողմից ձորերով է շրջապատւած:

Մալականների ամենանշանաւոր գիւղն է **Վարդգովկա**, — Ձալալ-Օղլուց հիւսիս, խճուղու վրայ: Բարեկարգ գիւղ է. բնակիչներն էլ բարեկեցիկ են. պարապում են անասնապահութեամբ, այդտեղ կան պանրագործարաններ:

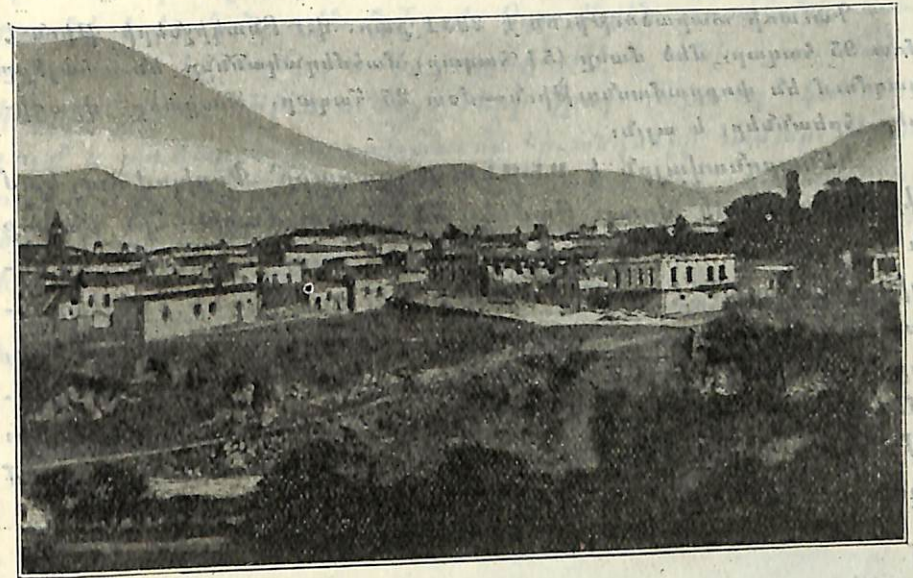
Գաւառում նշանաւոր է նաև գերմանական **Եկատերինեն**ի դաղութը — Խրամի վտակներից մէկի ափին, մի հարթ տեղ: Շրջապատւած է ընդարձակ այգիներով: Բնակիչներն զբաղւում են այգեգործութեամբ և գինեգործութեամբ:

ԱԽԱԼՔԱԼԱՔԻ ԳԱՒԱՌ բռնում է համանուն բարձրաւանդակը: Գաւառը լեռնոտ երկիր է, որ արեւմուտքից-արեւելք աւելի ու աւելի բարձրանում է. ամենացածր մասը Կուրի հովիտն է: Ամենաբարձր սարն է Աբուլ — գաւառի կենտրոնում. բաղկացած է երկու գագաթից: Արեւելեան սահմանի վրայ ձգւում են Սամսառ լեռները, համանուն բարձր գագաթով (10.777 ոտն.): Այդ գաւառում է գտնուում Փարւնայ լիճը: Կլիման խիստ է. ձմեռը շատ ձիւն է գալիս և երկար է տեւում, սակայն օդն առողջարար է:

Բնակիչները խեղճ կեանք են վարում, որովհետև կլիման աննպաստ է երկիրը մշակելու համար: Հացաբոյսերի մշակութիւնը շատ արդիւնք չէ տալիս: Երկիրն աւելի յարմար է անասնապահութեամբ և մեղաբուծութեամբ. պարապելու համար. սակայն անտեսութեան այդ ճիւղերն էլ չեն զարգացած Ա.ի գաւառում: Ժողովուրդը շատ ազէտ է ու խաւար:

Համեմատաբար մեղմ է կլիման գաւառի Խրթըզու հովտում (Կուր գետի ձորակ, ուր Ախալքալաքի գետը խառնւում է Կուրի հետ). այդտեղ մշակում են պտղատու ծառերի այգիներ:

Գաւառի տարածութիւնն է 2407 քառ. վերստ: Բնակիչների թիւն է 102 հազար, մեծ մասը հայեր (78 հազար), ֆաղսադ — ուլսներ (չլխ. դուխորներ), վրացիներ, մահմեդականներ:

Նկ. 52. Ախալքալաք:

Գաւառի կենտրոնն է **ԱԽԱԼՔԱԼԱՔ** քաղաքը, որ ուսների ձեռքն է անցել 1829-ին: Ծովի մակերևոյթից բարձր է մօտ 6 հազար ոտն.: Ունի 7 հազար բնակիչ. համարեա բոլորն էլ հայեր են:

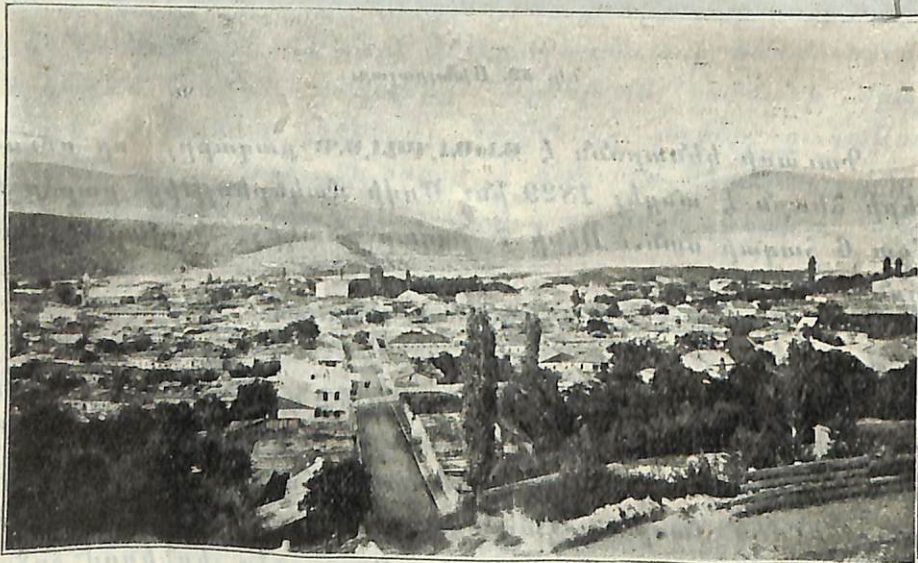
Գիւղերից նշանաւոր են՝ Կարձախ և Սուլթա:

ԱԽԱԼՅԻԱՅԻ ԳԱՒԱՌ. — Ախալցխայի գաւառը բռնում է Թիֆլիսի նահանգի արեւմտեան՝ այն է Կուրի վերնահովտի մի մասը և նրա վտակ Փոցխով գետակի հովիտը: Ախալցխայի գաւառի մեծ մասը ներկայացնում է մի ընդարձակ և բարձրադիր գոգաւորութիւն՝ երեք կողմից բարձր լեռներով շրջապատւած, Միայն արեւելքում, Ախալքալաքի գաւառի սահմապարսպի վրայ, չկան բարձր լեռներ: Այդ գոգաւորութիւնը համեմատաբար բարձր չէ (Ախալցխա քաղաքն ունի 3376 ոտ. բ.),

կլիման էլ մեղմ է: Ժողովրդի զբաղմունքների մէջ առաջնա-
կարգ տեղ բռնում է երկրագործութիւնը. հովիտներում զար-
գացած է պտղատու ծառերի՝ յատկապէս խնձորենու և տան-
ձենու մշակութիւնը:

Գաւառի տարածութիւնն է 2331 քառ. վ.: Բնակիչների թիւն է
մօտ 95 հազար. մեծ մասը (51 հազար) մահմեդականներ են. հայերը
կազմում են փոքրամասնութիւն—մօտ 25 հազար. մնացածը—վրացի-
ներ, հրեաներ, և այլն:

Կենտրոնավայրն է Ա.ԽԱՂԵՍԱ. քաղաքը՝ Փոցխով չայ կամ
Ախալցխա-գետի վրայ: Բաժանւած է երկու մասի—Հին քաղաք
և Նոր քաղաք: Քաղաքը շրջապաւած է այգիներով: Արհեստնե-
րից զարգացած է արծաթագործութիւնը. յայտնի են Ախալց-
խայում պատրաստող արծաթեայ իրերը և զարդարանքները,
որ նաև արտահանում են: Քաղաքն ունի 22 հազար բնակիչ.
մեծ մասը հայեր են, որոնց մէջ կան բաւական թւով կաթողիկէներ:
Մնացած բնակիչները վրացիներ և հրեաներ են: Քաղաքում
կայ պրոգրէսիւս: Հայերն ունեն ծխական դպրոցներ:

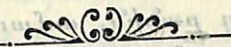
Նկ. 53. Ախալցխա:

Ախալցխան տաճիկներից ուսաների ձեռքն է անցել 1828 թին:
Դրանից առաջ Ախալցխան աւելի բազմամարդ էր, ունէր 50 հազար

բնակիչ և վաճառաշահ քաղաք էր: Պատերազմից յետոյ Կարնեցի բազ-
մաթիւ հայեր գաղթեցին Ախալցխա:

(Ախալցխայից հիւսիս-արեւմուտք, 24 վերստի վրայ, գըտ-
նւում է Աբասթուան ամառանոցը, որ մեծ հռչակ ունի և
յայտնի է իր հանքային ջրերով: Օղը վերին աստիճանի առ-
ողջարար է և մեղմ, բուժիչ ազդեցութիւն ունի յատկապէս
կրծքի հիւանդութիւն ունեցողների վրայ: Այնտեղ կառուց-
ւում է բուժարան՝ թոքախտաւոր հիւանդների համար: Ամա-
ռանոցը գտնւում է մի երկարաձիգ հովտի մէջ (4170 ոտն. բ.
ծ. մ.), որի երկու կողմում բարձրացող լեռները ծածկւած են
եղևնու և մայրի ծառերի անտառներով:)

Ախալցխայից հարաւ գտնւում է Ուրաւէլ գիւղը, որն ևս յայտ-
նի է իբրև ամառանոց, շնորհիւ իր հանքային երկաթջրերի:

Պ Ե Ր Ս Կ Ա Հ Ա Յ Ք

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ. — Պատմական Հայաստանի այն մասը, որ ներկայումս գտնվում է պարսից իշխանութեան տակ, կազմում է Ատրպատական նահանգի մի մասը *), Ուրմիոյ լճի հիւսիս-արևմտեան առաջանքը:

Ատրպատական ընդհանրապէս բարձրադիր երկիր է, ծովի մակերևոյթից 4—5¹/₂ հազար ոտնաչափ բարձր. կտրուած է լեռներով և հովիտներով: Ամենաբարձր լեռներն են՝ Սոհոնդ և Սաւալան, իսկ հիւսիս-արևմ. սահմանի վրայ — Փոքր-Մասիս:

Լեռները ծածկւած չեն անտառներով: Հովիտներում և ցածրագիր վայրերում մշակում են, բացի հացաբոյսերից, նաև բամբակ, խաղողի և պտղատու ծառերի այգիներ: Կլիման նպաստում է այդ բանին. ամառը թէև կարճատև, բայց շատ շոգ է լինում: Երկիրը հարուստ է նաև հանքերով, շատ կայ մանաւանդ աղ և մարմար: Ատրպատականից արտահանում են գլխաւորապէս չորացրած մրգեր և գորգեր. ներմուծում են (գլխաւորապէս Ռուսաստանից) գործարանային ապրանքներ:

Ատրպատականի նահանգը բռնում է մօտ 100 հազար քառ. վ. տարածութիւն. բնակիչների թիւն է 2 միլիոն — գլխաւորապէս թուրքեր և քրդեր. հայերի թիւը համեմատաբար չնչին է (մօտ 33 հազար):

Ատրպատականը սովորաբար երթարկւում է պարսից գաւաթառանգի (շահզադէ) իրաւասութեան, որն և համարւում է

*) Այստեղ գետեղում ենք ա մ բ ո ղ Վ Ա տրպատականի համառօտ աշխարհագրութիւնը:

նրա ընդհանուր-նահանգապետը: Ամբողջ նահանգը բաժանւում է մի քանի խանութիւնների կամ գաւառների. խաները ենթարկւում են ընդհանուր նահանգապետին:

Պարսկաստանն անւանապէս միայն սահմանադրական երկիր լինելով, այնտեղ չկան հաստատուն կարգեր և օրէնքներ: Խաները և նահանգապետները համարւում են, ամեն մէկն իր շրջանում, անսահման տէրեր, որոնց և պատկանում են բազմաթիւ գիւղեր: Հարկահաւաքութիւնը կապալով է տրւում. հարկահաւաքներն էլ իրենց կողմից են ճնշում ժողովրդին: Պետական օրէնքների հիմքն է կազմում մահմեդական կրօնը:

Ներկայումս Պարսկաստանն անւանապէս միայն անկախ պետութիւն է. Հիւսիսային Պարսկաստանը գտնւում է Ռուսաստանի, իսկ Հարաւային Պարսկաստանը — Անգլիայի հովանաւորութեան տակ:

Նշանաւոր են հետեւեալ գաւառները և քաղաքները. —

ԹԱԻՐԻԶԻ ԳԱԽԱՌ. — Տարածւում է Ուրմիոյ լճի արևելեան կողմը, Աջի-չայ գետի հովտում:

Գաւառի և ամբողջ Ատրպատականի կենտրոնն է ԹԱԻՐԻԶ քաղաքը՝ 4700 ոտն. բարձրութեան վրայ, Սոհոնդ լեռան հիւսիսային փեշերին, Աջի-չայ գետի վրայ: Քաղաքը պարսկապատ է: Երջապատւած է բազմաթիւ և ընդարձակ այգիներով. պատ էլ շրջապատւած է Գիտնելով Ռուսաստանի և Տաճկաստանից: Ել առողջարար է: Գտնւելով Ռուսաստանի և Տաճկաստանի սահմաններից ոչ հեռու, Թաւրիզն ունի ոչ միայն ռազմական մեծ նշանակութիւն, այլ և վաճառաշահ կենտրոն է: Ներկայումս ուսաները երկաթուղու գիծ են անցկացնում Զուլֆայից դէպի Թաւրիզ: Թաւրիզը Պարսկաստանի ամենամեծ քաղաքն է, ունի 200 հազարից աւելի բնակիչ, Հայերի թիւը 5 հազարից չէ անցնում: Հայերն ապրում են երկու թաղում — Ղալաբից չէ անցնում: Հայերն ապրում են երկու թաղում — Ղալաբից չէ անցնում: (Իերզաթաղ) կամ Ներսի թաղ և Լիլաւա կամ Դրսի թաղ: Պարապում են վաճառականութեամբ և արհեստներով: Թաւրիզում է նստում Ատրպատականի հայոց առաջնորդը: Հա-

մանուն լճի արևմ. կողմը. ունի 20 հազար բնակիչ, հայերը չնչին թիւ են կազմում. կան նաև ասորիներ ու հրեաներ. Ամերիկացի միսիոնարներն այդտեղ հիմնել են դպրոց:

ՄԱՐԱՆԴԻ ԳԱՒԱՌ, որ տարածւում է Ուրմիոյ լճի հիւս. կողմում: Կենտրոնն է **ՄԱՐԱՆԴ**—Ջուլֆա-Թաւրիզ ճանապարհի վրայ. ունի հին բերդ:

ՄԱՐԱՆԱՅԻ ԳԱՒԱՌ, որ տարածւում է Ուրմիոյ լճի հարւ. արլ. կողմը, Սոհունդ սարից հարաւ, Սաֆի գետակի հովտում: Կենտրոնն է **ՄԱՐԱՆԱ**. քաղաքը. բնակիչներն են թուրքեր, հայեր, հրեաներ, ասորիներ և այլն:

ՂԱՐԱԴԱՂ, որ Սալմաստից յետոյ Պարսկաստանի ամենա հայաշատ գաւառն է. գտնւում է Ատրպատականի հիւսիսում: Երասխի աջ կողմը—Ղարաբաղին սահմանակից: Լեռնոտ երկիր է. լեռները ծածկւած են խիտ անտառներով. կան հանքեր, բայց անմշակ դրութեան մէջ: Վերին աստիճանի յետամնաց երկիր է. ժողովուրդը աղէտ է ու խաւար: Գիւղերը մեծ մասով աղաների ու բէկերի են պատկանում: Գիւղացիները հողագործ են, մշակում են կալածատէրերի հողերը: Պարապում են երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ: Պանդուխտ դարապաղդիներ շատ կան Շուշում և այլ տեղեր: Կենտրոնն է **ԱՂԱՂԱՆ** ավանը:

Տ Ա Ճ Կ Ա Ն Ա Յ Ք

Հայաստանի հարաւ-արեւմտեան և համեմատաբար աւելի մեծ մասը, սկսած Հայկական Պարից մինչև Կիլիկիա, Պարսկաստանի լեռներից մինչև Կորդուաց լեռները, ներկայումս խարեան լեռներից մինչև Կորդուաց լեռները, տակ և կազմում է Տաճկաստանի տիրապետութեան տակ և կազմում է Փոքր Ասիայի կամ Անատոլիայի արևելեան նահանգները (վիլայէթներ): Դրանք են՝ Վանի, Էրզրումի, Բաղէշի, Տիգրանակերտի, Խարբերդի և Սեբաստիայի նահանգները. իսկ պատմական Կիլիկիայի մեծ մասը մտնում է, այժմեան բաժանումով, Ադանայի նահանգի մէջ:

Ամեն մի նահանգ կամ վիլայէթ կառավարում է նահանգապետը (կոսակալը) կամ վալին, որ նստում է նահանգապետը (կոսակալը) կամ վալին, որ նստում է նահանգապետը: Կան քաղաքում: Նահանգապետներին նշանակում է Սուլթանը: Նահանգները բաժանւում են շրջանների կամ սանջակների: Սանջակը կառավարում է միւթասարիֆը, որ ենթակայ է նախնապետին: Ամեն մի սանջակ էլ բաժանւում է գաւառների կամ կազանների, որ կառավարում են գաւառապետների կամ գայմազամների ձեռքով: Ամեն մի գաւառ բաժանւում է գաւառակների կամ նահիյէների, որ կառավարում են միւղիւրները:

Ներկայումս Տաճկա-Հայաստանի վեց նահանգները, դրանց հետ նաև Տրապիզոնի նահանգը, բաժանւած են երկու ընդհանուր շրջանների: Այդ շրջաններից ամեն մէկի գլուխ անցած է Եւրոպացի մի ընդհանուր կառավարիչ, որին ընտրում է Սուլթանը՝ Եւրոպական պետութիւնների համընկնութեամբ: Առաջին շրջանի մէջ մտնում են Վանի, Բաղէշի, Տիգրանակերտի (Դիարբեքի) և Խարբերդի (Մամուրէթ—ուլ—Ազիզ)

Նահանգները, իսկ երկրորդ շրջանի մէջ՝ Էրզրումի, Տրապիզոնի և Սեբաստիայի (Սըւազ) նահանգները։ Հայաստանի ընդհանուր կառավարիչներն օժտւած են առանձին լիազօրութիւններով. նրանց մասնակի կոչումն է հսկել երկրի կարգ ու կանոնի վրայ և գործադրութեան մէջ մտցնել Եւրոպայի (յատկապէս Ռուսաստանի) կողմից պահանջւած և Սուլթանի կողմից ընդունւած (26 յունւ. 1914) Բարենորոգումների Ծրագիրը։ Համաձայն այս վերջին ծրագրի՝ ամեն մի նահանգում պիտի գոյութիւն ունենան նահանգական ժողովներ, ընտրւած ազգաբնակչութեան կողմից։ Նահանգական ժողովները պիտի զբաղեն իրենց շրջանների ներքին հարցերով։

Տաճկա-Հայաստանը լինելով սահմանակից երկիր Ռուսաստանին՝ Օսմանեան Պետութիւնն այդտեղ պահում է շատ զօրք, որ կազմում է Օսմանեան չորրորդ զօրաբանակը: Զօրաբանակի ընդհանուր հրամանատարը ենթարկւում է անմիջապէս զինւորական մինիստրին: »

ፋሲኒኮ ፋኮሊሊያድ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ.— Վանի վիլայէթը բռնում է
վանայ լճի, Արևելեան Տիգրիսի, նաև Զաւ գետի աւազան-
ները: Սահմաններն են. հիւսիսից—էրզրումի վիլայէթը, արեւ-
մուտքից—Բաղէշի վիլայէթը, հարաւից—Քրդստանը, արևելքից
—Պարսկահայքը: Ամբողջ վիլայէթը բաժանւում է երկու՝ ա)
Վանի և բ) Հեքքեարի սանջակների. վերջինս Հայաստանի սահ-
մաններից դուրս է գտնւում:

Վանի վիլայէթն ընդհանրապէս բարձրադիր, լեռնային երկիր է: Վանայ լճի հարաւային կողմում տարածւում են Տաւրոսի ճիւղաւորութիւնները՝ կտրուած բազմաթիւ ձորերով ու կիրճերով: Վիլայէթի այդ մասը ներկայացնում է իսկական լեռնաշխարհ: Լճի հիւսիսային և արևելեան մասում կան ընդարձակ հարթութիւններ:

Ամբողջ վիճակից բռնուժ է մօտ 40 հազար քառ. վերստ

տարածութիւն Բնակիչները թիւն է մօտաւորապէս 350 հա-
զար. կէսից մի փոքր աւելին (185 հազար) հայեր են: Երկ-
րորդ տեղը, իրենց թւով, բռնում են քրդերը (մօտ 100 հա-
զար), զրանցից յետոյ — տաճիկները (47 հազար): Հայերը մեծ
թիւ են կազմում Վանի սանջակում, ուր և նրանք ազգաբնա-
կութեան գլխաւոր տարրն են կազմում: Քրդերը գլխաւոր տարր
կազմում են Հեքքեարի սանջակում և ընդհանրապէս Քրդես-
տանին սահմանակից գաւառներում:

Հայերը պարապում են՝ գիւղերում գլխաւորապէս երկրագործութեամբ և (հովիտներում) այգեգործութեամբ. իսկ քաղաքներում—առևտրով և արհեստներով: Քրդերը մեծ մասով անասնապահութեամբ են պարապում. նրանց մի մասը նստակեաց է և պարապում է երկրագործութեամբ: Շատ հովազուրկ հայեր և քրդեր մշակում են քուրդ կալածատէրերի հողերը և վարում են համարեա ճորտական կեանք: (Սյդպիսի գիւղացիներ Տաճկա-Հայաստանում շատ կան և կոչւում են մաւրաբաներ:)

Տաճկաստանն ընդհանրապէս շատ յետաժնաց երկիր լինելով՝ տնտեսութեան ճիւղերն այնտեղ ամենևին չեն զարգացած: Չնայելով երկիրն ունի բնական մեծամեծ հարստութիւններ, բայց և այնպէս արդիւնագործութիւն համարեա գոյութիւն չունի: Որոշ չափով զարգացած են տնայնագործութեան մի քանի ճիւղեր: Վանի վիլայէթում զարգացած է շալագործութիւնը:

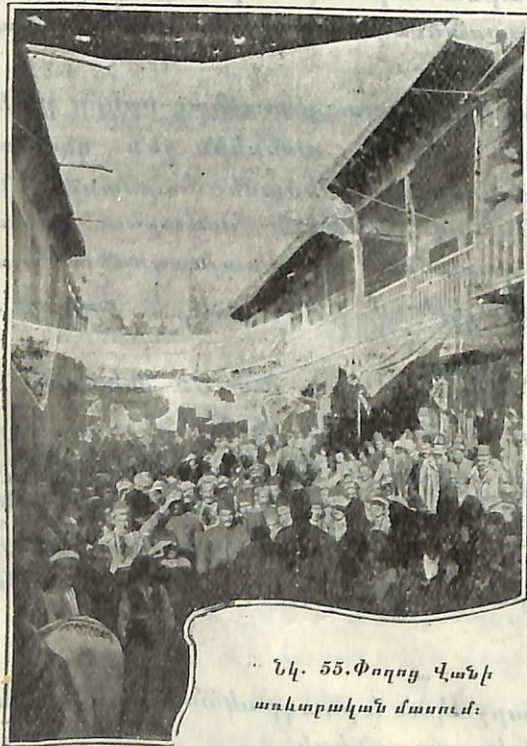
Հաղորդակցութեան միջոցները շատ յետ են մնացած. ոչ միայն երկաթուղիներ, այլ և խճուղիներ չկան երկրում: Այդ է պատճառներից մէկը, որ առևտուրն ևս զարգացած չէ: (Նրա կատելի է, որ արտաքին առևտուրը, յատկապէս Ռուսաստանի հետ, վերջին տարիներս յառաջադիմութեան նշանները է ցոյց տալիս: Ռուսաստանից ներմուծում են գլխաւորապէս նաւթ, շաքար և փայտեղէն*):

Վասնի սանջակը վարչական և բնագրական տեսակէտնե-
րից բաժանուով է մի քանի գաւառների:

*) 1911 թվին Վանի վիլայէթ ներմուծւած է (արտասահմ.) 1,144,000 սոմլու
ապրանք, որի 30%-ը Ռուսաստանից:

ՎԱՆԻ ԳԱԻԱՌ.—Այդ գաւառը բռնում է լճի հարաւ-արեւելեան կողմը: Գաւառի դիրքն ընդհանրապէս դաշտային է, որի արեւելեան կողմում բարձրանում է Վարազը: Կլիման բարեխառն է և առողջարար: Հողը շատ արգաւանդ է, տալիս է հացահատիկների առատ բերք: Դաշտը ծածկւած է նաև խաղողի ու պտղատու ծառերի բազմաթիւ այգիներով: Հնուֆն ևս դա Հայաստանի ամենածաղկած շրջաններից մէկն է եղել:

Գաւառի, ինչպէս և ամբողջ վիլայէթի կենտրոնն է Վ.Ս.Ն քաղաքը կամ պատմական Շամիրամակերտը: (Գտնւում է լճից ոչ հեռու, հարւ-արեւելեան կողմում:) Ըստ աւանդութեան՝ Վանը հիմնել է Ասորեստանի Շամիրամ թագուհին, իր երկրից բերել տալով բազմաթիւ ճարտարապետներ և տասնեակ հազարաւոր բանւորներ:

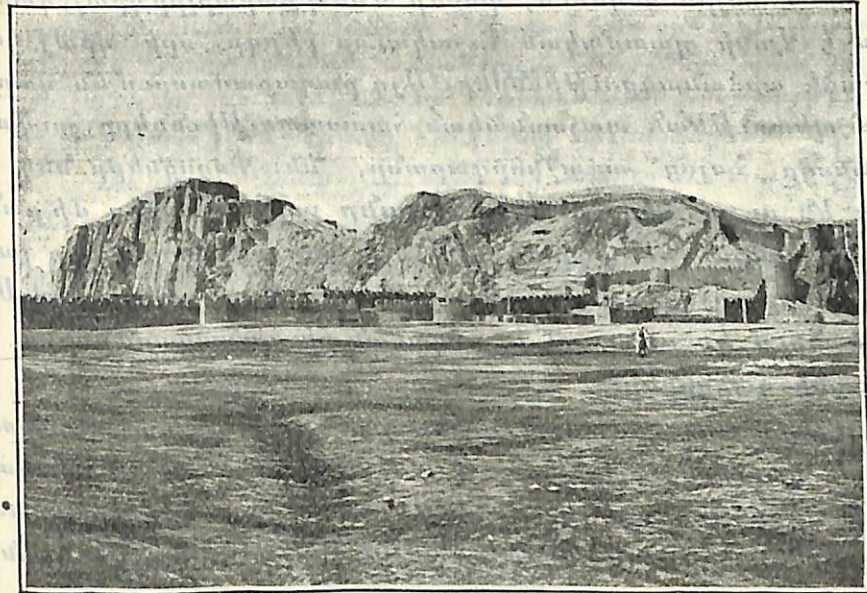

Նկ. 55. Փողոց Վանի
առևտրական մասում:

գլորոցներ՝ յայտնի են երեմեան և կենտրոնական վարժարանները:

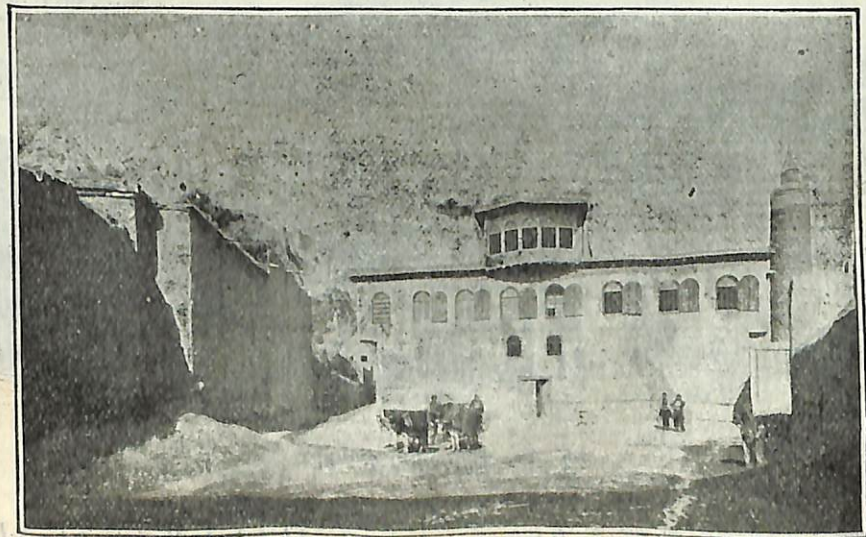
Վանը Տաճկա-Հայաստանի կենտրոնական և հայաշատ քաղաքներից մէկն է. ունի մօտ 40 հազար բնակիչ, որի կէսից աւելին — հայեր: Առևտուրը կենտրոնացած է գլխաւորապէս հայերի ձեռքում: Արհեստներից զարգացած են ոսկերչութիւնը և կտաւադործութիւնը: Տաճկահայաստանում, նաև նրանից դուրս, հռչակւած է Վանայ շալը:

Հայերն ունեն մի քանի եկեղեցիներ և

Նկ. 56. Վանի քաղաքայինը:

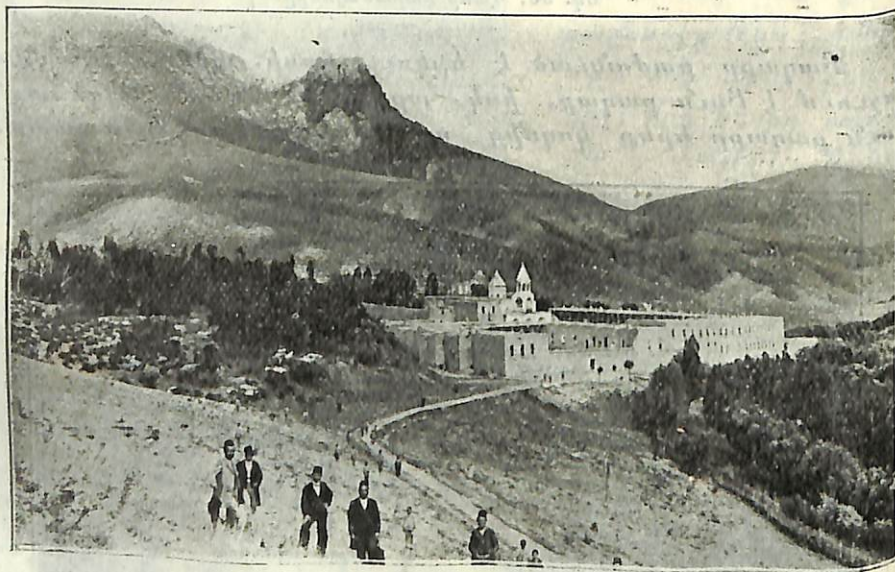
Քաղաքը բաժանւած է երկու մասի. արևմտեան մասը կոչւում է Բուն քաղաք, իսկ արեւելեան մասը՝ Այգեստան: Բուն քաղաքը երեք կողմից պարիսպներով է շրջապատւած.

Նկ. 57. Հայ վաճառականի տուն Վանում:

խակ հիւսիսային կողմում, կարծր և սեպ քարաբլրի վրայ, գտնւում է Վանի պատմական հռչակաւոր բերդը, որի վրայ կան սեպածե արձանագրութիւններ: Այդ քաղաքամասում են գտնւում պետութեան պաշտօնական հաստատութիւնները, շուկան, զօրանոցը, հայոց առաջնորդարանը, ևն: Փողոցները նեղ և ծուռ են ու անմաքուր: Այգեստանը բուն քաղաքից մի քանի անգամ աւելի մեծ տարածութիւն է բռնում. փողոցները լայն են, տները շրջապատւած են այգիներով և պարտէզներով: Այգեստանում են գտնւում եւրոպական հիւպատոսարանները և մի քանի դպրոցներ:

(Վանից երկու ժամւայ ճանապարհ հեռու, դաշտի արեւելեան կողմում, բարձրանում է Վարազը՝ լեռկ և ապառաժ կատարներով—Ներքին Վարագ և Վերին Վարագ (11 հազար ոտ): Ներքին Վարագի վրայ է գտնւում Վարագայ վանքը (Ս. Նշան):

Նկ. 58. Վարագայ վանքը:

Այգտեղ են Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսի և Արծրունեաց Սեդեքերիմ թագաւորի դամբարանները: Այդ վանքը հռչակեց մանա-

ւանդ Խրիմեան Հայրիկի վանահայրութեան օրօք, որտեղ նա բաց արաւ (60-ական թւականներին) դպրոց, տպարան և հրատարակեց «Արծիւ Վասպուրականի» ամսագիրը (1859—1863). Ներկայումս վանքը չունի իր հին հռչակը. ունի միաբանութիւն և գիշերօթիկ դպրոց:

Գաւառի հայաբնակ գիւղերից նշանաւոր են.—

Աւանց—Վանից հիւսիս, լճի ափին: Աւանցը Վանայ ծովի ամենալաւ նաւահանգիստն է. դիրքը տափարակ է, շրջապատւած բազմաթիւ ծառաստաններով և խաղողի այգիներով: Գիւղն ունի 300 տուն բնակիչ, բոլորն էլ հայեր: Շատերը նաւավարութեամբ են պարապում: Աւանցի վրայով են Վանից և շրջակայքից ծովով ապրանքներ փոխադրում դէպի Բաղէշ և ուրիշ վայրեր: Շատ բնակիչներ էլ զբաղւում են բորակի արտադրութեամբ:

Նկ. 59. Թիմարցի հայ կանայք:

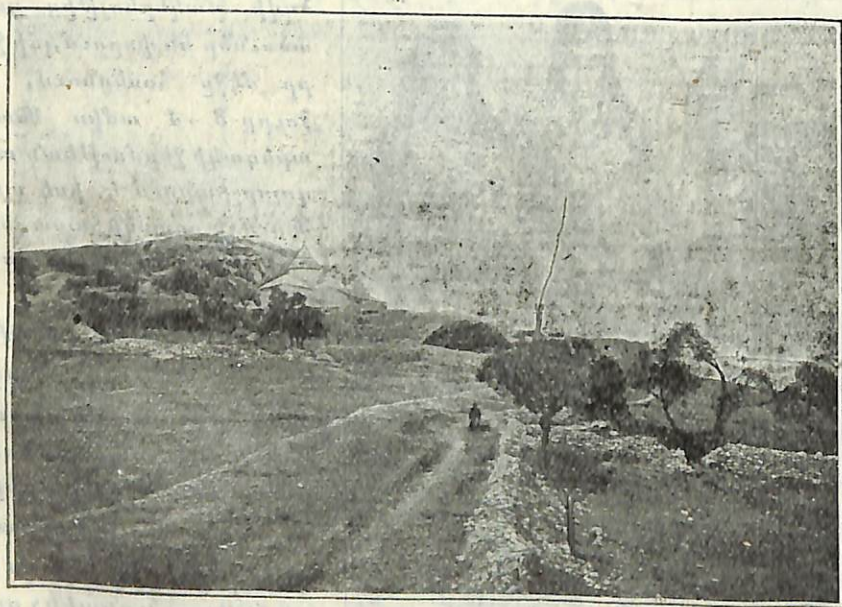
Այդ նպատակով նրանք ծովի մակերևոյթից ցածր ածուներ են փորում, լճի ջուրը մէջը հոսեցնում, ուր ջուրը 3—4 ամիս մնալով արեգակի ջերմութեան տակ՝ դոլորշիանում է, իսկ տակը մնում է բորակի հաստ շերտ, որ և կտրտում ու արտահանում են:

Արտամետ—գրտնւում է Վանից հարաւ, ծովի ափին, մի եռանկիւնաձև ապառաժոտ դարատափի վրայ. դիրքը հրաշալի է, տեսարանը՝ զմայլեցուցիչ: Գիւղն ունի 500 տուն բնակիչ որից 150-ը հայ, Հայերը պարապում են գլխաւորապէս երկրագործութեամբ, իսկ տաճիկները՝ այգեգործութեամբ: Շատ յայտնի է Արտամետի անուշահոտ կարմիր խնձորը, որ

մեծ քանակութեամբ արտահանում են: Նշանաւոր է նաև Արտամետի ընկոյզը՝ հաւկիթի մեծութեամբ և բարակ կեղեւով: Արտամետի այգիները և շրջակայ դաշտերը ոռոգւում են Շամիրամի ջրով, որ բաժանւում է բազմաթիւ առուների:

Արտամետը հնումը եղել է յայտնի քաղաք. հնութեանց շատ մնացորդներ այժմ էլ կան այդտեղ: Շատ տներ շինւած են հին քաղաքի աւերակներից հանած քարերով:

Գաւառի հիւսիս-արևելեան մասը, ուր ցամաքը կազմում է թերակղզի և որտեղով հոսում է Մարմետ գետը, կոչւում է Թիմար: Թիմարն առաջ հայաշատ շրջան է եղած: Գաւառակի գիւղերից նշանաւոր են — Մարմետ և Ալիւր: Թիմարի գաւառակում են գտնւում լիժ և Կտուց կղզիները՝ իրենց վանքերով:

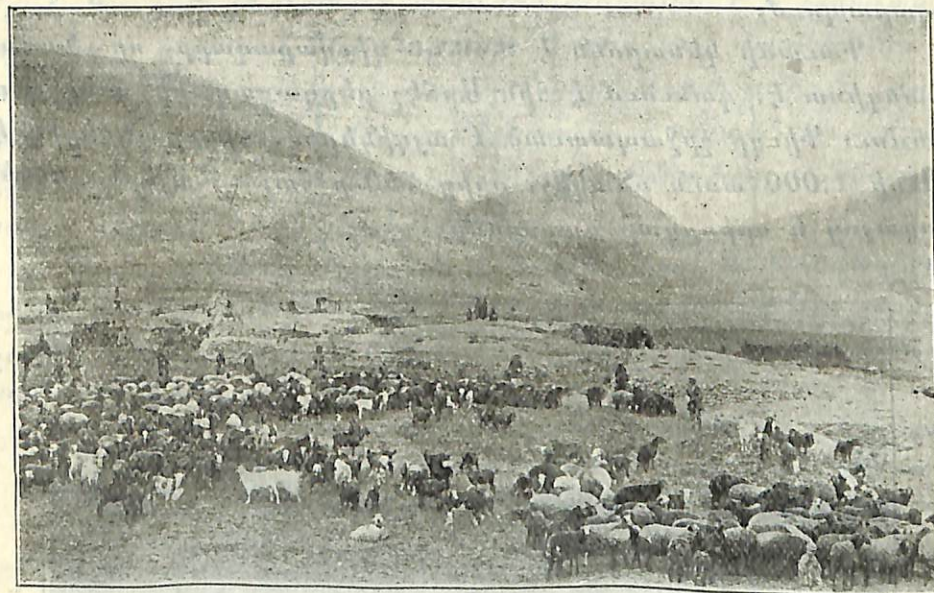

Նկ. 60. Կտուց կղզին և անապատը:

Թիմարից դէպի արևելք տարածւում է Արշակ գաւառակը:

Նշանաւոր են Արշակ և Խառակոնիս գիւղերը:

ԲԵՐԿՐԻ ԳԱԻԱՌ:—Տարածւում է Վանի գաւառից դէպի հիւսիս—մինչև Բայազիդի գաւառը, և դէպի արևելք—մինչև Մակուրի խանութիւնը: Բերկրի գաւառը շատ ընդարձակ է, հողը բարեբեր. սակայն ազգաբնակչութիւնը շատ նոսր է, երկիրն անմշակ դրութեան մէջ: Այդ գաւառի հիւսիսային մասում է գտնւում, Մակուրի խանութեան սահմանակից, Աբաղայի դաշտը. նրա միջով հոսում են մի քանի գետակներ, որոնք միանալով իրար հետ կազմում են ջրառատ Բերկրի (Բանդիմահի) գետը, որ թափւում է Վանայ լիճը: Դաշտի երկայնութիւնն ի մօտ 75 վերստ, լայնութիւնը՝ 25 վերստ: Աբաղայի դաշտը վերին աստիճանի հարթ է և ներկայացնում է ընդարձակ տափաստան, որտեղ լաւ աճում է խոտը: Առաջ այդ դաշտում շատ հայաբնակ գիւղեր են եղած, որոնց աւերակները դեռ այժմ էլ կան. իսկ ներկայումս այդ ընդարձակ տարածութեան վրայ ապրում են 4—5 հարիւր հայաբնակ քրդեր և եզիղիներ, որոնք խաշնարածութեամբ են պարապում:

Նկ. 61. Աբաղայի դաշտը:

Գաւառի կենտրոնն է ԲԵՐԿՐԻ աւանը՝ համանուն գետի մօտ. հնումը եղած է բերադաղաք:

Աբաղայի դաշտում, Բերկրի գետի մօտ, գտնւում է Տէր Յուսէփի որդի անունով վանքը:

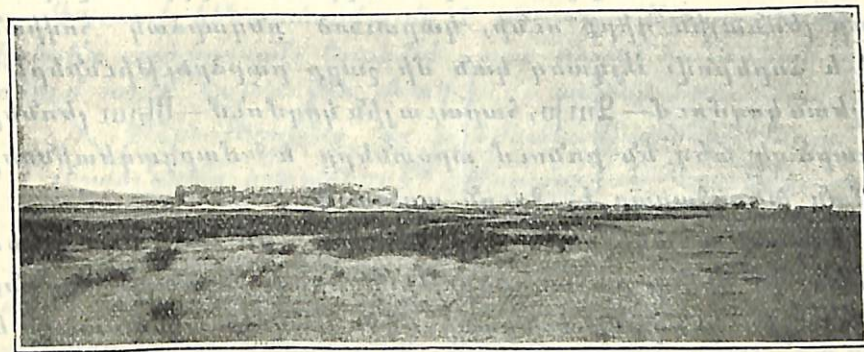
ԱՐՃԷՇԻ ԳԱՒԱՌ:—Տարածւում է Բերկրի գաւառից դէպի արեւմուտք՝ լճի հիւսիսային կողմում, մինչև էրզրումի վիլայէթի սահմանը: Գաւառի հարաւային մասը դաշտային է, իսկ հիւսիսային մասը—լեռնոտ: Օդը բարեխառն է, հողն արգաւանդ, երկիրը՝ ջրառատ: Ամբողջ գաւառի վրայ իշխում է Ծաղկէոյ լեռը (Սլա-դաղ), որ ոտից գլուխ պճնւած է փարթամ արօտներով, գոյնզգոյն ծաղիկներով: Գաւառի միջով հոսում է Արճիշոյ գետը: Զիւանայ ձորի մէջ կան ծծմբային ջերմուկներ. այդ տեղ կայ նաև պղնձահանք: Անւանի են գաւառի ցորենը, ձին, ոչխարը և դառը: Հայաբնակ գիւղերի թիւը ներկայումս շատ չէ: Տիրող տարր կազմում են այգտեղ հայդարանցի քրդերը, որ խաշնարածութեամբ են պարապում: Ծովափնեայ հայ բնակիչներից շատերը ձկնորսութեամբ են պարապում:

Գաւառի կենտրոնն է Ա.Վ.Ս.ՆՅ գիւղաքաղաքը, որ նաև հանգիստ է. գտնւում է հին Արճէշ բերդաքաղաքի տեղից ոչ հեռու: Գիւղը շրջապատւած է այգիներով. գիրքը գեղեցիկ է: Ունի 1,000 տուն բնակիչ, որից 250-ը հայ: Հայերն ունեն տղայոց և օրիորդաց դպրոցներ:

Նկ. 62. Ականց:

Ականցից հիւսիս գտնւում է Մեծոփայ վանքը, որտեղից էր 15-րդ դարի մատենագիր Թովմա Մեծոփեցին:

Նկ. 63. Արճէշի աւերակները:

ԱՐԾԿԷ ԳԱՒԱՌ (Ալճաւազ կամ Ատիլճէվազ), որ սահմանակից է Արճէշի գաւառին, տարածւում է լճի հիւսիս-արեւմտեան կողմում: Գաւառն ընդհանուր առումով լեռնային է և բլրաշատ. այգտեղ է գտնւում Սիփան սարը: Ծովեզրեայ մասերը դաշտային են: (Կան սքանչելի տեսարաններ:) Առատ բերք է տալիս ընտիր ցորենի մշակութիւնը, որ և արտահանւում է: Զարգացած է նաև պտղատու ծառերի՝ մանաւանդ ընկուզենու և ծիրանի ծառի մշակութիւնը:

Գաւառի կենտրոնավայրն է Ա.Ր.Ս.Կ. կամ Ատիլճէվազ ականը՝ լճի հիւսիսային ափին, Սիփանից հարաւ. (ունի նկարչական դերք: Հարուստ է ջրերով. շրջապատւած է ծառատաններով:)

* Արճկէն հնումը եղել է բարգաւաճ գրութեան մէջ, իրրև յայտնի բերդաքաղաք. դեռ այժ էլ մնում են հին բերդի աւերակները: Պատմութեան մէջ յայտնի է այդ բերդի առումը Տուգրիլի ձեռքով (11-րդ դար), որ շատ մարդ կոտորեց և բազմաթիւ գերիներ տարաւ:

Գաւառի գիւղերից նշանաւոր են. Կոճեւ—լճի ափին, նաւահանգիստ է: Վերին Սիփան, Ներքին Սիփան—յայտնի են իրենց այգիներով: Յայտնի է նաև Մեհնեկագործ վանքը, որ հնումը կոչւում էր Երաշխաւոր. մեծ ուխտատեղի է. գտնւում է Արճկէ ականի մօտ, Սիփանի լանջի վրայ:

ԽՈՇԱԲ կամ Մահմուդիէ գաւառ: Տարածւում է Վանի գաւառից հարաւ արեւելք՝ Խոշաբ գետի հովտից մինչև Աղբակ: Բաժանւում է երկու մասի—Վերին և Ներքին Խոշաբ: Գաւառը լեռնային դիրք ունի, կտրուած ընդարձակ հովիտներով և ձորերով: Այդտեղ կան մի շարք բարձրութիւններ, արևելեան կողմում—Չուխ, հարաւային կողմում—Սեալ լեռները: Ընդարձակ տեղ են բռնում արօտները և մարգագետինները: Կլիման առողջարար է, ջուրն առատ:

Խոշաբի բնակիչներն աշխատասէր են և գործունեայ: յայտնի են իրենց քաջագործութիւններով, ինքնապաշտպանութեան ոգին կենդանի է նրանց մէջ: Սակայն տնտեսապէս երկիրը յետ է մնացած: Տնայնագործական արհեստներից զարգացած են շալագործութիւնը և գորգագործութիւնը, որոնցով զբաղւում են կանայք: Կենտրոնավայրն է ԽՈՇԱԲ—համանուն գետի վրայ: Ինչ բերդաւան է:

Այդ գաւառի արևմտեան կողմը, Խոշաբ գետի հովտում, տարածւում է ՀՍՅՈՅ ՁՈՐ՝ գաւառակը: Գաւառակի հիւսիսային և հարաւային կողմերում ձգւած են ոչ բարձր լեռնաշղթաներ, իրենց մէջ առնելով Ձորը: Այդտեղ է իր սկիզբն առնում Շամիրամայ ջուրը: Բնակիչները պարապում են գլխաւորապէս երկրագործութեամբ և խաշնարածութեամբ: Բնակիչները հնուց սկսած հայեր են, ուստի և դա կոչւում է Հայոց Ձոր:

Գաւառակի հայաբնակ գիւղերից նշանաւոր են. — Ասուածաօկն, որի մօտ է գտնւում Հայկայ—բերդ հին, իսկ այժմ աւերակ ամրոցը: (Ըստ հայկական աւանդութեան՝ Հայոց Ձորում է տեղի ունեցել Հայկի պատերազմը Բէլի դէմ): Անգղ, որի մօտ գտնւում է Ս. Աստուածածնայ վանքը: Խառակաց—ծովափին, Խոշաբի գետաբերանին մօտ:

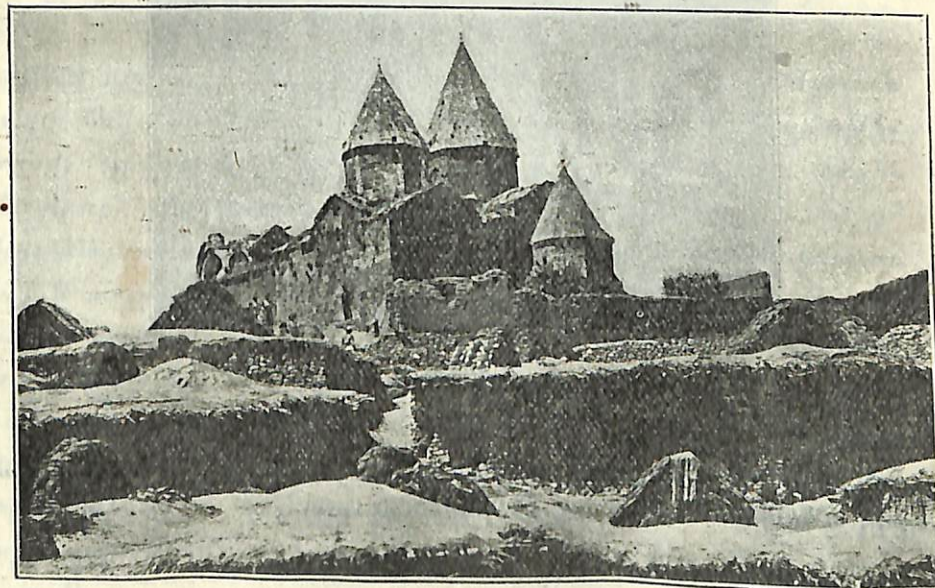
ՈՍՏԱՆ կամ ԳԵԱՒԱՇԻ ԳԱՒԱՌ:—Տարածւում է Հայոց Ձորից դէպի արևմուտք, լճի հարաւային կողմում: Երկիրը ծովի մօտերը մասամբ դաշտային է, իսկ աւելի հարաւ—լեռնային: Այդտեղ են բարձրանում Արսու, Ընձափեարս կամ Կապուսկոդ և Եղեռովն լեռները: Դաշտային մասերում բնակիչները պա-

շապում են երկրագործութեամբ, իսկ լեռնային մասերում—խաշնարածութեամբ և շալագործութեամբ: Ծովափնեայ մի երկու գիւղի բնակիչներն զբաղւում են ձկնորսութեամբ:

Գաւառի կենտրոնավայրն է ՈՍՏԱՆ—Արտոս լեռան հիւսիսային ստորոտում: Երբեմնի այդ գոտւ հայաբնակ կենտրոնում այժմ հայեր չեն բնակւում. աւանը քրդաբնակ է:

*Նին Ոստանը, որ այժմեան Ոստանից հեռու չէր, Ռշտունեաց իշխանների աթոռանիստն էր, մի յայտնի բերդաքաղաք:

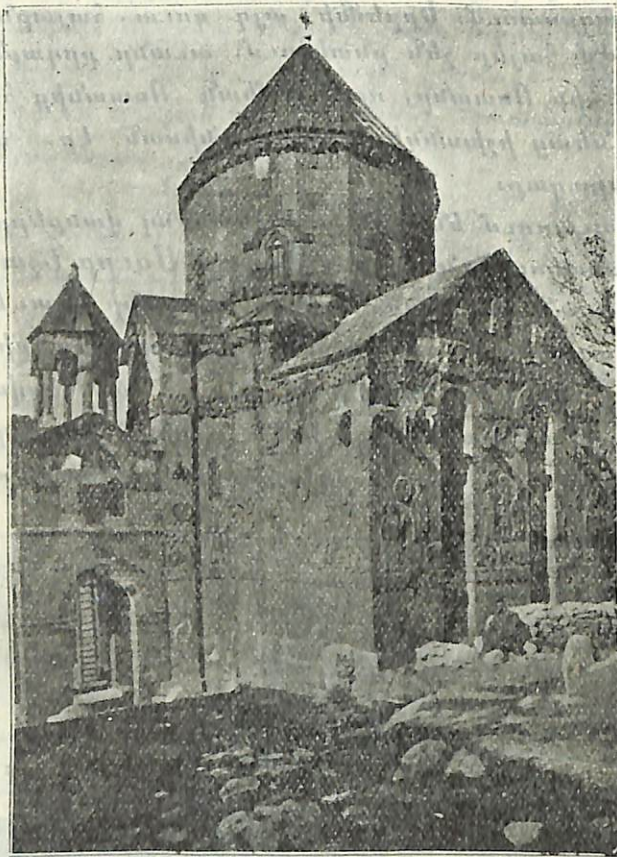
Այդ գաւառում են գտնւում հետևեալ վանքերը, որ պատմական նշանակութիւն ունեն: Չաղար Սուրբ Նշանի վանք, —Արտոս լեռան ստորոտում, Ոստան աւանի մօտ: Ըստ աւանդութեան՝ այդտեղ է ամփոփւած Եղիշէ պատմագրի աճիւնը: Նարեկայ վանքը—համանուն գիւղի մօտ, ծովափից մէկ ժամ հեռու: Նարեկայ վանքում է գտնւում 11-րդ դարի յայտնի մատենագիր Գրիգոր Նարեկացու գերեզմանը, որ ներկա-

Նկ. 64. Նարեկայ վանքը:

յումս յայտնի ուխտատեղի է: Աղթամարայ վանքը (Ս. Խաչ)—համանուն կղզու վրայ: Աղթամարում է նստում այդ թեմի

կաթողիկոսը, վանքում կայ միաբանութիւն և դպրոց: Վանքն ունի բաւական եկամուտ և մեծ տնտեսութիւն:

Նկ. 65. Աղթամարի վանքը:

Աղթամարի թեմի մէջ են մտնում՝ Հայոց Զորը, Ռշտունիքը, Շատախը, Մոկսը, և այլն—մինչև Տիգրանակերտ:

ԿԱՐՃԿԱՆԻ ԳԱՒԱՌ, — որ տարածւում է Ոստանից արևմուտք. սահմանակից է Բաղէշի վիլայէթին: Երկիրն ընդհանրապէս լեռնային է, խիտ և ընդարձակ անտառներով հարուստ: Այդ անտառներում կան՝ գայլ, աքի, և այլ գազաններ:

Միակ դաշտը, կենդրանց գիւղի մօտ, ունի փոքր տարածութիւն: Գաւառը հարուստ է ջրերով. նրա միջով է հոսում Կարճկանի գետը: Երկրագործութեան համար յարմար շրջան չէ այդ գաւառը, բնակիչները պարապում են գլխաւորապէս խաշնարածութեամբ և անտառագործութեամբ: Մեծ քանակութեամբ վառելափայտ և ածուխ են մատակարարում Վանի և Բաղէշի շրջաններին:

Կարճկանի հայերն ընդհանրապէս բարձրահասակ են, կտրիճ ու պարթև, յայտնի են իրենց քաջութեամբ և ազատասիրութեամբ: Իրենց տարագով և նիստ ու կացով նրանք քրդերին մօտ են:

Գաւառում կան հնութեանց շատ հետքեր—բերդեր, վանքեր, եկեղեցիներ, և այլն: Կենտրոնական գիւղն է **ՆԱԵԼԻՍ** կամ **Կէօլլի**:

Միւս գիւղերից յիշատակելի են **Կեմաւնց** և **Սուրբ**. վերջինս—ծովի ափին:

ՄՈԿՍ գաւառը տարածւում է Ոստանից հարաւ, համանուն գետափի հովտում: Երկիրը լեռնային է, կտրտւած բազմաթիւ ձորերով: Կլիման համեմատաբար մեղմ է, մանաւանդ ձորերում: Զրերն առատ են: Բնակիչների կէսը հայեր են, կէսը՝ քրդեր: Հայերը շատ աշխատասէր են, նրանք իրենց նիստ ու կացով և տարագով շատ չեն տարբերում քրդերից: Պարապում են գլխաւորապէս խաշնարածութեամբ, մասամբ էլ մեղաբուծութեամբ: Մնուցանում են ընտիր ոչխար և **չուռ** կոչւած այծը: Զորերում մշակում են նաև խաղողի ու պլոտղատու ծառերի այգիներ: Արհեստներից տարածւած են շաւազործութիւնը և գգրարութիւնը: Մոկացի և հարևան շատախցի գգրարներ գալիս հասնում են մինչև իսկ մեզ մօտ—Անդրկովկաս:

Կենտրոնավայրն է **ՄՈԿՍ**—համանուն գետակի աջ ափին:

ԿԱՐԿԱՌ գաւառակը տարածւում է Մոկսի և Կարճկանի միջև: Լեռնոտ երկիր է: Արեւելից-արևմուտք ձգւում է ան-

ճաւուտ և անտառածածկ, երկայն ու նեղ մի ձոր: Հայաբնակ գիւղերի թիւը փոքր է: Պարապում են գլխաւորապէս խաշնարածութեամբ: Հայերն ընդհանրապէս աղքատ են և շարունակ հալածւում են քրդերից: Մտաւորապէս էլ, ինչպէս նաև շրջակայ գաւառների հայերը, շատ յետամնաց են: Ներկայումս Կարկառը վարչական տեսակէտից բաժանւում է երկու մասի. արևելեան մասն ընկնում է Վանի վիլայէթում, իսկ արևմտեան մասը — Բաղէշի վիլայէթում:

ՇԱՏԱԽԻ ԳԱԻԱՌԸ տարածւում է Մոկսից արևելք, Արևելեան Տիգրիսի վերին հովտում: Մեծ մասը խիստ լեռնային երկիր է, կտրտւած բազմաթիւ ձորերով և հովիտներով: Հարուստ է ջրերով ու անտառներով: Բնակիչները (հայեր և քրդեր) պա-

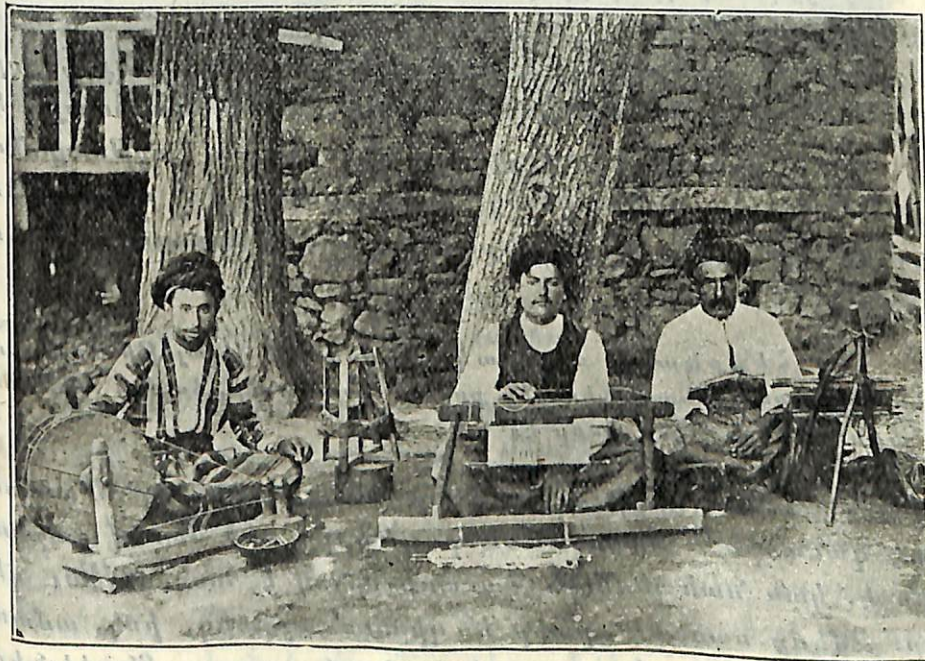
Նկ. 66. Շատախի հայեր

րապում են գլխաւորապէս խաշնարածութեամբ և շալագործութեամբ, նաև փայտահատութեամբ: Գաւառի հիւսիս-արևմ. մասում տարածւում է Փեսանլուս հարթավայրը, որի բնա-

կիչները երկրագործութեամբ են պարապում: Ձորերում մշակում են նաև պաղատու ծառերի, գլխաւորապէս ընկուզենու այգիներ:

Ժողովրդի տնտեսական դրութիւնն ընդհանրապէս վատ է: Մի կողմից երկրի աղքատութիւնը, միւս կողմից քրդական յարձակումներն ու աւարառութիւնները ծայրայեղ խեղճութեան են հասցրել հայ գիւղացիներին:

Գաւառի կենտրոնն է ԹԱՂ կամ Շատախ գուտ հայաբնակ աւանը: Բնակիչները պարապում են գլխաւորապէս շալագործութեամբ. «վանի շալ» կոչւած ընտիր տեսակից մեծ քանակութեամբ պատրաստում են այգտեղ և արտահանում նաև Տաճկաստանից դուրս: Այդ արհեստով պարապում են թէ՛ կանայք և թէ՛ տղամարդիկ: Թաղ գիւղում որոշ չափով զարգա-

Նկ. 67. Շատախ. շալագործութիւն:

ծած է նաև մեղաւրդութիւնը: Կան ընկուզենու ծառապ-

տաններ: Շատախի բնակիչները վիճակը համեմատաբար վատ չէ: Գրագիտութիւնը տարածւած է նրանց մէջ: Գիւղում կան թէ տղայոց և թէ օրիորդաց ուսումնարաններ:

ՆՈՐԴՈՒՋ գաւառակը տարածւում է Շատախից արեւելահարաւ: Իր տեղագրութեամբ նա բոլորովին նման է Շատախին, նոյնը նաև՝ բնակիչների զբաղմունքներով: Շնորհիւ իր հիւթաշատ արօտների՝ Նորդուղում սնուցանում են ընտիր ոչխարի և այծի («չուռ» կամ «ֆիլիկ» — լաւ բրդով) հօտեր: Ընտիր բուրդ են մատակարարում Շատախի և այլ վայրերի շալագործներին:

Հայաբնակ գիւղերի թիւն այս գաւառակում շատ փոքր է: Քրդերը իւրացրել են շատ հայերի տները և հողերը: Նրանք մշտական սարսափի մէջ են պահում մի բուռն հայերին:

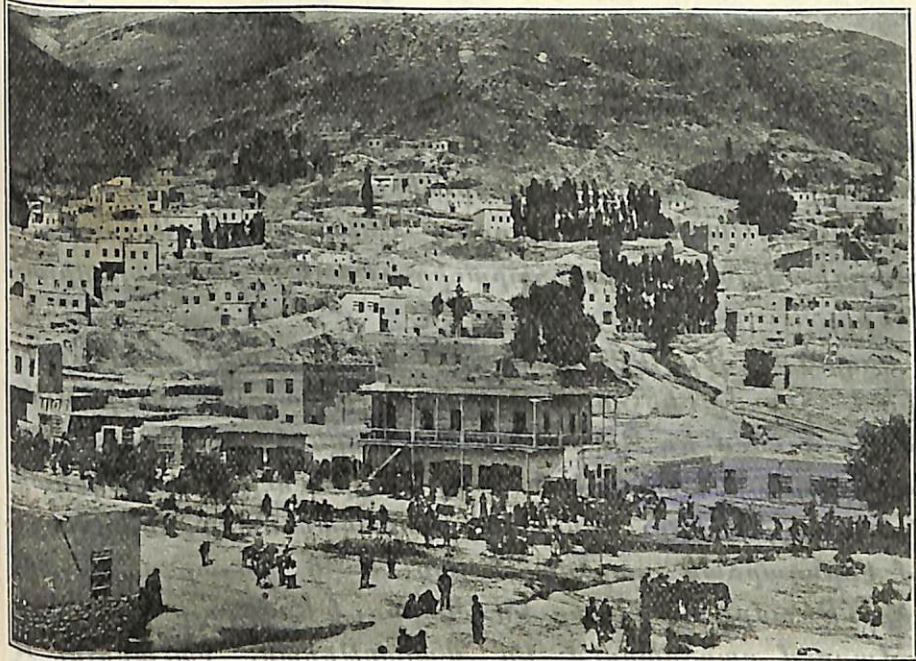
Հայաբնակ գիւղերի թիւում համեմատաբար ամենից մեծն է Փիւրբաղալանը:

* Նորդուղում է գտնւում Հոգեաց վանքը, որի տեղը հեթանոսութեան ժամանակ «Աթուռ Անահտայ» էր կոչւում: Այդտեղ էր որ, ըստ աւանդութեան, Բարթուղիմէոս առաքեալը վանք հիմնեց. վանքը գտնւում է մի խոր ձորի մէջ, շրջապատւած բարձրաբերձ և ապառաժոտ լեռներիով:

Հեքքեարի սանջակը կազմում է վիլայէթի հարաւարեւելեան մասը: Բնակիչներն են քրդեր, ասորիներ, հայեր, հրեաներ և այլն: Հայերի թիւը փոքր է:

ԱՂԲԱՎՈՒ ԳԱՒԱՌ: — Սահմանակից է Խոշաբ կամ Մահմուդիէ գաւառին և Պարսկաստանին: Դիրքը մեծ մասով դաշտային է. կան նաև լեռներ: Գաւառի միջով է հոսում Զաւ գետը: Զմեռը սաստիկ ցրտեր են լինում այդտեղ, իսկ ամառն անցնում է մեղմ: Հողը բերրի է, ջուրն առատ: Բնակիչները պարապում են խաշնարածութեամբ, շալագործութեամբ և գորգագործութեամբ: Շարունակ առևտրական յարաբերութեան մէջ են Սալմաստի հետ:

Գաւառի, ինչպէս և ամբողջ սանջակի կենտրոնն է **ԱՆՇԱՆԼԷ** աւանը՝ մի բարձր քարաժայռի վրայ:

Նկ. 68. Բաշկալէ:

Այդ գաւառում է գտնւում Ս. Բարթուղիմէոս հինաւուրց և հոյակապ վանքը՝ մի բարձր բլրի վրայ, ահաւոր դիրքով: Կառուցւած է կոփածոյ ընտիր քարից:

ԶՈՒԼԱՄԵՐԿԻ ԳԱՒԱՌ, որ տարածւում է Աղբակից հարաւարեւմուտք: Դիրքը լեռնային է: Բնակիչները գլխաւորապէս նեստորական ասորիներ են: Գաւառի կենտրոնն է **ԶՈՒԼԱՄԵՐԿԻ** աւանը՝ Մեծ Զաւի աջ ափին: (Զուլամերկից ոչ հեռու գտնւում է Քոչհաննէս գիւղը, ուր նստում է նեստորական ասորիների կաթողիկոսը — մարշիմոնը:) Դա միևնոյն ժամանակ իր հօտի քաղաքական պետն է, խորհրդակից ունենալով իր ազգի մեկններին:

ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՎԻՆԱՅԵԹ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ.— Էրզրումի վիլայեթը բըռնում է Երասխ, Ճորոխ և Արևմտեան Եփրատ գետերի վերին հովիտները։ Սահմաններն են. հիւսիսային կողմից—Տրապիզոնի վիլայեթը, արևմտեան կողմից—Սեբաստիայի (Սըւազի) և Խարբերդի վիլայեթները, հարաւից—Բաղէշի և Վանի վիլայեթները։

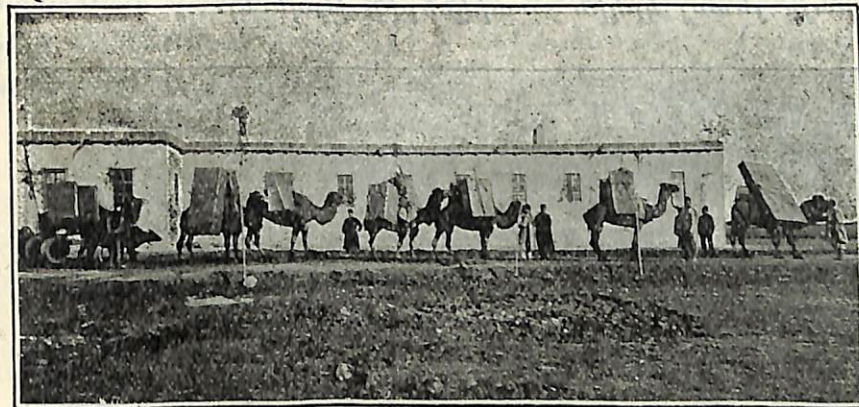
Էրզրումի վիլայեթն ընդհանրապէս բարձրադիր, լեռնոտ երկիր է (հնումը կոչւում էր Բարձր Հայք)։ Հիւսիսային կողմում ձգւում են Պոնտոսի և Պարխարեան լեռները, արեւելեան կողմում—Հայկական Պարը, հարաւում—Բիւրակնեան և Ծաղկանց լեռները։ Երկրի կենտրոնական մասը ներկայացնում է ընդարձակ բարձրաւանդակ 5—6 հազար ոտնաչափ բարձրութեամբ։ Նշանաւոր են Կարնոյ և Երզնկայի դաշտերը։ Այդ մասում բարձրանում են Փալանթոքան, Դաւաթոյնի և և ուրիշ լեռներ։

Կլիման շատ խիստ է ձմեռը տեւում է երկար և անցնում շատ ցուրտ։ Բուսական և կենդանական աշխարհները հարուստ չեն։ Վիլայեթը հարուստ է հանքերով և ջերմուկներով։

Էրզրումի վիլայեթը բռնում է մօտ 44 հազար քառ. վերստ տարածութիւն։ Ունի 650 հազար բնակիչ։ Իրենց թւով առաջին տեղը բռնում են տաճիկները (240 հազար), ապա հայերը (215 հազար), երրորդ տեղը՝ քրդերը (մօտ 100 հազար)։ Մնացածը՝ չեքէզներ, պարսիկներ, յոյներ և այլն։

Բնակիչների գլխաւոր զբաղմունքներն են. դաշտերում—երկրագործութիւնը, լեռնային գօտիներում—անասնապահութիւնը. տեղ-տեղ էլ, յատկապէս Ճորոխի հովտում, ծաղկած է այգեգործութիւնը։ Վաճառականութիւնը գլխաւորապէս հայերի ձեռքում է կենտրոնացած. քաղաքային շատ հայեր պարապում են արհեստներով։

Հաղորդակցութեան միջոցներն ամենեւին զարգացած չեն։ մի խճուղի Տրապիզոնից Էրզրումի վրայով անցնում դէպի Ատրպատական և մէկն էլ՝ Փոքր Ասիայից Անդրկովկաս։

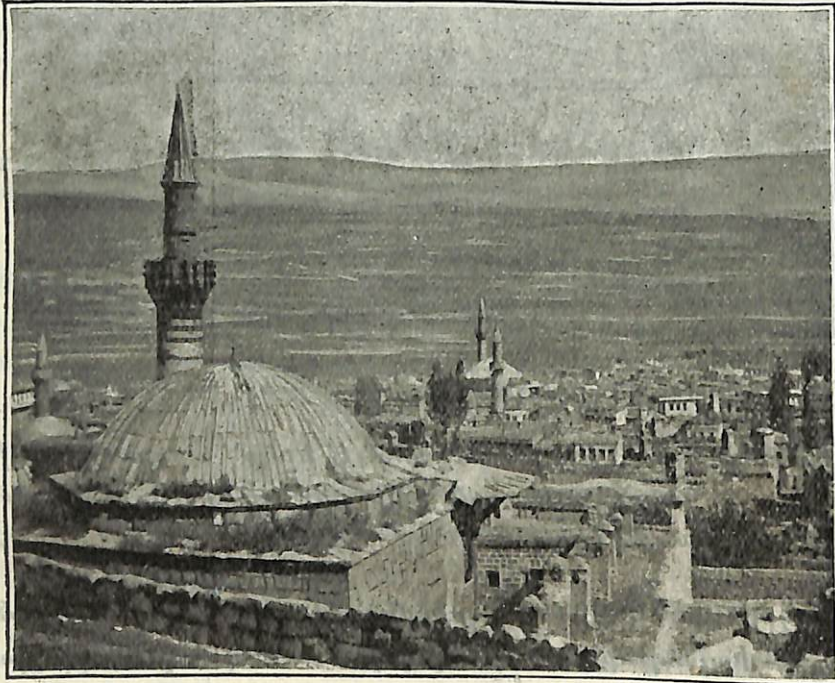
Նկ. 69. Քարաւան՝ Տրապիզոնից Պարսկաստան տանող ճանապարհի վրայ։

Ամբողջ վիլայեթը բաժանւում է երեք՝ Էրզրումի, Հին-Բայազիդի և Երզնկայի սանջակների։ Էրզրումի սանջակի գաւառներն (կազա) են. —

ԷՐԶՐՈՒՄԻ ԳԱՒԱՒ.— Էրզրումի գաւառը բռնում է Կարնոյ դաշտը և Փալանթոքան, Դաւաթոյնի և Դումլու լեռների լանջերն ու փեշերը։ Կարնոյ դաշտը շատ արգաւանդ հող ունի, տալիս է հացահատիկների, յատկապէս ցորենի առատ բերք։ Հողը մեծ մասով պատկանում է տաճիկ կալաժատէրերին. շատ հայ գիւղացիներ միանգամայն հողագուրկ են և իբրեւմաւրաքաներ աշխատում են տաճիկների կալաժներում։ Կարնոյ դաշտի գիւղերը մեծ մասով հայաբնակ են, այդտեղ տաճիկները փոքրամասնութիւն են կազմում։

Գաւառի, ինչպէս և ամբողջ վիլայեթի կենտրոնն է ԷՐԶՐՈՒՄ կամ ԿԱՐՆՆ (Թէոդոսուպոլիս) քաղաքը։ Գտնւում է Կարնոյ դաշտի հարաւային կողմում—Փալանթոքանի ստորոտում, ծովի մակերևոյթից մօտ 6 հազար ոտնաչափ բարձրութեան վրայ։ Բնակիչների թիւն է 60 հազար, որոնցից հայեր—

ոչ աւելի քան 15 հազար: Կարինն ամուր բերդաքաղաք է, շրջապատւած երկկարգ հաստ պարիսպներով և շատ աշտարակներով ու բուրգերով: Շրջակայ բլուրների վրայ շինած են մարտկոցներ: Երկու անգամ Կարինն ռուսների ձեռքն է անցել, բայց յետոյ կրկին տաճիկներին թողնւել:

Նկ. 70. Կարին և Կարնոյ դաշտը հարաւից:

Գտնւելով առևտրական մեծ ճանապարհի վրայ՝ էրզրումում համեմատաբար զարգացած է վաճառականութիւնը, որ կիսով չափ հայերի ձեռքում է կենտրոնացած: Որոշ չափով ծաղկած են նաև արհեստները. առաջ է գնացած մանաւանդ որմնադրութիւնը:

Կարինում նստում են Եւրոպական մի քանի պետութեանց հիւպատոսներ—անգլիական ռուսական, գերմանական, և այլն: Այդտեղ է նստում նաև թեմի հայոց ռոաջնորդը: Հայերն ունեն մի քանի դպրոցներ: Երկար տարիներ այդտեղ էր գտնւում տաճկահայերի առաջնակարգ և մեծ դպրոցներից մէկը—

Սանասարեան դպրոցը (հիմնւած 1881 թւին), որ սակայն 1912 թւականին այդտեղից Սեբաստիա տեղափոխւեց: Այդ դպրոցի ընթացաւարտներից շատերն ուսուցչական պաշտօն են վարում Հայաստանում: Ներկայումս Կարնում բացւել է Նոր Սանասարեան դպրոց՝ հնի ծրագրով: Միւս դպրոցներից յիշատակելի են Սրճնեան (աղայոց) և Հռիփսիմեան (օրիորդաց) դպրոցները:

Նկ. 71. Սանասարեան դպրոցի աշակերտական խումբ:

Քաղաքի շէնքերից յիշատակելի են հայոց Ս. Աստուածածին մայր եկեղեցին և մահմեդականների Ուլուճամի և Զիֆատէ-Մինարէ մզկիթները:

Կարնոյ Դաշտի գիւղերից նշանաւոր են.— Իլիճա կամ Կիլիճա (Զերմուկ)—էրզրումից 5 ժամ հեռու, դէպի հարաւ-արեւմուտք, մեծ ճանապարհի վրայ. յայտնի է իր հանքային ջրերով, որ յիշատակւում են 5-րդ դարից: Զիբոզ և Կառն գիւղերը, որոնց բնակիչները յայտնի են իբրև լաւ երկրագործներ և արհեստավորներ:

էրզրումի գաւառում կան նշանաւոր վանքեր:—Սուրբ Աստածած-
6ի Կաթմիւր վանք— Էրզրումից ոչ հեռու: Ըստ աւանդութեան այդ վան-
քը հիմնել է ներսէս Մեծը (4-րդ դար). դա կոչւում էր նաև Հնձուց
վանք, որովհետև գտնւում է Հինձք գիւղի մօտ: Վանքը յայտնի ան-
ցեալ ունի. այժմ էլ մեծ ուխտատեղի է. ունի գիշերօթիկ դպրոց:
Խաչկայ վանք— Դումլու լեռան ստորոտում. դրա մօտ է գտնւում Ա-
րեւ. եփրատի ակունքը:

Նկ. 72. Կարնեցի հայուհիներ

ԲԱՍԵՆԻ ԳԱՒԱՌ:—Տարածւում է Էրզրումի գաւառից դէ-
պի արևելք: Բարձրադիր երկիր է, ներկայացնում է մօտ 5
հազար ոտնաչափ բարձրութիւն ունեցող մի ընդարձակ սա-
րահարթ: Բաժանւում է երկու մասի—Վերին Բասեն և Ստո-
րին Բասեն. Վերին Բասենն աւելի հարթ է, իսկ Ստորին Բա-
սենը՝ լեռնոտ: Վերին Բասենն անտառազուրկ է, բայց հողը
բերրի է: Դաշտը յայտնի է հացահատիկների մշակութեամբ և
տալիս է առատ բերք: Ամբողջ գաւառի երկայնութեամբ հո-
սում է Նրասիւր, որ և այդտեղ Բասենոյ-ջուր է կոչւում:

Գաւառի կենտրոնն է ՀԱՍՍԱՆՂԱՆ քաղաքը, համանուն
գետի ափին. գտնւում է Տրապիզոնից Պարսկաստան տանող

մեծ ճանապարհի վրայ: Ռուս տաճկական պատերազմից յե-
տոյ այդտեղի հայերի մեծ մասն Անդրկովկաս գաղթեց: Հա-
սանդալայի մօտերը կան մի քանի հանքային աղբիւրներ:
Ինչպէս ամենուրեք Տաճկաստանում, այդ հանքային ջրերն էլ
անխնամ դրութեան մէջ են գտնւում:

Հասանդալայի հիւսիս-արևելեան կողմն է գտնւում Ս. Աստա-
ծածնի վանքը, որ հիմնել է Գրիգոր Մագիստրոսը, ինքն էլ այդտեղ
թաղւել:

Գաւառի հայաբնակ գիւղերից նշանաւոր է Քէօփրիքէօյ
—(Մուրց և Երասիս գետերի խառնարանի մօտ, հին Վաղարշա-
ւանի տեղում: Յայտնի է այդ տեղի Հովւի կամուրջը, որ քա-
րաշէն է, 7 կամարով):

Ստորին Բասենում էր գտնւում Մժնկերա պատ-
մական քաղաքը:

ԽՆՈՒՍԻ ԳԱՒԱՌ:—Տարածւում է Խնուս և Տուզլա-չայ
գետերի հովիտներում—Բիւրակնեան և Փալանթոքան լեռների
միջև. Խնուսն էլ լեռնոտ երկիր է, կտրուած բազմաթիւ հո-
վիտներով. շատ հարուստ է ջրերով, օդն էլ շատ առողջարար
է: Բնակիչներն զբաղւում են գլխաւորապէս երկրագործու-
թեամբ և խաշնարածութեամբ. առաջին զբաղմունքը զարգացած
է Խնուսայ գաշտում և հովիտներում, ուր գտնւում են շատ
հայաբնակ գիւղեր: Խաշնարածութիւնը զարգացած է լեռնա-
յին շրջաններում, որով զբաղւում են գլխաւորապէս քրդերը:
Մեծ համբաւ ունի Խնուսի ընտիր և լաւ մսացու ոչխարը:
Խնուսը հարուստ է նաև աղահանքերով ու նաւթահանքերով,
որոնք սակայն համարեա բոլորովին չեն շահագործւում:

Խնուսը հնումը հայաշատ գաւառ է եղած, սակայն ներ-
կայումս հայաբնակ գիւղերի թիւը շատ քիչ է: Գաւառի կենտ-
րոնատեղին է ԽՆՈՒՍ բերդաքաղաքը—Բիւրակնեան արևե-
կեան ստորոտում, Խնուս-գետի վրայ. բնակիչների մեծ մասը
քրդեր են, փոքր մասը՝ հայեր: Քրդերը պատկանում են Հա-
սանցի, Զիլանցի և Զիբրանցի ցեղերին. կան նաև Ղըզլբաշներ:

ՔՂԻԻ ԳԱԽԱՌ, — Տարածւում է Էրզրումի գաւառի հարաւարեւմտեան կողմում, Բիւրակնեան լեռների ստորոտներում: Գաւառն ընդհանրապէս լեռնոտ է, մասամբ անտառներով ծածկւած: Գաւառի միջով հոսում է Քղի գետը: Բնակիչները գլխաւորապէս քրդեր և հայեր են:

Բնակիչների գլխաւոր զբաղմունքներն են խաշնարածութիւնը և անասնապահութիւնը, մասամբ նաև մեղաբուծութիւնը:

Գաւառի կենտրոնատեղին է **ՔՂԱՆՆԸ**՝ համանուն գետի վրայ. բնակիչների մեծ մասը հայեր են: Առևտուրը և արհեստները համարեա բացառապէս հայերի ձեռքում են կենտրոնացած: Արհեստներից համեմատաբար աւելի են զարգացած կաշեգործութիւնը և կօշկակարութիւնը:

Հնումը Քղին բաղամարդ քաղաք է եղած. 1666 թ. մեծ երկրաշարժից աւերել է քաղաքը, շատ բնակիչներ էլ զաղթել են:

ԴԵՐՁԱՆԻ ԳԱԽԱՌ, — որ տարածւում է Կարնոյ գաշտից արեւմուտք: Գաւառի միջով հոսում է Արևմ. Եփրատը, որ և գաւառը բաժանում է երկու մասի: Դերձանը ներկայացնում է բարձրաւանդակ: Դաշտային մասերում և ձորահովիտներում ժողովուրդը պարապում է երկրագործութեամբ: Գաւառի կենտրոնատեղին է **ՄԱՄԱՆԱՌՈՒՆ** (աւանը՝ Արևմ. Եփրատի վտակ Տուզլա-չայի վրայ. գտնւում է Էրզրումից Երզնկա տանող ճանապարհին: Այդտեղ կայ զօրանոց: Բնակիչները տաճիկներ են: Հայաբնակ գիւղերից նշանաւոր է Բագաուիճը, որ հնումը կոչւում էր Բագայաուիճ:

****** Այդտեղ էր գտնւում, հայերի հեթանոս ժամանակ, Յունաստանից Տիգրան Մեծի ձեռքով բերած Հեփեստոս (Միհր) աստծու պատկերը: Ս. Գրիգոր Լուսաորիչն իր քարոզութեան առաջին վայրերից մէկը զարձրեց Դերձանի գաւառը:

ԹՈՐԹՈՒՄԻ ԳԱԽԱՌ, որ տարածւում է Թորթում գետակի հովտում, Կարնոյ գաշտից հիւսիս (Գաւառի դիրքը համե-

մատաբար ցածր է, այնպէս որ այդտեղի լեռների գագաթները հազիւ Կարնոյ լեռնադաշտի բարձրութիւնն ունեն (ծ. մ.): Կլիման բարեխառն է, շատ է տարբերւում Կարնոյ գաշտի կլիմայից: Երկիրը ջրառատ է, բուսականութիւնը ճոխ: Բնութեան տեսարանները բազմազան են: Գաւառի կենտրոնում է գտնւում Թորթում լիճը: Բնակիչների գլխաւոր զբաղմունքն այգեգործութիւնն է: Էրզրումին բանջարեղէն և մրգեղէն մատակարարողը Թորթումի գաւառն է. յայտնի են Թորթումի խաղողը, ծիրանը և այլն:

Գաւառի կենտրոնատեղին է **ԹՈՐԹՈՒՄ** աւանը՝ համանուն գետի վրայ. դիրքն ամուր է. հին բերդ է: Բնակիչները տաճիկներ են:

Հայաբնակ գիւղերից ամենամեծն է՝ **Քջլսան**:

ԲԱԲԵՐԴԻ ԳԱԽԱՌ, որ տարածւում է Ճորոխ գետի վերին հովտում: Բնագրական տեսակէտից Բաբերդի գաւառը բազմազան է, գիւղատնտեսական բոլոր ճիւղերի զարգացման համար յարմար շրջան է ներկայացնում: Գաւառում կան նաև մետաղի հանքեր, որոնք սակայն չեն շահագործւում: Գաւառի բնակիչներն են՝ տաճիկներ, հայեր և լազեր: Պարապում են գլխաւորապէս երկրագործութեամբ և այգեգործութեամբ:

Կենտրոնն է **ԱՍԵՐԴ** կամ Բայբուրդ քաղաքը՝ Ճորոխի հովտում. ունի հին բերդ, որ այժմ կիսաւեր է և ամայի: Բաբերդը գտնւում է Տրապիզոնից—Կարին տանող մեծ ճանապարհի վրայ, ուստի և համեմատաբար առաջ է գնացած: Հայերը պարապում են վաճառականութեամբ և արհեստներով. վերջիններից զարգացած են ոսկերչութիւնը և երկաթագործութիւնը: Հայերն ապրում են առանձին թաղերում, ունեն գաղոցներ: Տարէն մէկ անգամ (մայիս-յունիս) այդտեղ լինում է տօնավաճառ, որ տևում է 15 օր: Շրջակայ գիւղերից բերում են գիւղատնտեսական զանազան բերքեր, անասուններ և այլն:

Քաղաքի շրջակայքում կան արծաթի հանքեր (անմշակ զրութեան մէջ):

ՍՊԵՐԻ ԳԱՒԱՌ, որ տարածւում է Բաբերդի գաւառից հիւսիս-արեւելք, Ճորոխի միջին հովտում: Գաւառի հիւսիսային մասերը լեռնոտ են, միջին մասը — հարթ: Լեռնոտ մասերում բնակիչներն զբաղւում են գլխաւորապէս անասնապահութեամբ և մեղաբուծութեամբ, իսկ հարթավայրերում — երկրագործութեամբ:

Գաւառի կենտրոնավայրն է **ՍՊԵՐ** (Իսպիր) աւանը՝ Ճորոխի և նրա վտակ Սպեր-գետի խառնարանի մօտ:

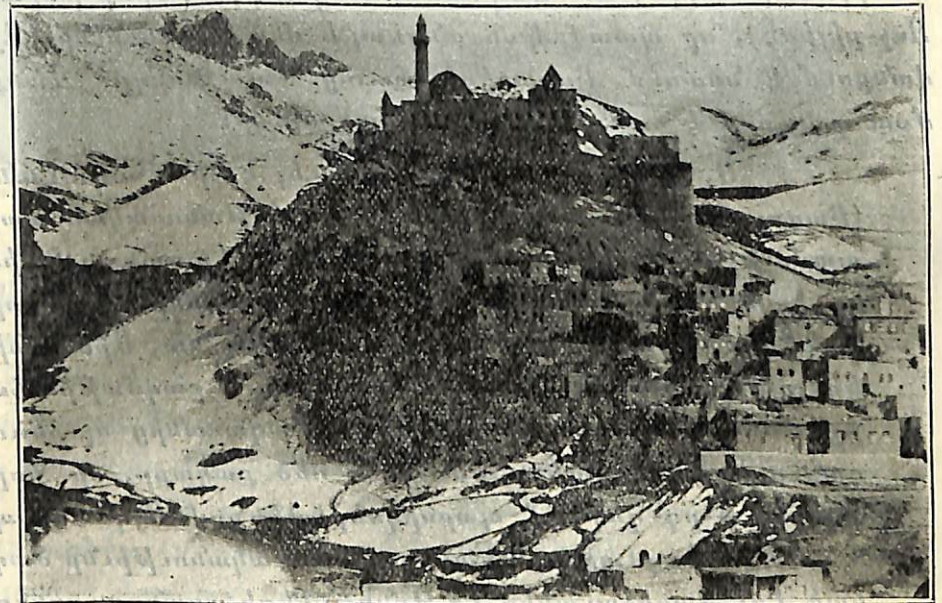
ԿԻՍԿԻՍԻ ԳԱՒԱՌ, որ տարածւում է Սպերից հիւսիս-արեւելք — մինչև Անդրկովկասի սահմանը: Կիսկիմը փոքրիկ գաւառ է: Կենտրոնն է **ԿԻՍԿԻՍ** աւանը, Ճորոխի վտակներից մէկի վրայ: Հայաբնակ գիւղերից ամենանշանաւորն է **Խոտրըշուրը**, որ իսկապէս մի քանի մանր գիւղերի խումբ է ներկայացնում. գտնւում է համանուն գետակի վրայ: Բնակիչները հայ-կաթոլիկներ են, պարապում են գլխաւորապէս երկրագործութեամբ և այգեգործութեամբ: Յայտնի են **Խոտրըշուրի** խաղողի և պտղատու ծառերի այգիները: **Խոտրըշուրից** համեմատաբար բարեկեցիկ կեանք են վարում: Մեծ թւով պանդուխտ խոտրըշուրցիներ կան Կովկասում. շատերը այստեղ յայտնի են իբրև լաւ հացթուխներ:

(Հին-Բայազիդի սանջակը բռնում է էրզրումի վիլայէթի հարաւ-արեւելեան մասը — մինչև Անդրկովկասի և Պարսկաստանի սահմանները: Սանջակի մէջ մտնում են հետեւեալ գաւառները.)

ՀԻՆ-ԲԱՅԱԶԻԴԻ ԳԱՒԱՌ — Տարածւում է Հայկական Պարից հարաւ, Մակու գետի վերին և մասամբ միջին հովիտներում: Գաւառի մեծ մասը հարթ է: Բնակիչները գլխաւորապէս քրդեր են, որոնք պատկանում են Զալալցի ցեղին:

Գաւառի և ամբողջ սանջակի կենտրոնն է **ՀԻՆ-ԲԱՅԱԶԻԴ**, որ բերաբաղաւ է. երեք անգամ ռուսների ձեռքն է անցել, յետոյ կրկին տաճիկներին անցել: Քաղաքի մեծ մասը զանազան

ժամանակներում երկրաշարժներից և պատերազմներից աւերւել է: Քաղաքի առևտուրը և արհեստները գլխաւորապէս հայերի ձեռքում են կենտրոնացած: Հայերն ունեն տղայոց և աղջկանց դպրոցներ: Բայազիդում նստում է ռուսական հիւպատոս: Բայազիդը հնումը ծանօթ էր Դարոյնք հռչակաւոր ամրոցի անւամբ:

Նկ. 73. Հին-Բայազիդի բերդը:

Գաւառի հայաբնակ գիւղերից ամենանշանաւորն է **Արծափ** — Արծափքար լեռան ստորոտում. հնումը նշանաւոր բերդ էր:

ԴԻԱԴԻՆԻ ԳԱՒԱՌ (Ծաղկոտն գ.), որ տարածւում է Արածանիի վերին հովտում, Բայազիդի գաւառից արեւմուտք: Այդ գաւառում է բարձրանում Նպատ լեռը, որի ստորոտներում է գտնւում պատմական Զիրաւ դաշտը:

Գաւառի կենտրոնատեղին է **ԴԻԱԴԻՆ** աւանը, որ ունի հին բերդ: Բնակիչների մեծ մասը քրդեր են: Սակաւաթիւ

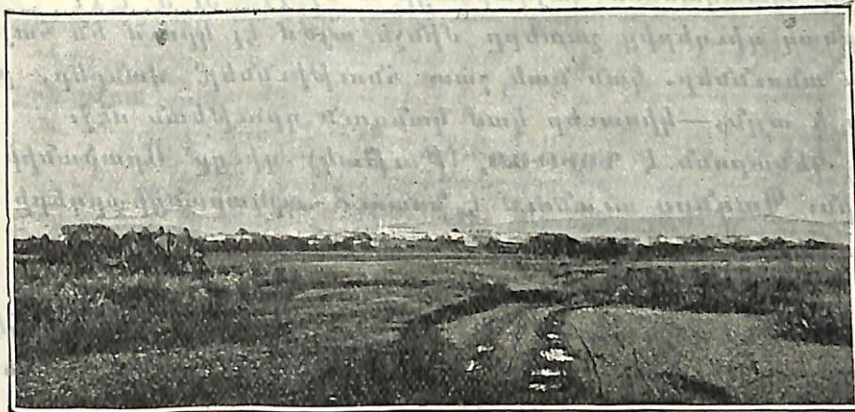
հայերը վերաբնակեալ են Բայազիդից և պարապուլում են ար-
հեստներով: Դիաղինի մօտ կան ջերմուկներ: Աւանից մէկ ժամ
հեռու գտնուում է Արածանի բնական կամուրջը, որ կրային և
ծծմբային կազմութիւն ունի. նրա չորս կողմից բլրուում են
բազմաթիւ տաք աղբիւրներ:

Նպատ լեռան հիւսիսային ստորոտում է գտնուում, Արա-
ծանի ձախ ափին, ս. Յովհաննու վանքը (Երեք-խորան,
Ուշ-քիլիսէ), որ պատմական անցեալ և մեծ հռչակ ունի: Այդ
վանքում է նստում Բայազիդի հայոց առաջնորդը: Վանքի
մօտ գտնուում է համանուն հայաբնակ գիւղը:

* Ս. Յովհաննու վանքը հիմնել է հին Բագաւանի
(Բագուան, դիցաւան) տեղում, որ հեթանոսական պաշ-
տամունքի կենտրոնատեղի էր: Այդտեղ էր գտնուում հիւ-
րընկալութեան աստուած Վանատուրի բազինը, — որ կոր-
ծանեց ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը: Այդտեղ նա, Արածանի
եզերքին, մկրտեց Տրդատ Թագաւորին և բազմաթիւ հայ
իշխանների ու մեծ բազմութիւն: Բագաւանից ոչ հեռու
գտնուում էր Զարեհաւան հին և մեծ քաղաքը, որ կոր-
ծանեց 4-րդ դարում պարսիկների ձեռքով: Այդտեղ ապ-
րում էին բազմաթիւ հրեաներ. վաճառականութիւնը ծաղ-
կած էր: Զարեհաւանից էր թոնդրակեցի աղանդաւորների
առաջնորդ Սմբատը (9-րդ դար):

Այդ կողմերում էր գտնուում նաև պատմական Շա-
հապիվան քաղաքը:

ԿԱՐԱՔԻԼԻՍԷԻ ԳԱՒԱՌ, որ տարածուում է Դիաղինի գաւա-
ռից արեւմուտք: Գաւառի դիրքն ընդհանրապէս հարթ է. ոռոգ-
ւում է Արածանի մի քանի վտակներով: Կենտրոնավայրն է
ԿԱՐԱՔԻԼԻՍԷ: զիւղաքաղաքը՝ Արածանի աջ ափին: Բնակիչ-
ների կէսից աւելի հայեր են, որոնք պարապուլում են առևտրով
և արհեստներով:

Նկ. 74. Կարաքիլիսէ:

ԱԼԱՇԿԵՐՏԻ ԳԱՒԱՌ, որ տարածուում է Կարաքիլիսէի գա-
ւառից հիւսիս-արեւմուտք: Գաւառը ներկայացնում է ընդար-
ձակ հարթութիւն՝ շրջապատւած լեռներով: Ալաշկերտի գաւ-
առը ոռոգւում է բազմաթիւ գետակներով: Հողը շատ արգա-
ւանդ է, տալիս է հացահատիկների առատ բերք: Այդ գաւ-
առում բնակիչներն զբաղւում են երկրագործութեամբ, իսկ շրջ-
ակայ լեռներում — անասնապահութեամբ: Ալաշկերտը հնումը
հայաշատ և ծաղկած շրջան էր:

Գաւառի կենտրոնավայրն է ԱԼԱՇԿԵՐՏ կամ Թոփրակ-
կալէ բերդաքաղաքը՝ դաշտի հիւսիսային ծայրում, Սուկաւէտի
ստորոտում: Բնակիչների մօտ կէսը հայեր են, մնացածը քրդ-
եր և տաճիկներ: Հայերը պարապուլում են գլխաւորապէս եր-
կրագործութեամբ, մասամբ նաև առևտրով ու արհեստներով:

** Ալաշկերտը համարւում է պատմական Վաղարշա-
կերտը, որ հիմնել է 2-րդ դարի վերջերին, Արտաշէս
Բ-ի որդի Արշակունի Վաղարշը Թագաւորի ձեռքով:

ԱՆԹԱՊԻ կամ ԴՈՒԹԱՂԻ գաւառ, որ տարածուում է Ալաշկեր-
տից հարաւ. սահմանակից է Խնուսի գաւառին. լեռնոտ շրջան
է. նրա միջով է հոսում Արածանին: Հնումը հայաշատ շրջան
է եղած: Ներկայումս ամբողջ գաւառը զրաւել են քրդերը,

կայիս գուտ տաճկաբնակ Թիլ գիւղի տեղում էր գտնուում պատմական յայտնի Թիլ-Աւանը: Դա ևս հեթանոս հայերի կրօնական կենտրոններից մէկն էր: Այդտեղ էր գտնուում Նանէ դիցուհու մեհեանը, որ դարձեալ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ձեռքով կործանւեց:)

ՔԵՄԱԽ կամ ԿԱՄԱԽ գաւառը տարածուում է Երզնկայից արեւմուտք: Գաւառը մեծ չէ: Արեւմ. Եփրատը լաւ ոռոգում է այդ երկիրը:

Կենտրոնավայրն է ԲԵՄԱԽ բերդաքաղաքը՝ Արեւմ. Եփրատի ձախ ափին, պարտէզներով շրջապատուած: Դիրքը գեղեցիկ է:

*Քեմախը կամ Կամախը պատմական ԱՆԻ ԱՄՐԱՅՆ է, (պատմ. Դարանաղեաց գաւառում) որի կիսաւեր պարիսպները գեռ մինչև օրս կան: Անի Ամրոցում էր գտնուում աստուածների հայր Արամազդի մեհեանը, որ կործանեց Լուսաւորիչը և նրա տեղ քրիստոնէական տաճար կառուցեց: Անի Ամրոցում էր գտնուում Արշակունի հայ թագաւորների գանձարանը, նաև արքայական շիրիմները:

**Նոյն գաւառում էր գտնուում, Սեպուհ լեռան ստորոտում, պատմական նշանաւոր Թորդան աւանը, ներկայիս համանուն գիւղի տեղում: Թորդան աւանում էր գտնուում Ասորեստանից բերած Բարշամ աստծու մեհեանը, որի տեղ յետագայում վանք շինւեց: Այդտեղ են գտնուում Մեծն Տրդատի, Ս. Լուսաւորչի և այլ հայրապետների դամբարաններ:)

ԿԵՐՃՆԻՍ գաւառ, որ տարածուում է Քեմախից արեւմուտք՝ սահմանակից է Փոքր Հայքին: Կ-ը լեռնոտ երկիր է՝ անտառապատ: Այդ և հարևան Գուգիշան և Գուրուշայ գաւառակները քրդաբնակ են:

ԲԱՂԷՇԻ ՎԻԼԱՅԵԹ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ.— Բաղէշի վիլայէթը տարածուում է Վանայ լճի արեւմտեան ափերից մինչև Տաւրոս և Բիւրակնեան լեռներից մինչև Տիգրիս: Սահմաններն են. հիւսիսային կողմից — Էրզրումի վիլայէթը, արևելքից — Վանայ վիլայէթը, արեւմուտքից — Սարբերդի, հարաւ-արեւմուտքից — Դիարնեքի (Տիգրանակերտի վիլայէթը):

Տաւրոսի լեռնաշղթայով Բաղէշի վիլայէթը բաժանւում է, բնագրական տեսակէտից, երկու մասի — հիւսիսային և հարաւային: Հիւսիսային մասն ընդհանրապէս հարթ է. այդտեղ են տարածուում Մշոյ և Մանազկերտի դաշտերը: Այդ մասով հոսում են Արածանին և նրա մի քանի վտակները: Վիլայէթի հարաւային մասն ընդհանուր առումով լեռնային է. այդտեղ են ձգւում Սասնոյ լեռները և Տաւրոսի ուրիշ ճիւղաւորութիւններ: Սակայն այդ մասում ևս կան հարթութիւններ, օր. Սղերդի և Սարգանի դաշտերը: Վիլայէթի հարաւային մասով են հոսում Արևելան Տիգրիսի և Արեւմ. Տիգրիսի մի քանի վտակները:

Ամբողջ վիլայէթը բռնում մօտ 27 հազար քառ. վերստ տարածութիւն: Ունի 380 հազար բնակիչ: Առաջին տեղն իրենց թւով բռնում են հայերը (180 հազար), ապա գալիս են քրդերը (120 հազար) և տաճիկները (40 հազար): Հայերն ազգաբնակչութեան գլխաւոր տարր կազմում են Մշոյ դաշտում, մասամբ էլ՝ Սասունում: Դաշտային մասերում պարապում են Ղլխաւորապէս երկրագործութեամբ և այգեգործութեամբ, իսկ լեռնային շրջաններում — անասնապահութեամբ:

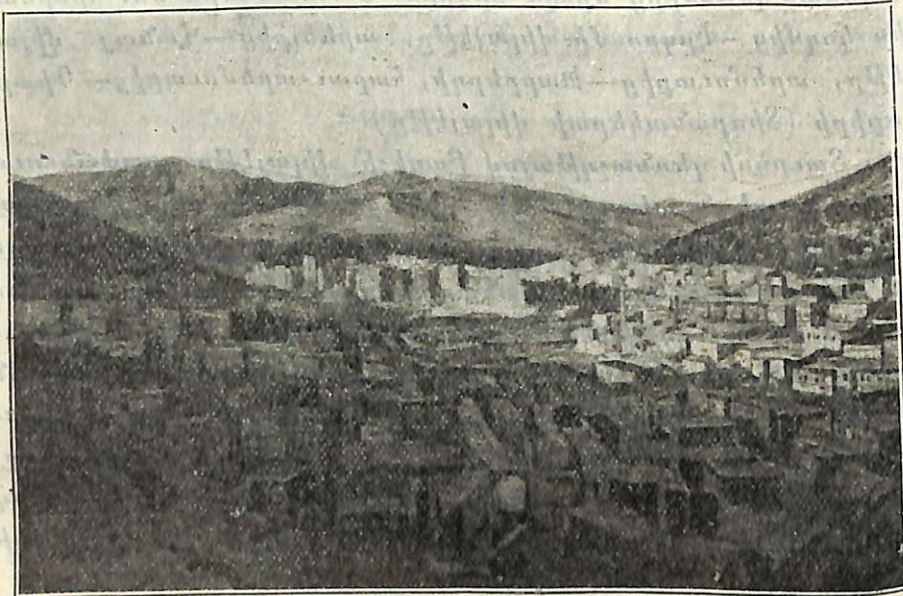
Բաղէշի վիլայէթը բաժանւում է չորս սանջակի. — Բաղէշի կամ Բիթլիսի, Մշոյ, Սղերդի և Գենջի սանջակներ:

ԲԱՂԷՇԻ ՍԱՆՋԱԿԸ բռնում է վիլայէթի արևելեան մասը,

տարածւում է Վանայ լճի արևմտեան ափերին և կազմում է վիլայէթի գլխաւոր մասը:

Նշանաւոր են հետեւեալ գաւառները և վայրերը:

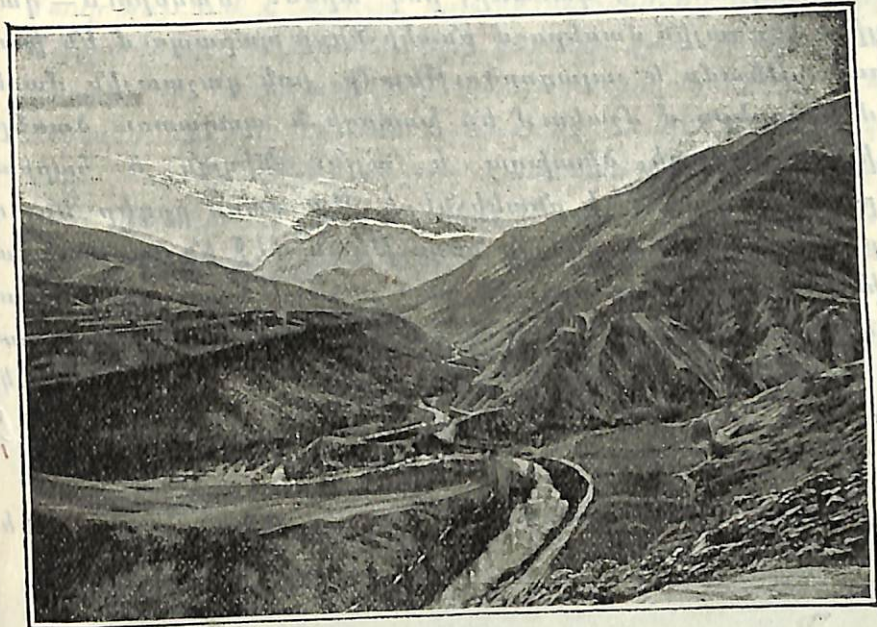
Բաղէշի գաւառ, որի և ընդհանրապէս ամբողջ վիլայէթի կենտրոնավայրն է ԲԱՂԷՇ կամ Բիթլիս քաղաքը. գրանւում է ծովի մակերևոյթից 4837 ոտն. բարձրութեան վրայ, Վանայ լճի արևմտահարաւային կողմում, մի ձորահովտի մէջ:

Նկ. 76. Բաղէշ:

Ձորի միջով հոսում է Բաղէշի-ջուր գետակը, որ թափւում է Տիգրիսի մէջ: Բաղէշի դիրքը նկարչական է, շրջապատւած այգիներով. օդն առողջարար է, ջրերը շատ առատ: Գտնւելով Տրապիզոնից դէպի Միջագետք տանող առևտրական ճանապարհի վրայ՝ Բաղէշը համեմատաբար առաջ է գնացած: Առևտրի գլխաւոր առարկաներն են—բուրդ, կաշի և մանաւանդ «բաղէշու շիլէ» կոչւած կարմիր ընտիր կտաւը: Արհեստներից էլ զարգացած է կտաւագործութիւնը: Բաղէշն ունի մօտ 30 հազար բնակիչ, որից հայեր—10 հազար: Հայերն ունեն տղայոց և աղջկանց մի քանի դպրոցներ: Բաղէշում է գտնւում

Ամբրոլու Ս. Յովհաննէս պատմական յայտնի վանքը, որ ձեռագիրների հարուստ ժողովածու ունի:

Նկ. 77. Տեսարան Բաղէշի հովտում:

Բաղէշի գաւառի հայաբնակ գիւղերից նշանաւոր են. Ղուլթիկ, շրջակայքում զարգացած է ծխախոտի մշակութիւնը: Գտնւում է Վանայ լճի ափին. Բաղէշի նաւահանգիստն է. հնումը շատ մեծ է եղել, այժմ փոքր գիւղ է:

Նկ. 78. Խլաթում գտնւած կաւէ աման (Սելջուկեան ժամանակից):

Խլաթի գաւառը տարածւում է Վանայ լճի հիւսիս-արևմ. ափերին: Կենտրոնն է ԽԼԱԹ աւանը՝ լճի ափին. դա հնումը կոչւում էր Բզնունեաց քաղաք: Նաւահանգիստ է:

Խիզանի գաւառը տարածւում է լճի հարաւային ափերին, սահմանակից է

Վանայ նահանգին: Գաւառի միջով է հոսում Խիզան գետը, որ
թափւում է Արեւելեան Տիգրիսի մէջ: Հիւսիսային և արեւելեան
մասերում լեռնոտ է գաւառը, իսկ արեւմ. մասերում — դաշ-
տային: Լեռնային մասերում բնակիչները պարապում են խաշ-
նարածութեամբ և շալագործութեամբ, իսկ դաշտային մասե-
րում և ձորերում մշակում են խաղողի և պտղատու ծառերի
այգիներ, բամբակ, ծխախոտ և այլն: Խիզան և հարեան
Մորտկան գաւառի բնակիչների մեծ մասը բրդեր են, ո-
րոնք հալածում և մշտական նեղութեան մէջ են պահում հա-
յերին: Հայերի թիւն այդտեղ շատ քիչ է: Մորտկանում հայա-
բնակ 20 գիւղեր կազմում են Գղեխ գիւղախումբը՝ շրջապատ-
ւած բրդաբնակ գիւղերով. ապրում են շատ թշուառ վիճակի
մէջ:

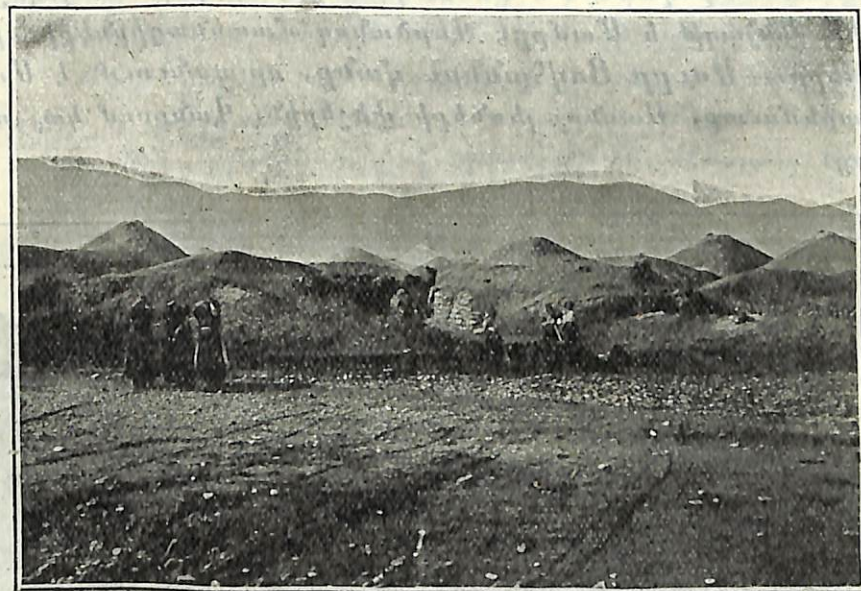
ՄՈՒՇԻ ՍԱՆՋԱԿԸ բռնում է Բաղէշի վիլայէթի հիւսիս-արեւմ.

Նկ. 79. Մուշ.

լեան մասը: Ընդհանուր առումով հարթ մակերևոյթ ունի: Այդտեղ
տարածւում է Մոյ բաւեր — Վանայի արեւմ. կողմերում, Տաւ-

րոսից մինչև Ներքովթ լեռնը: Դաշտի երկայնութիւնն է մօտ
70 վերստ, իսկ լայնութիւնը՝ 25 վերստ: Դաշտի արեւելեան
մասը կոչւում է Չխուր, որի միջով հոսում է Արածանիի վտակ
Մեղրագետը (Կարասու): Այդ գետերը լաւ ոռոգում են Մշոյ
դաշտը, որ համեմատաբար զարգացած մշակութիւն ունի, մա-
նաւանդ որ հողն էլ շատ արգաւանդ է, կլիման ևս նպաստա-
ւոր: Հնումը Մշոյ դաշտը (պատմական Տարոնը) շատ ծաղ-
կած վիճակի մէջ էր գտնւում: Մշակում են՝ խաղող, ծխա-
խոտ, բամբակ, բրինձ, ընտիր ցորեն, և այլն:

Նկ. 80. Խասգիւղը Մշոյ դաշտում:

Մշոյ դաշտը համարեա զուտ հայաբնակ շրջան է: Կենտ-
րոնավայրն է ՄՈՒՇ քաղաքը՝ Տաւրոսի հիւսիսային փեշերի
վրայ. ունի հին բերդ: Քաղաքը շրջապատւած է խաղողի և
պտղատու ծառերի այգիներով: Հայերը պարապում են գլխա-
ւորապէս առևտրով և արհեստներով: Արհեստներից զարգա-
ցած է բրուտութիւնը: Հայերն ունեն մի քանի դպրոցներ:

Մշոյ դաշտի հայաբնակ ամենամեծ գիւղն է Խասգիւղը,
որի բնակիչների մեծ մասը բրուտներ են: X

Վանքերից նշանաւոր են. Սուրբ Կարապետի կամ Գրակայ (Իննակնեան) վանքը — Մուշից հիւսիս-արեւմուտք (40 վ.) Բարքէ լեռան լանջին: Հայաստանի ամենայայտնի ուխտատեղիներից մէկն է: Ամեն տարի բազմաթիւ ուխտաւորներ է գրաւում դէպի ինքը: Վանքն ունի միաբանութեան և գիշերօթիկ դպրոց. ընդարձակ կալաւածներէր է: — Առաքելոց կամ Թարգմանչաց վանք, որ գտնւում է Մուշից արեւելահարաւ, Տաւրոսի լանջերի վրայ, դիրքը հրաշալի է, ունի գիշերօթիկ դպրոց: Վանքի բակում կան խաչքար շիրիմներ, որոնց տակ, կարծում են, ամփոփւած են Մ. Խորենացի, Ղազար Փարպեցի, Դաւիթ Անյաղթ և Մամբրէ Վերծանող մատենագիրների նըշխարները: — Սուրբ Յովհաննու վանք, որ գտնւում է Մուշից արեւմուտք, Սասնոյ լեռների փեշերին: Վանքում կայ որբանոց:

Նկ. 81. Մշոյ Ս. Կարապետի վանքը:

*Մշոյ դաշտը կամ հին Տարոնը յայտնի է պատմական վայրերով: Նախ յիշատակելի է Աշտիշատ քաղաքը, Արածանիի աջակողմը բարձրացող Բարքէ լեռան մի սարահաթի վրայ: Այդտեղ գտնւում էին Անահիտ և

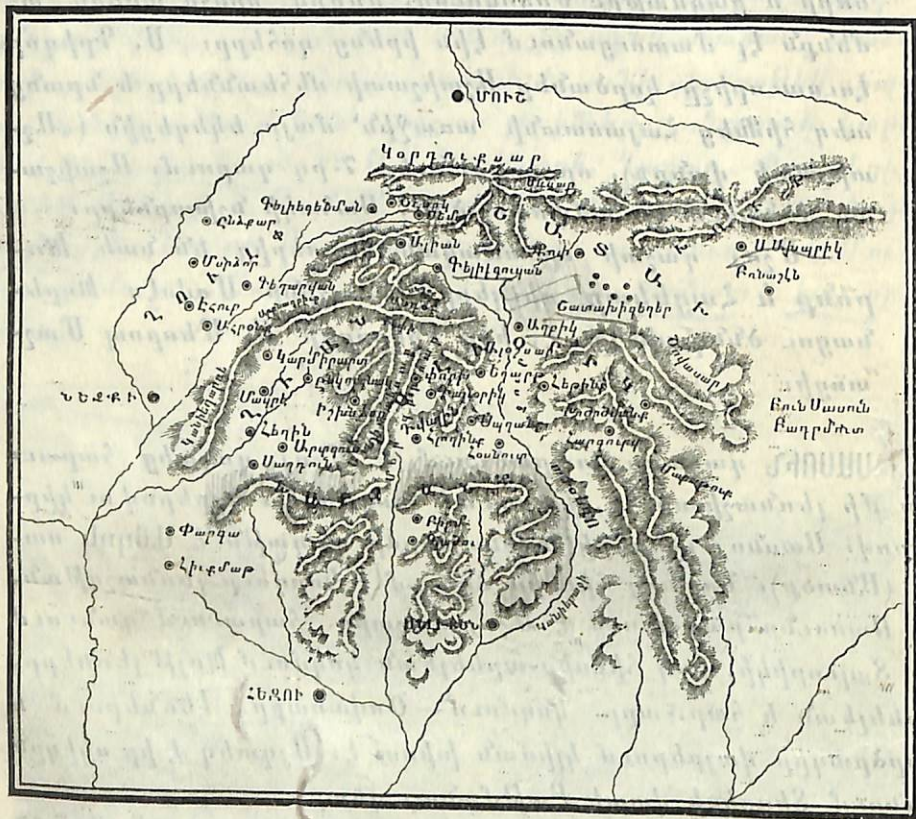
Աստղիկ դիցուհիների և ուրիշ աստուածների մեհեաններ: Հեթանոս հայերը սովորութիւն ունէին՝ Նաւասարդին (տարեմուտ) ժողովրդական ուխտագնացութիւն և տօնախմբութիւն կազմակերպել Աշտիշատում: Ներկայ էին լինում Թագաւորը, մեծ քրմապետը, նախարարները, իշխանները և բազմաթիւ ժողովուրդ. մեծից մինչև փոքրն ամենքն էլ մատուցանում էին իրենց զոհերը: Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը կործանեց Աշտիշատի մեհեանները և նրանց տեղ հիմնեց Հայաստանի առաջին՝ մայր եկեղեցին («Աշտիշատի վանք»), որ կործանւեց 7-րդ դարում: Աշտիշատի վանքում են ամփոփւած Ս. Սահակի նշխարները:

Մշոյ դաշտի պատմական վայրերից են նաև Խորոնք և Հացեկաց գիւղերը. առաջինը Մովսէս Խորենացու ծննդավայրն է, իսկ երկրորդը՝ Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի:

✱ ՍԱՍՈՒՆ դաւառը տարածւում է Մշոյ դաշտից հարաւ: Դա մի լեռնաշխարհ է, կտրտւած բազմաթիւ ձորերով ու կիրճերով: Սասնոյ լեռների ամենաբարձր գագաթն է Անդոկ սարը (Անտօք): Նրանից հիւսիս ձգւում է Կորդուք լեռնաշղթան, որ Սասունը բաժանում է Մշոյ դաշտից. հարաւում գտնւում են Տաւրորիկի, իսկ հիւսիս-արեւելեան կողմում Խոյթ լեռները, արեւելեան և հար. արլ. կողմում — Ծովասարը: Լեռներում և բարձրագիւր վայրերում կլիման խիստ է: Այդտեղ է իր սկիզբն առնում Տիգրիսի վտակ Բաթմանայ գետը:

Ամբողջ դաւառում ապրող բնակիչների թիւն է մօտ 17 հազար, որի կէսը հայ, կէսը քուրդ: Սասունցի հայերը յայտնի են իրենց քաջագործութիւններով և ազատասիրութեամբ: Ժողովուրդը մեծ դժւարութեամբ է ապրուստի միջոցներ հայթայթում այդ լեռնային երկրում: Բայց շնորհիւ իրենց աշխատասիրութեան՝ նրանք մշակում են երկիրը, որչափ հնարաւոր է, թէպէտ երկրագործութեամբ զբաղելու համար յարմարաւոր և ընդարձակ տարածութիւններ չկան: Բարձրագիւր վայրերում ցանում են միայն հացահատիկներ, առաւել՝ կո-

րեկ և գըլգըլ. ձորերում և տափարակ տեղերում մշակում են նաև բամբակ և ալգիններ (թթենի, ընկուզենի և այլն): Լեռնային շրջաններում պարապում են խաշնարածութեամբ. պահում են ընտիր ոչխար: Որոշ չափով զբաղում են նաև մեղաբուծութեամբ: Սասունցիներն իբրև սննդի միջոց գործ են

Նկ. 82. Սասունի քարտեզ

ածում նաև մանանայ *), որ ցօղի նման իջնում է (յուլիս ամսին, մանաւանդ խոնաւ եղանակին) և ծածկում ծառերի տերկները և թուփերը:

Սասունը, որ տեղացիները պարզապէս Գաւառ են կո-

*) Թելի նման է, սպիտակ, 2-3 սանտիմետր երկայնութեամբ: Եփած մանանայի համեղ է լինում, մեղրի նման. ուտում են իւղի հետ միասին, հացով:

չում, ձորերով և հովիտներով բաժանւում է մի քանի գաւառակներին:—Շատախ, համանուն գետակի հովտում: Բնակիչները հայեր են: Գիւղերից նշանաւոր են՝ Շենիկ, Սեմալ և Գիլեգուզան. ունեն ամուր դիրքեր: Յայտնի են իրենց մղած ազատագրական կռիւներով, որոնց միջոցին ցոյց են տւել միշտ անվեհեր ոգի:—Շատախից գէպի հիւսիս-արևելք տարածւում է Խոյթ գաւառակը, որ կտրտւած է խոր ձորերով և լեռներով: Բնակիչները մեծ մասով հայեր են: Այդ գաւառա-

Նկ. 83. Սասունցի

կում, որ վարչական բաժանումով Գէնջի սանջակի մէջ է մտնում, իսկ աշխարհագրական դիրքով նա ևս Սասունի մաս է կազմում:—Անտոքից արևմուտք ընկնում է Խուլփ գաւառակը, որ համեմատաբար աւելի տաք կլիմայ ունի, հողը բարեբեր է, բու-

կում է գտնւում ս. Աղբրիկ վանքը, որ ուխտատեղի է:—Շատախից հարաւ տարածւում է Տաւուրիկ գաւառակը, որի արևելեան կողմը ձգւում է Ծովասարը, իսկ հարաւում—Մարաթուքի շղթան: Տաւուրիկի արևահայեաց ձորերում աճում են խաղող և պտղատու ծառեր, մինչև իսկ բամբակ և ծխախոտ: Շերամապահու-թիւնն ևս մասնակի զբաղմունք է: Անտոք սարից արևմուտք ընկնում է Խիանք գաւառա-

սակնութիւնը հարուստ. այդտեղ աճում են խաղողի ընտիր տեսակներ, պտղատու ծառեր, և այլն: Խուլփն ևս վարչական բաժանումով Գէնջի սանջակի մէջ է մտնում, իսկ բնագրութեամբ Սասունին է պատկանում:

ՍՂԵՐԴԻ ՍԱՆՋԱԿԸ բռնում է Բաղէշի վիլայէթի հարաւային մասը, այն է՝ Արևելեան Տիգրիսի և Նրա վտակ Բաղէշոյ-Նրի ստորին հովիտները: Գաւառի մակերևոյթը հիւսիսից (Տաւրոս) հարաւ գնալով և Տիգրանակերտի դաշտին մօտենալով՝ հեռագետէ ցածրանում է. կլիման տաք է, բուսականութիւնը բազմազան: Հողն այնչափ բերրի է, որ տեղ տեղ տարէն երկուերեք հունձ է տալիս: Խաղողի ընտիր տեսակներ և պտղատու զանազան ծառեր (ման. փշատի ծառ, թթենի) շատ են մշակւում այդտեղ դաշտային մասերում: Հայերի թիւը շատ է այդ սանջակում. նրանք էլ մեծ մասով խօսում են քրդերէն և արաբերէն: Իրենց նիստուկացով և սովորութիւններով ևս օտարացած են:

Նշանաւոր վայրերն են. —

ՍՂԵՐԴ քաղաքը՝ համանուն գաւառի և ամբողջ սանջակի կենտրոնավայրը, Արևելեան Տիգրիսից ոչ հեռու, մի դարատափի վրայ. դիրքը գեղեցիկ է: Հայերը քրդախօս են, միայն երիտասարդ սերունդն է հայերէն խօսում: Ռենդվան, որի հայ բնակիչներն արաբախօս են:

ԳԵՆՁԻ ՍԱՆՋԱԿԸ բռնում է Բաղէշի վիլայէթի հիւսիս-արևմտեան մասը, տարածւում է Բիւրակնեան լեռների հարաւարեւմ. փեշերի վրայ: Բաժանւում է երկու գաւառների — Ճապաղջուր և Խուլփ: Ճապաղջուրի միջով է հոսում համանուն գետակը, որ Արածանիի վտակներից մէկն է: — Աչքի ընկնող վայրեր չկան այդտեղ:

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ՎԻԼԱՅԷԹ

Տիգրանակերտի կամ Դիարբեքիւրի վիլայէթը բռնում է Արևմտեան Տիգրիսի հովիտը: Վիլայէթի սահմաններն են. արևելքից և հիւսիս-արևելքից — Բաղէշի վիլայէթը, հարաւից — Միջագետքը, արևմուտքից և հիւսիս-արևմուտքից — Խարբերդի կամ Մամուրէթ-ու-Ազիզի վիլայէթը:

Մակերևոյթի կազմութիւնն ընդհանուր առումով հարթ է, այդտեղ տարածւում է Տիգրանակերտի ընդարձակ դաշտը: Կլիման տաք է, սակայն վատառողջ. հողն արգաւանդ, բուսականութիւնն էլ հարուստ: Տիգրանակերտի դաշտում բացի սովորական բոյսերից մշակւում են նաև բամբակ, բրինձ, քրնջութ և այլն: Պտղատու ծառերի այգիներն ևս մեծ տեղ են բռնում, նոյնը նաև՝ սեխաստանները. յայտնի է Տիգրանակերտի ձմերուկը, երբեմն 1—2 փթանոց:

Ամբողջ վիլայէթն ունի մօտ 35 հազար քառ. վ. տարածութիւն: Բնակիչների թիւն է 300 հազար: Իրենց թւով հայերն առաջին տեղն են բռնում (105 հազար). երկրորդ տեղը բռնում են քրդերը (80 հազար), երրորդ տեղը ասորիները (60 հազար), չորրորդ տեղը՝ տաճիկները (45 հազար): Վիլայէթի բնակիչները պարապում են գլխաւորապէս երկրագործութեամբ և այգեգործութեամբ:

Տիգրանակերտի վիլայէթը բաժանւում է երեք սանջակի. Տիգրանակերտի, Արդանա-Մադէնի և Մարտինի սանջակներ. վերջինս Հայաստանի սահմաններից դուրս է գտնւում:

ԴԻԱՐԲԵՔԻՐԻ ՍԱՆՋԱԿԸ բռնում է վիլայէթի կենտրոնական մասը. տարածւում է Արևմ. Տիգրիսի երկու ափերին, Կարաջա հրաբխային լեռան հիւսիսային փեշերի վրայ: Սանջակի և ամբողջ վիլայէթի կենտրոնական քաղաքն է ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ կամ ԴԻԱՐԲԵՔԻՐ (Կարա-Ամիդ) — դաշտի հիւսիսային մասում, ծովի մակերևոյթից 1900 ոտնաչափ բարձր: Շնորհիւ այն բա-

նի, որ Տիգրանակերտի դաշտը շատ բերրի է, քաղաքն էլ դարձել է վաճառաշահ կենտրոն, — մանաւանդ որ գտնւում է հիւսիսից-հարաւ և արևմուտքից-արևելք տանող մեծ ճանապարհի վրայ: Տեղական արդիւնագործութեան արտադրութիւններն են՝ պղնձի անօթներ շալեղէն, մետաքսի և բամբակի գործւածքներ, և այլն: Արհեստներից զարգացած է ոստայնանկութիւնը: Քաղաքում նստում են մի քանի հիւպատոսներ: Բնակիչների թիւն է մօտ 35 հազար, որից հայեր 5—6 հազար: Հայերն ունեն դպրոցներ: Տ.-ը առաջնորդանիստ քաղաք է: Տիգրանակերտը հնուց սկսած յայտնի է իբրև զանազան ցեղերի և կրօնների շփման կենտրոնավայր: Այդտեղ իրար դէմ մրցութեան են ելել պարթևներն ու հռոմայեցիները, բիւզանդացիներն ու պարսիկները՝ յաճախ ասպարէզ է դարձած կիսավայրենի ցեղերի արշաւանքների: Ներկայումս այդտեղ հանդիպում են իրար հայն ու տաճիկը, քորդն ու արաբը, ասորին և հրեան, յոյնն ու եգիպտացի, բուլղարն ու յակոբեալը: Հայերէն են խօսում և իրենց հայ են անւանում նաև միւս քրիստոնեաները:

Տիգրանակերտի դաշտում կան բազմաթիւ գիւղեր, որոնցից շատերը՝ հայաբնակ:

ԱՐՂԱՆԱ ՍԱՆՋԱԿ բնւում է վիլայէթի հիւսիսային մասը: Կենտրոնն է **ԱՐՂԱՆԱ**: Քաղաքի մօտ է Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածին վանքը, ուր գտնւում է Արղանայի հայոց առաջնորդարանը: Արղանա քաղաքից հիւսիս-արևմուտք գտնւում Արղանա-Մաղէն կամ, ըստ տաճկաց, Քափուր-Մաղէն քաղաքը՝ հայ, տաճիկ, յոյն և այլ ազգի բնակիչներով: Շրջակայ լեռները հարուստ են պղնձահանքերով, որ մասամբ շահագործւում են: Քաղաքի բնակիչներից շատերն այդ հանքերում են աշխատում իբրև բանւորներ: Այդտեղից արտահանւում են պղինձ: Արղանա—Մաղէնում է նստում սանջակի միւթասէրիքը:

Արղանայից հարաւ-արևմուտք գտնւում են **Ջերմուկ** և **Չնքուշ** աւանները — համանուն գաւառների կենտրոնավայրերը: Ջերմուկը հարուստ է հանքային տաք աղբիւրներով, ուր շատ հիւանդներ են գնում բուժւելու: (Չնքուշի մօտ է գտնւում Սիրահայեաց Ս. Աստուածածնի վանքը: Յիշած գաւառներում մշակում են բամբակ, ցորեն, գարի, բրինձ, ընտիր խաղող, և այլն:

Արղանայից արևելք գտնւում է **Անգղ** բերդաւանը՝ համանուն գետակի և Տիգրիսի խառնարանի մօտ: Անգղը հնումը յայտնի բերդաքաղաք էր (Չորրորդ Հայքի Անգեղատուն գաւառի մէջ). այժմ էլ կանգուն է հին բերդը: Այդտեղ էին պահւում Արշակունի թագաւորներից ոմանց զանձերը և շիրիմները:

Թարբերդի և Բաղէշի վիլայէթներին սահմանակից է Բաւուրի գաւառը. կենտրոնավայրն է **ԲԱՒՈՒ** քաղաքը՝ Արածանի աջ ափին, հովտի մէջ: Քաղաքը շրջապատւած է այգիներով. հռչակւած է այդտեղի ընտիր գինին: Բաւուն նշանաւոր է նաև իր կիսակործան բերդով, հեթանոսական և քրիստոնէական յիշատակարաններով: Քաղաքի հիւսիսային կողմը քարձրանում է Ս. Մեսրոպայ սարը, որի քարայրերից մէկում, ըստ տեղական աւանդութեան, ձգնել է Ս. Մեսրոպը և գտել հայոց գրերը: Բաւուրի մօտ է գտնւում **Քաղցրահայեաց Ս. Աստուածածնի վանքը**, ուր նստում է Բաւուրի առաջնորդը:

Բաւուրից դէպի արևելք գտնւում է **Սիվան-Մաղէն** աւանը, որի շրջակայքում կան երկաթի շատ հարուստ հանքեր:

ՄԱՐՏԻՆԻ ՍԱՆՋԱԿ տարածւում է վիլայէթի հարաւային կողմում: Կենտրոնն է **ՄԱՐՏԻՆ** քաղաքը, որ գտնւում է իւրեքեքիւրից Միջագետք տանող ճանապարհի վրայ: Ունի բերդ, համարւում է անառիկ ամրոց: Ազգաբնակչութիւնը բազմազան է. խօսակցական լեզուն արաբերէնն է:

* Մարտինից արևելք գտնւում է պատմական ՄԾԲԻՆ քաղաքը (այժմ կոչւում է Նիգիբի), որ Արշակունի թագաւորների մայրաքաղաքն է եղած. ունեցել է հարիւր հազարաւոր բնակիչ:

ներ, այն ինչ ներկայումս սոսի աւան է: Մնացած կան հին շէնքերի աւերակներ, ինչպէս և մի հռոմէական կամուրջ՝ ձգւած Զախձախ աղմկալից գետի վրայ: Մարտինից հարաւ-արեւմտ տեսնուում է Թէլէրմէն գիւղը, որ ունի աւերակներ: Մի քանի գիտնականներ կարծում են, որ պատմական Տիգրանակերտն այդտեղ եղած պիտի լինի:

Մարտինից արեւելք գտնուում է Միդհատ գիւղը՝ յակոբեան ների կենտրոնավայրը:

ԽԱՐԲԵՐԴԻ ՎԻԼԱՅԵԹ

Խարբերդի կամ Մամուրէթ-ուլ-Ազիզի վիլայէթը բռնում է Արևմ. եփրատի և Արածանիի հովիտները: Սահմաններն են. հիւսիսից և հիւսիս-արեւելքից—Էրզրումի վիլայէթը, արեւելքից—Դիարբեքիւրի վիլայէթը, հարաւից—Միջագետքը (Հալէպի վ.), արեւմուտքից—Սեբաստիայի և Հալէպի վիլայէթները:

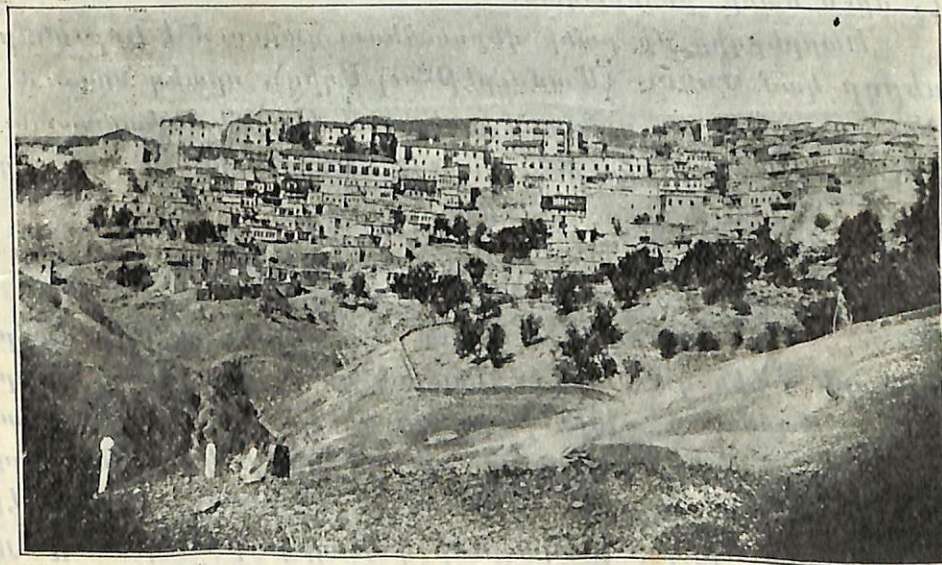
Խարբերդի վիլայէթը բաժանուում ի երեք սանջակի—Խարբերդի, Դերսիմի և Մալաթիայի սանջակներ: Խարբերդի սանջակը մեծ մասով դաշտային է, իսկ Դերսիմը լեռնոտ երկիր է, բազմաթիւ ձորերով և կիրճերով կտրուած:

Ամբողջ վիլայէթը բռնում է մօտ 30 հազար քառ. վերստ տարածութիւն: Բնակիչների թիւն է 450 հազար. հայեր—170 հազար, տաճիկներ—100 հազար, քրդեր—95 հազար: Ղըզլըբաշների թիւը, առանձին հաշւած, մօտ 100 հազարի հասնում:

ԽԱՐԲԵՐԴԻ ՍԱՆՋԱԿԸ կազմում է վիլայէթի կենտրոնական մասը. տարածւում է Արածանիի ստորին հովտում: Գաւառների մէջ առաջին տեղը բռնում է Խարբերդի գաւառը, որի մէջ մտնում է Խարբերդի դաշտը: Հողը շատ բերրի է, լաւ ոռոգւում է, կլիման էլ նպաստաւոր է: Մեծ քանակութեամբ մշակում են ցորեն, խաղող, պտղատու ծառեր, բամբակ: Խար-

բերդի դաշտը յայտնի է իր ընտիր գինով: Սակայն հողը մեծ մասով կալածատէրերի սեփականութիւն է. հողագուրկ գիւղացիներն իբրեւ մարաբաններ կատարեալ կախման մէջ են իրենց հողատէրերից: Խարբերդի դաշտի բնակիչներից շատերն զբաղւում են շերամապահութեամբ:

Գաւառի և ամբողջ վիլայէթի կենտրոնն է ԽԱՐԲԵՐԴ (Խարպութ) քաղաքը՝ դաշտի կենտրոնում, Արածանիից ոչ հեռու: Շինւած է մի դարատափի վրայ, շրջապատւած պարտէզներով և այգիներով: Ունի հին բերդ: Գտնւելով բարեբեր դաշտի կենտրոնում և Փոքր Ասիայից դէպի Միջագետք տանող ճանապարհի վրայ՝ Խարբերդը դարձել է վաճառաշահ քաղաք: Արտահանում են՝ մետաքս, բամբակ, ափիոն, մորթի և այլն: Ներմուծում են եւրոպական և ուսսական գոծարանային ապրանքներ: Առևտուրը գլխաւորապէս հայերի ձեռքում է կենտրոնացած: Արհեստներից առանձնապէս զարգացած են որմնա-

Նկ. 84. Խարբերդ:

գրութիւնը և ոստայնանկութիւնը: Լաւ հռչակ ունեն Խարբերդի մետաքսի և բամբակի գործւածքները: (Խարբերդի կարմիր կւտաւը մրցել կարող է Բագէշի կտաւի հետ:)

1/3-ը

Խարբերդն ունի մօտ 15 հազար բնակիչ, ^{1/3-ը՝} հայեր։ Թէ քաղաքում և թէ դաշտում բողոքական հայերը մեծ թիւ են կազմում։ Խարբերդը համարւում է բողոքական քաղաքիչների կենտրոն Հայաստանում։ Հայերն ապրում են առանձին թաղերում. ունեն իրենց բարեկարգ դպրոցները։ Խարբերդի հայերը յայտնի են իբրև ուսումնասէր մարդիկ։ Բողոքականներն ունեն մի բարեկարգ միջնակարգ դպրոց՝ եփրատ-կոլէջ անունով, որտեղ պատրաստւում են ուսուցիչներ և քաղաքիչներ բողոքական հայերի համար։ Կաթոլիկ հայերն ևս ունեն իրենց դպրոցը։ Մասամբ օտար քաղաքիչների ազդեցութիւնից է, որ Խարբերդցի տասնեակ հազարաւոր հայեր գաղթել են երկրից դուրս, գլխաւորապէս Ամերիկա։

Խարբերդի ասորիներ խօսակցական լեզուն ևս հայերէնն է։ Նրանք ունեն իրենց առանձին թաղը. պարապում են գլխաւորապէս ներկարարութեամբ։ Նրանց մի մասը կաթոլիկ է, միւս մասը՝ բողոքական։

Խարբերդից մի քանի վերստ հեռու գտնւում է Նոր-Խարբերդը կամ ՄԵՋՐԷ (Մամուրէթ-ու-Աղիզ), որտեղ նստում է վալին. այդտեղ են գտնւում նաև կառավարչական հաստատութիւնները։ Հայեր ևս բաւական թւով ապրում են այդտեղ, գլխաւորապէս ունևոր դասակարգից։

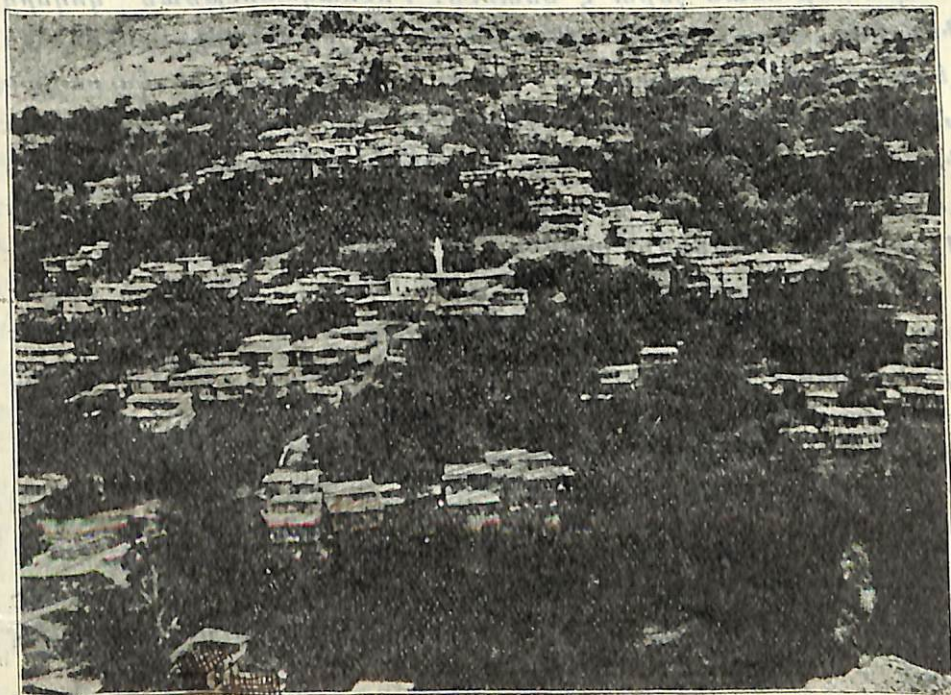
Խարբերդի դաշտում կան շատ թւով հայաբնակ գիւղեր և մի քանի վանքեր։

** Խարբերդի գաւառում է գտնւում Ծովք լիճը, որի ափին գտնւում է Կէօլճիկ գոտի հայաբնակ գիւղը, շրջապատւած այգիներով։ Այդ գիւղի հանդէպն է գրաւուած Ծովք գոգեակը, որ մեծ դեր է կատարել հայոց պատմութեան մէջ։ 12-րդ դարի սկզբում այդտեղ էր նստում Գրիգոր Պահլաւունի կաթողիկոսը և նրա եղբայր Ներսէս Շնորհալին։

Սանձակի նշանաւոր վայրերից մէկն է նաև Կապան-Մաղէն քաղաքը՝ եփրատի ափին, մի ընդարձակ ձորի մէջ։ Նրա մօտերքը՝ եփրատի աջ և ձախ կողմերում ձգւող լեռները

հարուստ են երկաթի և արծաթի հանքերով, որ սակայն այժմ չեն շահագործւում։

Ակն (էգին) քաղաք, որ գտնւում է եփրատի աջ ափին՝ այնտեղ, ուր եփրատը փոխում է իր ընթացքը դէպի հարաւ, Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի սահմանում։ Ակնի դիրքը նկարչական է, շինւած է լեռան լանջի վրայ. Տները մեծ մասով երկյարկ և եռյարկ են, շրջապատւած պարտէզներով։

Նկ. 85. Ակն քաղաքը

Արաբկիր, — Անտիտաւրոսի փեշերին, եփրատի վտակներից մէկի վրայ։ Բնակիչների կէսը հայեր են, որից մի մասը՝ բողոքական և կաթոլիկ։ Զբաղւում են գլխաւորապէս արհեստներով։ Աղքատ քաղաք է Արաբկիրը։

ԴԵՐՍԻՄ։ — Դերսիմի սանձակը բռնում է Խարբերդի վի-

լայէթի հիւսիսային մասը. սահմանակից է Էրզրումի վիլայէթին: Տարածւում է Արածանիի և Արևմ. Եփրատի միջև, Միւսուր գետի հովտում: Դերսիմը լեռնաշխարհ է, 9—10 հազար ոտնաչափ բարձրութեամբ: Մի փոքր մասը միայն դաշտային է: Դերսիմի լեռները ձգւում են արևելքից-արևմուտք— Բիւրակնեան լեռներից մինչև Ակնի մօտերը, Եփրատը սահման ունենալով: Դերսիմի օդն առողջարար է. ձմեռը շատ ցուրտ է լինում և առատ անձրև է գալիս. երբեմն 2—3 արշին հաստութեամբ ձեռն շերտ է նստում: Բուսականութեան կողմից Դերսիմը Հայաստանի ամենահարուստ շրջաններից մէկն է: Լեռներն անտառապատ են, տեղ տեղ մինչև իսկ կուսական անտառներ կան: Լեռնալանջերը խոտաւէտ են և ծաղկաւէտ: Դերսիմի անտառները լի են վայրենի կենդանիներով— արջ, գայլ, այծեամ, եղջերու և այլն. շատ կան նաև բազմազան թռչուններ: Դերսիմը հարուստ է հանքերով ևս:

Դերսիմի բնակիչներն են գլխաւորապէս հայեր և ղրզլւ բաշ քրդեր: Լեռնաբնակ քրդերը կիսանկախ վիճակ ունեն, նրանք համարեա միայն անւանական կախում ունեն տաճիկ կառավարութիւնից: Դերսիմի հայերի մի մասն ևս, ղրզլւբաշների նման, համարեա կեսանկախ է: Նրանք կոչւում են Միրա գեաններ:

Դերսիմցիները պարապում են գլխաւորապէս խաշնարածութեամբ և որսորդութեամբ: Երկրագործութեան համար յարմար շրջան չէ Դերսիմը, տեղ-տեղ միայն ցանում են ցորեն, գարի և կորեկ:

Դերսիմի կենտրոնավայրն է ԽՈՋԱԹ, ուր և նստում է միւթասարիֆը. բնակիչների մեծ մասը հայեր են: Յայտնի են այգետեղի բուրդը, գորգերը և ընկոյզը:

Զեօկաձագ, համանուն գաւառի կենտրոնը:—Դերսիմի միւս գաւառներն են. Չարսանջակ (դաշտային է), Մեծ կերտ, Օվաճուղ և Տաւիկ: Վերջինս Դերսիմի ամենաանմատչելի և ամենաշղարձակ շրջանն է:

ՄԱԼԱԹԻԱՅԻ ՍԱՆՋԱԿԻ կենտրոնն է ՄԱԼԱԹԻԱ (Մելիտինէ) քաղաքը, շրջապատւած ծառատաններով և պարտէզներով: Ունի կիսաւեր պարիսպներ և բուրգեր: Ներկայումս Մ. յայտնի է ափիոնի առևտրով: Քաղաքի մօտ է գտնւում Ս. Լուսաւորչի վանքը:

ՍԵՐԱՍՏԻԱՅԻ ՎԻԼԱՅԵԹ

Սեբաստիայի կամ Սըւազի վիլայէթը Տաճկա-Հայաստանի վեց վիլայէթներից մէկն է, դուրս է գտնւում Մեծ Հայքի սահմաններից: Վիլայէթի մի մասը մտնում է Փոքր Հայքի մէջ, իսկ միւս մասը՝ նրանից էլ դուրս, Փոքր Ասիայում: Վիլայէթի միջով է հոսում Արևս (Գրզըլ—Ըրմազ) գետը: Ընդհանուր առումով հարթ մակերևոյթ ունի վիլայէթը: Սահմաններն են. արևելքից—Սարբերդի, Էրզրումի և Տրապիզոնի վիլայէթները, հիւսիսից—Տրապիզոնի վիլայէթը, արևմուտքից—Անգորայի վիլայէթը, հարաւից—Ադանայի և Հալէպի վիլայէթներ:

Ամբողջ վիլայէթի տարածութիւնն է մօտ 54 հազար քառ. վերստ: Բնակիչների թիւն է 500 հազարից աւելի, որից հայեր—165 հազար. տաճիկների թիւն է 190 հազար, քրդերինը՝ 50 հազար. մնացածը՝ չերքեզներ, յոյներ, ասորիներ, և այլն:

Սեբաստիայի վիլայէթը բաժանւում է հետևեալ սանջակների. Սեբաստիայի, Կարահիսար-Շարգի (Շապին-Կարահիսար), Եւգոկիայի կամ Թոքատի սանջակներ: Եւգոկիայի

ՍԵՐԱՍՏԻԱՅԻ ՍԱՆՋԱԿ բռնում է վիլայէթի կենտրոնական մասը—Արևս գետի հովիտը: Սանջակի, ինչպէս և ամբողջ վիլայէթի կենտրոնական քաղաքն է ՍԵՐԱՍՏԻԱ. կամ ՍԵՎԱՋ, որ Փոքր Հայքի պատմական և հին քաղաքներից մէկն է. գտնւում է Քըր Հայքի պատմական և հին քաղաքների վրայ, մի ընդարձակ Մայրազոմ (Մերեքիւմ) լեռան փեշերի վրայ, մի ընդարձակ դաշտի մէջ, Արևս գետի ափին, օդն առողջարար է, դիրքը զեղեցիկ: Քաղաքն ունի մօտ 60 հազար բնակիչ, որից հայեր—աւելի քան 25 հազար. կան բաւական թւով բողոքական և կա-

տրական յարաբերութիւններ ստեղծւեցին եւ րոպական պետութիւնների հետ, զարգացաւ նաեւ հայոց գրականութիւնն ու մտաւոր կեանքը: Երեք դար շարունակ Կիլիկիան մնաց հայերի ձեռքում: Այնուհետեւ Կիլիկիան անցաւ մահմեդական զանազան ցեղերի ձեռքը, վերջը — (15-րդ դ.) տաճիկների ձեռքը, որոնց տիրապետութեան տակ և գտնուում է ներկայումս:

ԿԼԻՄԱՆ. ԳԵՏԵՐԸ ԵՒ ԼՃԵՐԸ. — Կիլիկիան լինելով Միջերկրականի ծովագրեայ երկիր, ունի ծովային կլիմայ. ձմեռն անցնում է մեղմ, իսկ ամառն էլ շոգերը 25°-ից չեն անցնում: Դաշտային Կիլիկիան ձմեռ համարեա չէ ունենում. արդէն փետրւարին կանաչով և ծաղիկներով է զարդարւում, մինչդեռ շրջակայ լեռներում հազիւ ապրիլին ծաղիկներն սկսում են բացւել: Ամառը դաշտում և ծովափին սաստիկ շոգ է լինում, անձրեւ չէ գալիս, դաշտերը չորանում են: Տօթի սաստկութեան շատ է նպաստում Ասորոց անապատի կողմից ամառը երբեմն փչող չոր քամին, Միջերկրականի վրայով էլ՝ աֆրիկեան խորշակը, որ մինչև լեռներն է հասնում և տենդ առաջ բերում, օդը վատառողջ դարձնում: (Տենդի տարածմանը նպաստում է նաև այն, որ աշնան վերջերին չորս ամիս անձրևներ են գալիս անընդհատ (սկսած հոկտեմբերից), գոյանում են ճահիճներ: Ամառը շատ բնակիչներ սարերն են փախչում: Լեռնային Կիլիկիայի (ինչպէս և Ձէյթունի) կլիման առողջարար է. հոկտեմբերից սկսում է ձիւն գալ և շարունակւում է մինչև մայիս):

Կիլիկիան ջրերով հարուստ երկիր է, թէպէտ դրանք յորդառատ չեն, շատերն էլ ամառը չորանում են: Նշանաւոր են հետեեալ գետերը. — Կալիկադոնոս կամ Սեյկիիոյ գետ, որ սկիզբն է առնում Տաւրոսից: Լամաս կամ Լամոս (պատմ. Կիւզնոս, տաճկ. Տարսուս-չայ), որ սկիզբն է առնում Բուլղար դաղից: Սարոս կամ Սիհուն, Ջիհուն կամ Ջահան (Պիւրամոս, Երմոն) — սկիզբն են առնում Տաւրոսից. բոլորն էլ թափւում են Միջերկրական ծովը: Յիշած գետերի թւում ա-

մենամեծն է Սարոս կամ Սիհուն, որ ստորին հոսանքում նաւարկելի է:)

(Լճերով հարուստ չէ Կիլիկիան, Կան միայն փոքրիկ լճակներ, որոնք մեծ մասով հալած ձիւներից են գոյանում, օրինակ Գարա-գեօլ (8 հազ. ոտ.) Զիտէմ-գեօլ (7,300 ոտն.) կամ Սաֆրան-գեօլ:)

ԲՈՒՍԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԿԵՆԴԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ. — Բուսականութեան կողմից Կիլիկիան փարթամ երկիր է: Կիլիկիայի լեռները հսուց իսկ յայտնի են իրենց անտառներով, թէպէտ տաճկական տիրապետութեան տակ անխնայ կտրուել են: Ծովափերին նարնջենու և կիտրոնի ծառի ահագին պուրակներ կան: Կիլիկիայի նարնջը և կիտրոնն իրենց ընտիր յատկութեամբ յետ չեն մնայ Եաֆայի նարնջից և կիտրոնից. մեծ կութեամբ յետ չեն մնայ Եաֆայի նարնջից և կիտրոնից. մեծ քանակութեամբ արտահանւում են ուրիշ երկրներ: Շինելաքանակութեամբ արտահանւում են Կիլիկիայի անտառները: Անտառների փայտերով էլ հարուստ են Կիլիկիայի անտառները: Անտառների զարդն ու թագաւորը մայրի ծառն է, որ մրցում է Լիբանա-նի մայրու հետ: Շատ կան նաև եղևնի, կաղամախի, կաղնի, և այլն: Նաև ձիթենու անտառներ շատ կան՝ վայրի դրութեան մէջ:

Մշակովի բազմազան բուսականութեամբ հարուստ է Դաշտային Կիլիկիան, Կլիման շատ նպաստաւոր է այդ բանի համար: Հողն էլ վերին աստիճանի բերրի է. զարբեր ընթացքում Կիլիկիայի գետերն առատ տիղմ են բերել և նստեցրել դաշտի վրայ, ինչպէս որ Նիդոսը՝ Եգիպտոսում: այնպէս որ շատերը Եգիպտոսի հետ են համեմատւում Կիլիկիան: Ամբողջ դաշտագետինը ողողւած է բուսաբեր հողի հաստ շերտով: (Բերրի է մանաւանդ Սիհուն և Ջիհուն գետերի մէջ ընկած տարածութիւնը, որ այժմ Զուգուր — օվա (նշանակում է Խորա-րածութիւնը, որ այժմ Զուգուր — օվա (նշանակում է Խորա-րածութիւնը) է կոչւում:)

Դաշտային Կիլիկիայում մշակում են մեծ քանակութեամբ հացաբոյսեր, մանաւանդ ցորեն, գարի, բրինձ, կորեկ. մշակում են նաև բամբակ, շաքարեղէգն: Հայաստանի պողատու ծառերի բոլոր տեսակներն աճում են Կիլիկիայում: Մշակում են նաև խաղողի բազմազան տեսակներ: Զիթենի,

արմաւենի և թղենի կամ բոլորովին չեն աճում այդտեղ, և կամ միայն վայրի զրուծեան մէջ են դառնում: (Առհասարակ, այս գեղեցիկ և հարուստ երկիրը, որ անցեալում փառաւոր կուլտուրա է ունեցել, ներկայումս անխնամ վիճակի մէջ է դառնում:)

Կենդանական աշխարհն ևս հարուստ է: Լեռներում պատահում են՝ արջ, բորենի, ընձառիւծ, յովազ, աղւէս, շնագայլ, վարազ, և այլն: Ամանոսի լեռներում մինչև իսկ առիւծ է պատահում: Երէնք ևս շատ կան—եղնիկ, վիթ, որ շրջում են երամներով Բազմազան թռչուններ էլ շատ կան—կաքաւ, արագիլ, փասեան, լոր, սարեկ և այլն. վայրի թռչուններից՝ արծիւ, անգղ, և այլն: Գետերը հարուստ են ձկներով:

ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԸ և ՆՐԱՆՑ ԶԲԱՆՍՈՒՆՔՆԵՐԸ.—Կիլիկիայում ներկայումս ապրում են զանազան ազգութիւններ—հայեր, տաճիկներ, թուրքմէններ, քրդեր, չերքէզներ, զրզլբաշներ, ասորիներ, և այլ ազգեր: Դրանց բոլորի թիւը հաշւում են մօտ կէս միլիոն:

Հայերը Կիլիկիայի ժողովուրդների մէջ առաջնակարգ տեղ են գրաւում. նրանց թիւն է մօտ 150 հազար: Միւս ժողովուրդների հետ համեմատած՝ հայերն աւելի են առաջ գնացած իրենց կրթական և տնտեսական վիճակով: Պարապում են երկրագործութեամբ, վաճառականութեամբ և արհեստներով:

Թուրքմէններն իրենց թւով հայերից էլ աւելի են, առաջին տեղն են բռնում այդ կողմից: Նրանք մեծ մասով վրանաբնակ են, բաժանւած բազմաթիւ ցեղերի կամ աշիրէթների: Դրանց մէջ ամենագօրեղն են՝ աֆշարները, որ եկել են Պարսկաստանի կողմերից. Խոզան կամ Գոզան օղլու ցեղը, որ մինչև 1866 թ. համարեա կիսանկախ էր. ունէին իրենց առանձին իշխանութիւնը լեռնային Կիլիկիայում: Այդ ցեղերը պարապում են խաշնարածութեամբ և անասնապահութեամբ:

Տաճիկները կամ օսմանեան թիւրքերը, որ արիւղ ազգութիւնն են, իրենց թւով շատ չեն: Քրդերն էլ, թուրքմէնների նման, ցեղերի են բաժանւած: Կան հաստատաբնակ, կան

նաև վրանաբնակ քրդեր: Առանձին տոհմ են կազմում Հայուկ քրդերը, որոնք համարւում են հայերի և քրդերի խառնուրդ սերունդ: Քրդերն ևս անասնապահութեամբ են պարապում: Նրանք, ինչպէս և թուրքմէնները, ամառն իրենց հօտերով և նախիրներով քոչում են դէպի լեռները և դարաւանդները, իսկ ձմեռն իջնում են դաշտը:

Յոյները մեծ մասով քաղաքներում են ապրում և պարապում են վաճառականութեամբ: Շատ եւրոպացիներ ևս ապրում են Կիլիկիայի քաղաքներում և նաւահանգիստներում, ունեն հիւպատոսներ:

Չերքէզները գաղթել են Կովկասեան լեռներից 1864 թ.ին—նրանց երկիրն ոռոսաց տիրապետութեան տակ ընկնելուց յետոյ: Ներկայում նրանք հաստատաբնակ են և պարապում են երկրագործութեամբ:

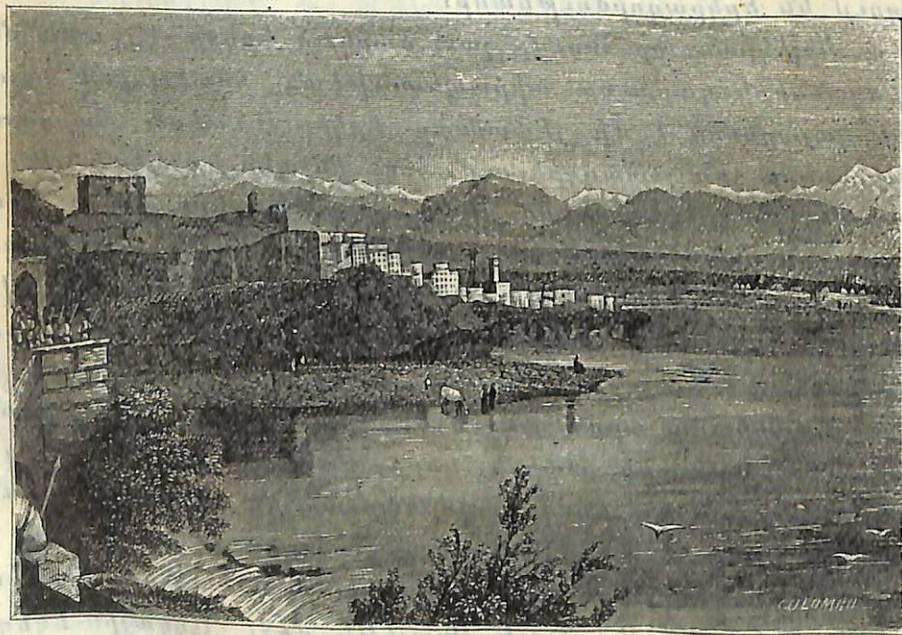
Կիլիկիան, որ հնումը շատ ծաղկած երկիր էր, մահմեդականների դարաւոր տիրապետութեան հետեանքով այժմ ներկայացնում է մի յետամնաց երկիր: Բնական հարստութիւնները չեն շահագործւում, հողն ինչպէս որ պէտք է չէ մշակւում, գիւղատնտեսութիւնը, արդիւնաբերութիւնը և առևտուրն ընկած են: Չկան ջրանցքներ, երկիրը ճահիճներով է ծածկւած: (Ժողովուրդը ծանրաբեռնւած է հարկերով և տուրքերով) չկան հաղորդակցութեան կանոնաւոր ճանապարհներ:

Կիլիկիայից արտահանում են, գլխաւորապէս դէպի Ֆրանսիա, հացահատիկ, ափրոն, գորգ, բամբակ, բուրդ, փայտ և այլն: Ներմուծում են գլխ. գործարանային ապրանքներ—մեքենաներ, նաւթ, շաքար, կաշեղէն և այլն:

Վարչական բաժանումով Կիլիկիայի մեծ մասը ներկայումս մտնում է Ադանայի վիլայէթի մէջ: Ազգային-եկեղեցական վարչութեան նայելով Կիլիկիան կազմում է Սսի կաթողիկոսութեան թեմը:

ԱԴԱՆԱՅԻ ՎԻԼԱՅԷՔ:—Ադանայի վիլայէթը բաժանուում է հետեւեալ սանջակներէ: Ադանայի, (Իշիլ համ Սելսկիա, Քոզան—Սիս), Զիքէզ—Բերեքէթ, Մերսին):

Նշանաւոր վայրերն են. **Ա.Գ.Ն.Ս.**, որ ամբողջ վիլայէթի կենտրոնն է, գտնուում է ընդարձակ դաշտի մէջ, Սարոս գետի աջ ափին. Կիլիկիայի ամենահարուստ և վաճառաշահ կենտրոնն է, ունի մօտ 80 հազար բնակիչ, որից հայեր՝ 20—25 հազար. Մերսին նաւահանգստի հետ կապւած է երկաթուղով: Քաղաքը շրջապատւած է նարնջենու, խաղողի և պլատ-դատու ծառերի ընդարձակ այգիներով, որոնք խիտ անտառի կերպարանք ունեն: Քաղաքում կան նաև գործարաններ: Առևտուրը և արհեստները մեծ մասով հայերի ձեռքում են կենտրոնացած: Հայերն ունեն իրենց դպրոցները. տեղացի

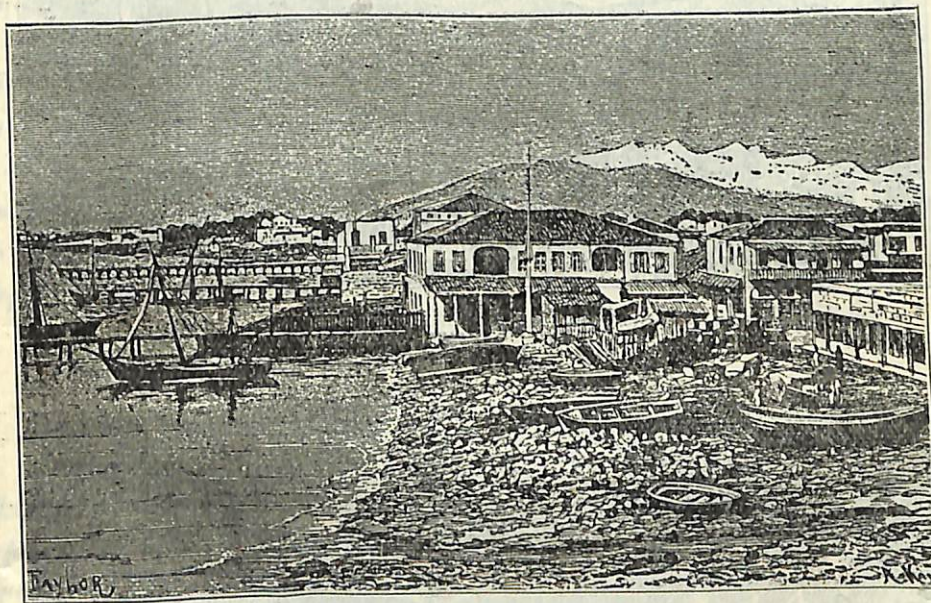

Նկ. 87. Ադանա, Սարոս գետ և հեռում—Տաւրոս լեռները:

հայերը մեծ մասով թրքախօս են, իսկ նոր սերունդը հայերէն է խօսում: Հայերն ունեն իրենց առանձին թաղը: Քաղաքի հին շէնքերից նշանաւոր է գետի վրայ ձգւած հոյակապ

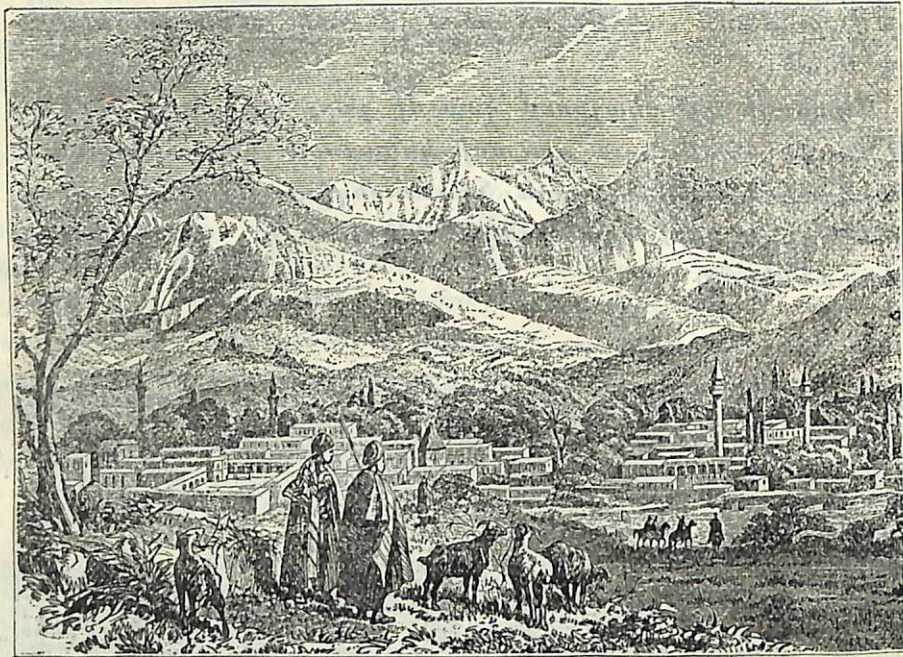
կամուրջը: Յիշատակութեան արժանի է նաև մահմեդական-ներքի Ուլու-ճամի մզկիթը, որ հին ժամանակ յունական եկեղեցի է եղած:)

Ադանայի շրջակայքում կան մի շարք հայաբնակ գիւղեր: Մերսին—համանուն գաւառի կենտրոնը. նաւահանգիստ է Միջերկրականի ափին: Իբրև նաւահանգիստ վերջերս սկսել է առաջ գնալ. այժմ վաճառաշահ կենտրոն է, շրջապատւած այգեստաններով:

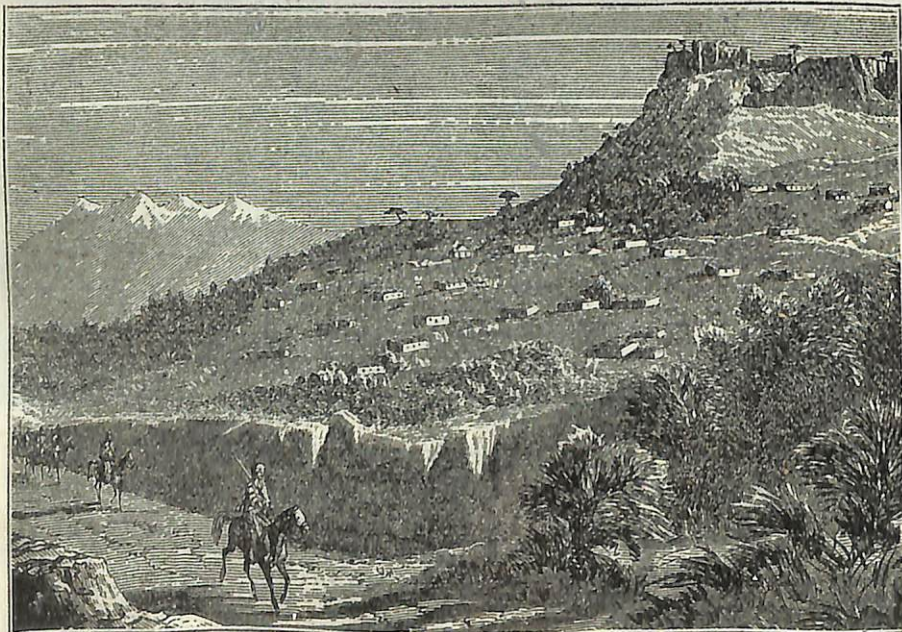

Նկ. 89. Մերսին:

Տարսոն (Դարսուս),—Կիլիկիայի ամենահին և պատմական քաղաքներից մէկն է. գտնուում է Բուլղար-դաղի փեշերի վրայ, Կիւղնոսի կամ Տարսոն-գետի աջ ափին: Ռուբինեան թագաւորութեան ժամանակ Տ.-ը Կիլիկիայի մայրաքաղաքն էր: Ամառն անտանելի շոգ է լինում Տ.-ում, բնակիչները քաշուում են դէպի Բուլղար-դաղի լանջերը:

Նկ. 90. Տարսոն:

Նկ. 91. Լամբրոն:

Լամբրոն, որ Տարսոնի ամառանոցն է, գտնւում է Տաւ-
րոսի լեռներում:

*** Լամբրոնը Ռուբինեանց ժամանակ հռչակաւոր և
անառիկ բերդ էր, որի պարիսպներն ու բուրգերը մեծ
մասով դեռ կանգուն են: Լամբրոնի շրջակայքում է գըւ-
նըւում Սկեռայ վանքը, որ Լամբրոն բերդի յատուկ աղօ-
թավայրն էր և դամբարանը:

Միս. հին շէնքերից նշանաւոր է կամուրջը: Միսը հե-
տգետէ յետ է գնում: Այդտեղ է գտնւում Կիլիկիայի կաթո-
ղիկոսարանը:

Այաս (Իսոս) - նաւահանգիստ է Միջերկրականի ա-
փին: Ռուբինեանց ժամանակ վաճառաշահ քաղաք էր, բարգա-
ւաճ դըրութեան մէջ. սակայն ներկայումս խղճուկ վիճակի մէջ
է գտնւում: Շրջակայքում կան նարնջենու և կիտրոնի պու-
րակներ: Հաճին — լեռնային Կիլիկիայում՝ առապար տեղ: Ու-
նի երկաթի հարուստ հանք: Քաղաքի և շրջակայքի բնակիչ-
ների մեծ մասը հայեր են:

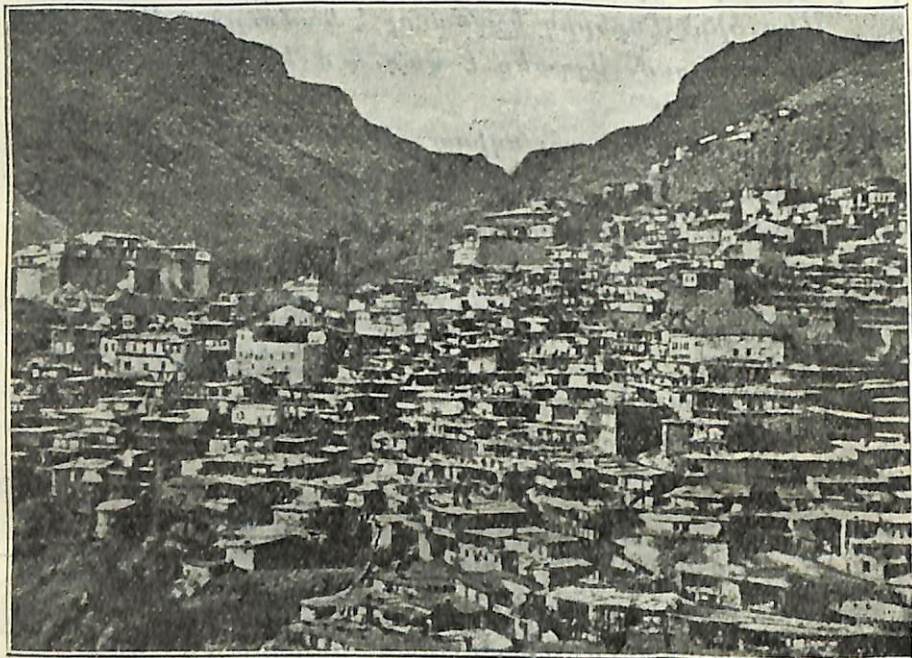
* Կիլիկիայի պատմական բերդերից նշանաւոր էին նաև. —
Անարգաբա, Բարձրբերդ, Վահկաբերդ:

Հալէպի վիլայէթի Մարաշ սանջակի գաւառներից
մէկն է ԶԷՅԹՈՒՆ կամ ՈՒՆՆԻՍ, որ գտնւում է Զինուն գե-
տի վերին լեռնահովտում, պատմական Կիլիկիայից դուրս —
նրա հիւսիս-արևելեան կողմում:

Նրբ Ռուբինեան թագաւորութիւնը Կիլիկիայում վերջա-
ցաւ, մի բուռն հայ ժողովուրդ իր իշխանների առաջնորդու-
թեամբ ապաստանեց Տաւրոս և Սև լեռներում, ստեղծելով իր
համար կիսանկախ իշխանութիւն և տիրող ազգերին (երբեմն
երբեմն միայն հարկ վճարելով: Դրանց երկիրը կոչւեց Զէյ-
թուն կամ Ունիա:

Մինչև 19-րդ դարի կէսերը Զէյթունցիները պահպանե-
ցին իրենց անկախութիւնը: Նրկրի կառավարութեան ղեկը
գտնւում էր դաշնակցական խորհրդի ձեռքին, որի անդամներն
էին Զէյթուն քաղաքի չորս իշխանները և ընտրւած անձեր:

կարևոր դէպքում զէնքի էին կոչւում բոլոր՝ զէնք կրելու ընդունակ մարդիկ։ Զէյթունի դաշնակցական կառավարութիւնը տեք մինչև 1865 թիւը, երբ Օսմանեան կառավարութիւնը վերջնականապէս ընկճեց նրան։ Այնուհետև էլ զէյթունցիներն ապրտամբել են մի քանի անգամ. այժմ ևս նրանց մէջ կենդանի է ազատութեան և ռազմական ոգին։

Նկ. 92. Զէյթուն։

Զէյթունը 4—5 հազար ոտն. բարձրութիւն ունեցող մի լեռնաշխարհ է՝ Տաւրոսի մէջ, կտրուած բազմաթիւ ձորակներով ու կիրճերով։ Շրջապատող լեռները բնական պարիսպ են ձևացնում Զէյթունի շուրջը։ Երկիրը թէպէտ քարքարոտ է, բայց և այնպէս դարատափերի վրայ մշակում են՝ ցորեն, գարի, եգիպտացորեն. ձորերում՝ պտղատու ծառեր—տանձենի, խնձորենի, սալորենի, խաղող, թզենի, դեղձի, նռնենի, ձիթենի և այլն։ Խաղողի այգիները տալիս են առատ բերք։ Շատ կանայք պարապում են գորգագործութեամբ և շերա-

մապահութեամբ։ Զէյթունի շրջակայքում կան հարուստ երկաթահանքեր. շատերը երկաթագործութեամբ են պարապում։

Զէյթունցիները թէև ազատասէր, քաջ ու անվեհեր են կռիւների մէջ, բայց շատ էլ աշխատասէր չեն։ Ժողովրդի մեծ մասն անգրագէտ ու աւանդամոլ է։ Սակայն բարի սիրտ ունեն, ազնիւ են. գողութիւնը, մարդասպանութիւնը հազւադէպ բան է նրանց մէջ։

Նկ. 93. Զէյթունցի։

Երկրի կենտրոնն է ԶԷՅԹՈՒՆ կամ Ուլնիա գիւղաքաղաքը. ամֆիթատրոնի նման է դիրքը։ Բնակիչները (1560 տ.) բոլորն էլ հայեր են։ Զէյթունը բաժանւած է չորս թաղի։ Փողոցները քարքարոտ են, անկանոն։ Կէս ժամ հեռավորութեան վրայ գտնւում է Ս. Աստուածածնայ եկեղեցին, ուր նստում է Զէյթունի առաջնորդը։

Հալէպի վիլայէթի հայաբնակ կենտրոններից են.

Ալեքսանդրէտա, որ նաւահանգիստ է Միջերկրականի ափին, Ամանոս լեռան ստորոտում։ Շրջապատւած է փարթամ այգիներով. օդը վատառողջ է, տենդային։ Այդ նաւահանգստի վրայով է կատարւում Կիլիկիայի արտաքին առևտրի մի մասը։

Այնթափ—մի լեռնադաշտի վրայ, շրջապատւած ծառաստաններով։

Տները քարաշէն են, սպիտակ և կրկնայարկ։ Հալէպից յետոյ ամենանշանաւոր քաղաքն է վիլայէթում։ Յայտնի են Այնթափի օդին և ձէթը։ Տեղացի հայերը տաճկախօս են։

Մարաշ—Տաւրոսի վրայ, Զիհունի ափունքի մօտ։ Արտահանում են արծաթաթել գործւածքներ և բամբակեղէն։ Հայերը տաճկախօս են։ Ունեն դպրոցներ և որբանոց։ Բողոքական միսիոնարներն էլ այդտեղ հիմնել են օրիորդաց և տղայոց միջնակարգ դպրոցներ ու որբանոց։

Հ Ի Ն Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն

(Քաղաքական բաժանումներ)

Հնումը ՄԵԾ ՀԱՅՔԸ բաժանում էր հետևեալ՝ տասնհինգ նահանգների.— Բարձր Հայք, Զորրորդ Հայք, Աղձնիք, Տուրուբերան, Մոկք, Կորճայք, Պարսկահայք, Վասպուրական, Սիւնիք, Արցախ, Փայտակարան, Ուտի, Գուգարք, Տայք և Այրարատ: Ամեն մի նահանգ էլ բաժանում էր գաւառների, որոնց թիւը ՄԵԾ Հայքում հասնում էր 190-ի:

ԲԱՐՁՐ ՀԱՅՔ.— Պատմական Բարձր Հայք նահանգը մտնում է ներկայ բաժանումով, էրզրումի վիլայէթի մէջ: Բարձր Հայքի սահմաններն են. արեւելքից—Այրարատ, հարաւից—Տուրուբերան և Զորրորդ Հայք, արեւմուտքից—Նփրատ գետ և Փոքր Հայք, հիւսիսից—Տայք:

Մակերևոյթի կազմութեան նայելով՝ այդ նահանգը Հայաստանի ամենաբարձր երկրամասն է, որից և ստացել է իր անունը՝ Բարձր Հայք: Ըստ մեր մատենագիրների՝ ամենաբարձր նահանգն էր ոչ միայն Հայաստանում, այլ և ամբողջ երկրի վրայ՝ որ «կատար երկրի» կոչումն է ստացել նա, որ դէպի չորս կողմն է արձակում— Նփրատ գետը՝ դէպի արեւմուտք, Երասխը— իւր լիւր՝ Գայլ գետը— հարաւ, Ակամասիս (Ճորոխ) գետը— հիւսիս: Բարձր Հայքը մեր հին մատենագիրութեան մէջ յաճախ նաև Կարնոյ աշխարհ է կոչւում՝ իր գլխաւոր գաւառի և քաղաքի անունով:

Հնումը Բարձր Հայքը բաժանում էր մի քանի գաւառների:

Նշանաւոր էին.— Դարանաղի, որ համապատասխանում է*) այժմեան Քեմախ գաւառին (էրզրումի վիլ.): Մեր հին մատենագիրները նաև «Դարանաղեաց երկիր», ինչպէս նաև «Աղեաց գաւառ» են կոչել: Գաւառը յայտնի է եղել աղահանքերով, որից և ստացել է իր անունը: Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչն իր քարոզութեան առաջին վայրերից մէկը դարձրեց այդ գաւառը: Դարանաղեաց գաւառի մէջ է մտնում պատմական Սեպուհ սարը: Այդ գաւառում էին գտնուում նաև Անի ամրոցը և Թորգան աւանը:

Նկեղեաց գաւառ, որ համապատասխանում է այժմեան Շրգնկայի գաւառին: Այդ գաւառը կոչւում էր նաև «Անահտական գաւառ» — Անա-

հիա դիցուհու պաշտամունքի համար, որ հռչակած էր այդ կողմերը: Ինչպէս հեթանոսական պաշտամանց մէջ, այնպէս և քրիստոնէութեան տարածման առաջին շրջանում (Ս. Գր. Լուսաւորիչի ժամանակ) յայտնի դարձաւ այդ գաւառը, ուստի նաև «գաւառ Լուսաւորիչի» կոչւեց: Պատմական նշանաւոր կենտրոններն էին՝ Երէզ աւանը և Թիւ աւանը:

Կարնոյ գաւառ, որ համապատասխանում է այժմեան էրզրումի գաւառին: Ինչպէս այդ գաւառի, այնպէս և ամբողջ Բարձր Հայքի կենտրոնն էր ԿԱՐՆՈՅ քաղաքը, որ վերաշինել տաւ Յունաց կենտրոնն էր Թէոդոս Փոքր կայսրը (408—450 թ.) իր Անատոլիոս զօրավարի ձեռքով, թէոդոս Փոքր կայսրը (408—450 թ.) իր Անատոլիոս զօրավարի ձեռքով, թէոդոս կայսրը և քաղաքը կոչւեց Թէոդոսապոլիս: Այդ քաղաքը թէոդոս կայսրն ամուր պարիսպներով շրջապատեց և պարսպի չորս կողմը խրամներ բացաւ. այդպիսով նա քաղաքը անառիկ դարձրեց թշնամիների համար և այդտեղ կենտրոնացրեց իր զօրքը, Հայաստանը թշնամիներից ազատ պահելու համար: Յետագայում Կարնին անցաւ արաբների ձեռքը, որոնք և նրան էրզրում, այսինքն Արզն Յունաց (ռում-ներ) կոչեցին, տարբերելու համար հայկական Արզն (Արծն) քաղաքից, որ գտնուում էր դէպի արեւելք: Այնուհետև Կարնը կուսխնձոր քաղաքի գանազան ազգերի մէջ, մէկ այս և մէկ այն ազգի ձեռքն անցնելով*):

2. ԶՈՐՐՈՐԴ ՀԱՅՔ.— Այս նահանգը մեր մատենագիրութեան մէջ յայտնի է նաև իր աւելի հին անունով— ԾՈՓԱՅ ԱՇԽԱՐՀ (Սոֆէն): Յունտինիանոս կայսեր օրով (6-րդ դար) երբ Փոքր Հայքը բաժանեց երեք մասի՝ Առաջին, Երկրորդ և Երրորդ Հայք, ահա այդ ժամանակ Ծոփաց աշխարհն էլ սկսեց կոչւել նաև Զորրորդ Հայք: Այդ նահանգն ընկնում է Բարձր Հայքի հարաւային կողմը, արեւմուտքից սահման ընկնում է Նփրատ գետը, որ նրան բաժանում է Փոքր Հայքից. հառնենալով Նփրատ գետը, որ նրան բաժանում է Հայոց Միջագետքը, իսկ արեւելքից— րաւային կողմից նրա սահմանն է Հայոց Միջագետքը, իսկ արեւելքից— Տուրուբերանը և Աղձնիքը: Նահանգի միջով և հոսում Արածանին: Այժմեան բաժանումով Զորրորդ Հայքը մտնում է Խարբերդի և Տիգրանաղեթի վիլայէթների մէջ: Զորրորդ Հայքի մէջ յայտնի են հետևեալ գաւառները.—

Խորճեան, որ համապատասխանում է այժմեան Քղի գաւառին (էրզրումի վիլ.):— Հաշտեանք կամ Հաշեանից գաւառ, որ գտնուում է Խորճենի հարաւակողմը, Ճապաղջրի (Գիւնէկ-սու, Մեղտի գետ) հովտում: Արեւելքից սահմանակից էր Տարոնին.— Պաղնասուն, — Խորճենի արեւմտակողմը, Պաղնի բերդաքաղաքով:— Բալանովիս. գաւառի նշանա-

*) Հասկանալի է, որ քաղաքական հին և նոր բաժանումները մօտաւոր կերպով միայն համապատասխանել կարող են իրար:

*) Յայտնի աշխարհագրագէտ Ռեկիւլյն նկատում է իրաւամբ. «Ամենքին պատկանեց այս քաղաքը, բացի այն ազգից, որի հողի վրայ է գտնուում»:

ւոր վայրերն էին՝ Բալու բերդաքաղաքը և Մեծկերտ բերդը։— Ծովի (Ոռֆէն) գաւառ, որի անունով և կոչուել է ամբողջ նահանգը. տարածութեամբ մեծ էր, բռնում էր նահանգի զրեթէ կէսը։ Գաւառի մէջ նշանաւոր էր Նփրկերտ կամ Մարտիրոսաց քաղաքը (Միֆարդին)։ Յուստինիանոս կայսրն աւելի ամրացրեց այդ քաղաքը և կոչեց Յուստինիանուպոլիս։— Հանձիր գաւառ (Անձիր), որի մէջ է գտնուում Խարբերդ քաղաքը։— Անգեղատուն գաւառ՝ Անգեղ ամուր և նշանաւոր բերդով (այժմ՝ Էգիլ)։— Խոզան (այժմեան Դերսիմ), որի կենտրոնն էր Երապոլիս (Չմշկաձագ)։

3. ԱՂՋՆԻՔ նահանգ, որ երբեմն կոչուում է նաև Արձն՝ իր առաջին և նշանաւոր գաւառի անունով. կոչուել է նաև կողմն Ասորեստանի*)—Ասորեստանին սահմանակից լինելու և կամ Ասորեստանի Սեներքերի թագաւորի Սանասար որդու՝ այդ կողմերը բնակելու և բազմանալու համար։ Այդ նահանգն ընկնում է Մեծ Հայքի արևմտահար. կողմը. համապատասխանում է, ներկայ բաժանումով, Բաղէշի վիլայէթի հարաւային մասին։ Սահմաններն էին. հիւսիսից—Տուրուբերան, արևելքից—Մոկք և Կորճայք, հարաւից—Միջագետք, արևմուտքից—Չորրորդ Հայք։ Նահանգի միջով է հոսում Տիգրիս գետը։

Այդ նահանգն ևս բաժանուում է մի քանի գաւառների. դրանց մէջ նշանաւոր են Սասունը և Սալնոյ ձորը (այժմեան Բաղէշը)։

4. ՏՈՐՐՈՒԲԵՐԱՆ, համապատասխանում է, ներկայ բաժանումով Բաղէշի վիլայէթի հիւսիսային մասին (Մուշի սանջակ) և Վանի վիլայէթի այն մասին, որ ընկնում է լճի հիւսիսային կողմը։ Սահմաններն էին. հիւսիսից—Այրարատ, արևելքից—Վասպուրական, հարաւից—Աղձնիք, արևմուտքից—Չորրորդ Հայք։ Տուրուբերանի միջով է անցնում Արածանի գետը։ Տուրուբերանի գաւառներից նշանաւոր են՝ Խոյթ, Տարոն, Հարք, Բզնունիք, Խորխոռունիք, և այլն։ Դրանց մէջ ամենից նշանաւորը Տարոնն է, որ հռչակեց իր մի քանի նշանաւոր վայրերով։

5. ՄՈՎՔ նահանգն ընկնում է, այժմեան բաժանումով, Վանի վիլայէթի մէջ, Վանայ լճի հարաւակողմը, Արևելեան Տիգրիսի հովտում։ Սահմաններն են. արևմուտքից—Աղձնիք, հարաւից—Կորճայք, արևելքից—Պարսկահայք, հիւսիսից—Վանայ լիճը և Վասպուրական նահանգը։

6. ԿՈՐՃԱՅՔ նահանգը համապատասխանում է այժմեան Քըրդստանին. սահմանակից է Պարսկահայքին և Ասորեստանին։ Շատ անգամ Կորճայք անւան տեղ գործ է ածուում Կորդուաց Աշխարհ—նահանգի

*) Օտարները կոչում էին Արգան, Արդանենա և կամ Արքանենէ։

Կորդուք գաւառի անունով։ Կորճայքը տարածուում է Ջաւ գետի հովտում, մինչև Տիգրիս գետը։

7. ՊԱՐՍԿԱՆԱՅՔ նահանգը տարածուում է Կորճայքից արևելք։ Գաւառներից պատմութեան մէջ յայտնի են Հեր և Ջարեանդ (այժմեան Խոյ և Սալմաստ գաւառներ)։

8. ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆՆԸ Հին Հայաստանի ամենամեծ նահանգներից մէկն է։ Իններորդ դարում շատ ընդարձակեց Վասպուրականը, իր մէջ առնելով սահմանակից գաւառներ. 10-րդ դարում Վասպուրականում կազմեց զատ թագաւորութիւն, որի հիմնադիրն էր (908 թ.) Գագիկ Արծրունի իշխանը, ուստի և կոչեց Արծրունեաց թագաւորութիւն, որ 100 տարուց աւելի տևեց։ Արծրունեաց վերջին թագաւորը՝ Սենեքերիմ՝ Թուրքերից նեղութիւն քաշելով իր երկիրը յոյներին տւաւ (1021-ին), իսկ ինքը բազմաթիւ հայերի հետ միասին փոխադրեց Սեբաստիա քաղաքը և նրա շրջակայքը։ Պատմական Վասպուրականի մեծ մասը մտնում է, ներկայ բաժանումով, Վանի վիլայէթի մէջ։ Վասպուրականի սահմաններն են. հիւսիսից—Այրարատ, արևելքից Սիւնիք և Պարսկահայք, հարաւից—Կորճայք և Մոկք, արևմուտքից—Աղձնիք և Տուրուբերան։

Վասպուրականը բաժանուում էր շատ գաւառների. նշանաւոր են. —ՌԵՏՈՒՆԻՔ—Վանայ լճի հարաւային կողմում. համապատասխանում է այժմեան Ոստան գաւառին։ Այդտեղ է բարձրանում Ընձաքեարս կամ Կապուտկող սարը։ Այդ գաւառի մէջ են գտնուում նաև Նարեկայ ու Աղթամարայ վանքերը։—ՏՈՍԱՅ, նահանգի կենտրոնական գաւառը, որ համապատասխանում է այժմեան Վանի գաւառին։ Կենտրոնն է, հնուց սկսած, Վան քաղաքը, որ պատմութեան մէջ յայտնի է Տոսպայ քաղաք կամ Շամիրամակերտ անունով։ Տոսպայ գաւառում է բարձրանում նաև Վարազը։—ԱՆՃԵՆԱՅԻՔ կամ Անձեաքեաց գաւառ, որ սահմանակից է Ռշտունեաց գաւառին. համապատասխանում է այժմեան Նորդուք գաւառին։ Ռշտունիքում էր գտնուում Կանգուար ամուր բերդը. այդտեղ է նաև Հոգեաց Վանքը։—ԱՐՏԱՅ, որ մտնում է այժմեան Մակուի գաւառի մէջ. պատմութեան մէջ յայտնի է նաև աւելի հին՝ Շաւարշան անունով։ Այդ գաւառում է գտնուում պատմական Աւարայր դաշտը, ուր տեղի ունեցաւ Վարդանանց պատերազմը։ Այդ գաւառում է գտնուում Ս. Թագէի վանքը։—Վասպուրականի մէջ են մտել նաև, որոշ ժամանակ, Նախճաւան ու Դոդթն գաւառները, որոնք կազմելիս են եղել որոշ ժամանակ Սիւնեաց մասերը։ Նախճաւան գաւառը համապատասխանում է այժմեան Նախիջևանի գաւառի մի մասին, իսկ Դոդթն գաւառը համապատասխանում է այժմեան Ագուլիսի գաւառամասին։

9. ՍԻՒՆԻՔԻ կամ ՍԻՍԱԿԱՆ նահանգը սահմանակից էր Վասպուրականի նահանգին. տարածւում է նրա հիւսիս-արեւելեան կողմը— Գեղամայ ծովակից մինչև Երասխ գետը: Իր մէջ առնում է, այժմեան բաժանումով, Զանգեզուրի գաւառը և Երևանի նահանգի մի մասը— Գարալագեաղը և Նոր-Բայազիդի գաւառը: Սիւնիքը կամ Սիսականը Հին Հայաստանի նշանաւոր նահանգներից մէկն է, որ մեծ դեր է խաղացել մեր պատմական անցեալում: Սիւնեաց իշխանները Հայաստանի ազդեցիկ իշխանների թւին էին պատկանում, նրանք համարւում էին Հայաստանի արեւելեան սահմանի պաշտպան և կուսակալ: 10-րդ դարում մինչև իսկ առանձին թագաւորութիւն հիմնեց Սիւնիքում: Եկեղեցական տեսակէտից ևս Սիւնեաց երկրի նշանակութիւնը մեծ է եղել մեր պատմական անցեալում: Գաւառներից նշանաւոր էին.— Երեջախ, այժմեան Նախիջևանի գաւառի մի մասը, Գողթն գաւառին սահմանակից: Այդտեղ էր գտնւում Երեջակ յայտնի բերդը:— Վայոց Ձոր, որ համապատասխանում է այժմեան Գարալագեաղին:— Գեղարքունի, որ համապատասխանում է այժմեան Նոր-Բայազիդի գաւառին: Այդ գաւառի մէջ է մտնում Սեանայ լիճը և կղզին. յայտնի է նաև պատմական այլ վայրերով:— Արեւիք գաւառ, որ համապատասխանում է այժմեան Մեղրիի շրջանին (Զանգեզուրի գաւառում):

10. ԱՐՅԱՆ նահանգը տարածւում է Սիւնիքից արեւելք մինչև Կուր գետը. համապատասխանում է այժմեան Դարաբաղին և շրջակայ գաւառամասերին: Արցախը պատմութեան մէջ յայտնի է նաև Փոքր Սիւնիք, Աղւանից Աշխարհ անուններով: Յետին դարերում Արցախը կոչւեց նաև Խաչէն՝ համանուն յայտնի բերդի անունով:

11. ՓԱՅՏԱԿԱՆ նահանգը տարածւում է Արցախից արեւելք մինչև Կասպից լիճը, Երասխ գետի ստորին հոսանքում: Փայտակարանը պատմութեան մէջ երբեմն յիշատակւում է նաև Աղւանից երկիր անունով:

12. ՈՒՏԻ նահանգը կամ Ուտեաց աշխարհը տարածւում է Արցախի և Կուր գետի միջև: Ուտի նահանգը սահմանակից է Աղւանից երկրին, այլ և այլ ժամանակ նրանց ձեռքն է անցել, զրա համար էլ շատ տեղ Աղւանից անունով է կոչւում: Սահմաններն են. հիւսիսից— Վրաստան և Աղւանք, արեւելքից— Փայտակարան, հարաւից— Արցախ, արեւմուտքից— Այրարատ և Գուգարք:

Գաւառներից նշանաւոր են: Գարդման— համանուն բերդի անունով: Այդ գաւառում էր գտնւում նաև Շամքոր պարսպապատ քաղաքը:— Շախաեկ կամ Շիկաշէն՝ Գանձակ քաղաքով, որ հիմնւել է 9-րդ դարում: Այդ քաղաքը երբեմն-երբեմն Աղւանից ձեռքն անցնելով դարձել է նրանց մայրաքաղաքը:— Ուտի առանձնակ, որտեղ էր գտնւում Աղւանից մայրաքաղաք Պարտաւը:

13. ԳՈՒԳԱՐՔԸ Հայաստանի ամենամեծ նահանգներից մէկն էր, որ

բռնում էր Մեծ Հայքի հիւսիսային մասը: Սահմաններն են. հիւսիսից— Վրաստան, արեւելքից— Ուտի նահանգը, հարաւից— Այրարատը, արեւմուտքից— Տայքը: Այդ նահանգի զանազան մասերը կամ ամբողջը այլ և այլ ժամանակ վրաց ձեռքն է անցած եղել, ուստի և Գուգարաց իշխանը կամ բղեշխը երբեմն նաև բղեշխ վրաց էր կոչւում:

Գուգարքի գաւառներից նշանաւոր էին.— Չորպոս, որի մէջ էին գտնւում Կայեան և Կայծոն հոշակաւոր բերդերը: Այդ գաւառի մէջ են գտնւում նաև Հաղբատ ու Սանահին վանքերը:— Տաշիր գաւառ, որի մէջ էր գտնւում Լոռի բերդաքաղաքը:— Ջալախ, որ համապատասխանում է այժմեան Ախալքալաքի գաւառին:

14. ՏԱՅԲ նահանգը տարածւում է Գուգարքի հարաւ-արեւմտեան կողմը: Այդ նահանգն ևս երկար ժամանակ վրաց տիրապետութեան տակ է գտնւել: Այդ նահանգում են գտնւում Ախալքախան, Օլթին և այլն:

15. ԱՅՐԱՐԱՏ Հայաստանի միւս նահանգների մէջտեղն է ընկնում, ուստի և պատմութեան մէջ յաճախ յիշատակւում է Միջնաշխարհ անունով: Սահմաններն են. հիւսիսից— Գուգարք, արեւելքից— Սիւնիք, հարաւից— Տուրուբերան և Վասպուրական, արեւմուտքից— Տայք և Բարձր Հայք: Այրարատը համարւում էր թագաւորական երկիր, ուստի և կոչւում էր Ոստան կամ «կալած թագաւորաց»: Այդտեղ էին գտնւում հայոց թագաւորների մայրաքաղաքները: Այրարատը Հայաստանի ամենաբնակավայրէջ նահանգն էր, բռնում էր զխաւորապէս Երասխ և մասամբ նաև Արածանի գետերի հովիտները: Համապատասխանում է, այժմեան բաժանումով, Երևանեան նահանգի մեծ մասին և Էրզրումի վիլ. մի փոքր մասին:

Այրարատը բաժանւում էր շատ գաւառների, որոնցից նշանաւոր են.— Արարունիք, որ Այրարատի երեւելի և ծաղկած գաւառներից մէկըն էր, կոչւում էր նաև Երասխաձոր: Այդ գաւառի մէջ էին գտնւում Երուանդաշատ, Երուանդակերտ և Բագարան պատմական և նշանաւոր քաղաքները: Բագրեւանդ, որ համապատասխանում է այժմեան Ալաշկերտի գաւառին: Այդտեղ է բարձրանում Նպատ սարը: Բագրեւանդում էին գտնւում Վաղարշակերտ և Զարեհաւան քաղաքները, նաև Բագուան մեծ աւանը:— Շիրակ, որ իր պատմական նշանակութեամբ Հայաստանի ամենանշանաւոր շրջաններից մէկն է. համապատասխանում է այժմեան Ալեքսանդրապոլի գաւառի արեւմտեան և Կարսի գաւառի արեւելեան մասին: Շիրակում են գտնւում Բագրատունեաց մայրաքաղաք Անին, Երազգաւորսը կամ Շիրակաւանը և շատ ուրիշ պատմական վայրեր: Վանանդ գաւառ, որտեղ 10-րդ դարում հիմնեց առանձին թագաւորութիւն, Կարս մայրաքաղաքով: Կոսայք, որի կենտրոնն է Երեւան քաղաքը: Այրարատ նահանգում էին գտնւում նաև պատմական հոշակաւոր ուրիշ վայրեր— Արմաւիր, Արտաշատ, Դւին, Վաղարշապատ և այլն:

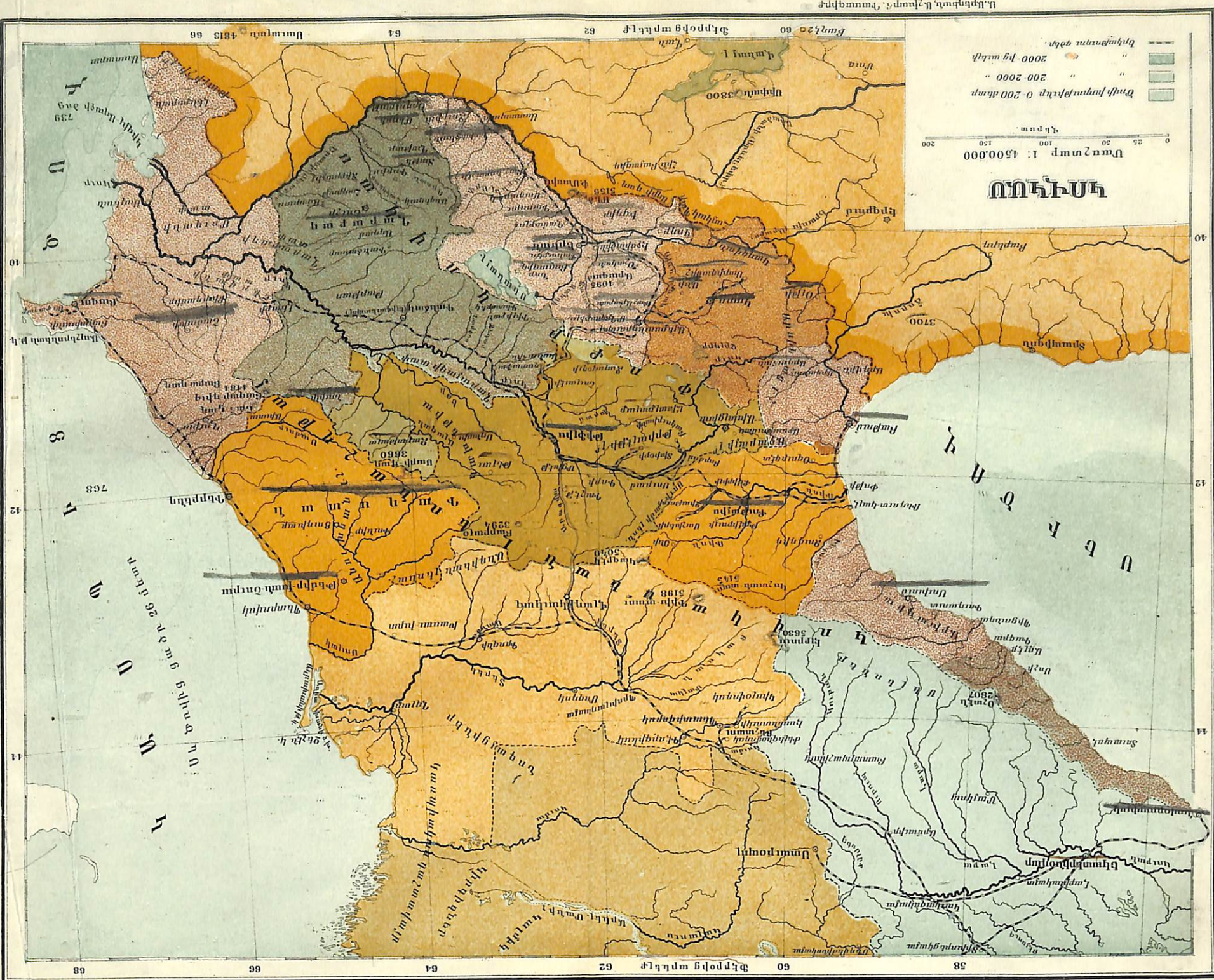

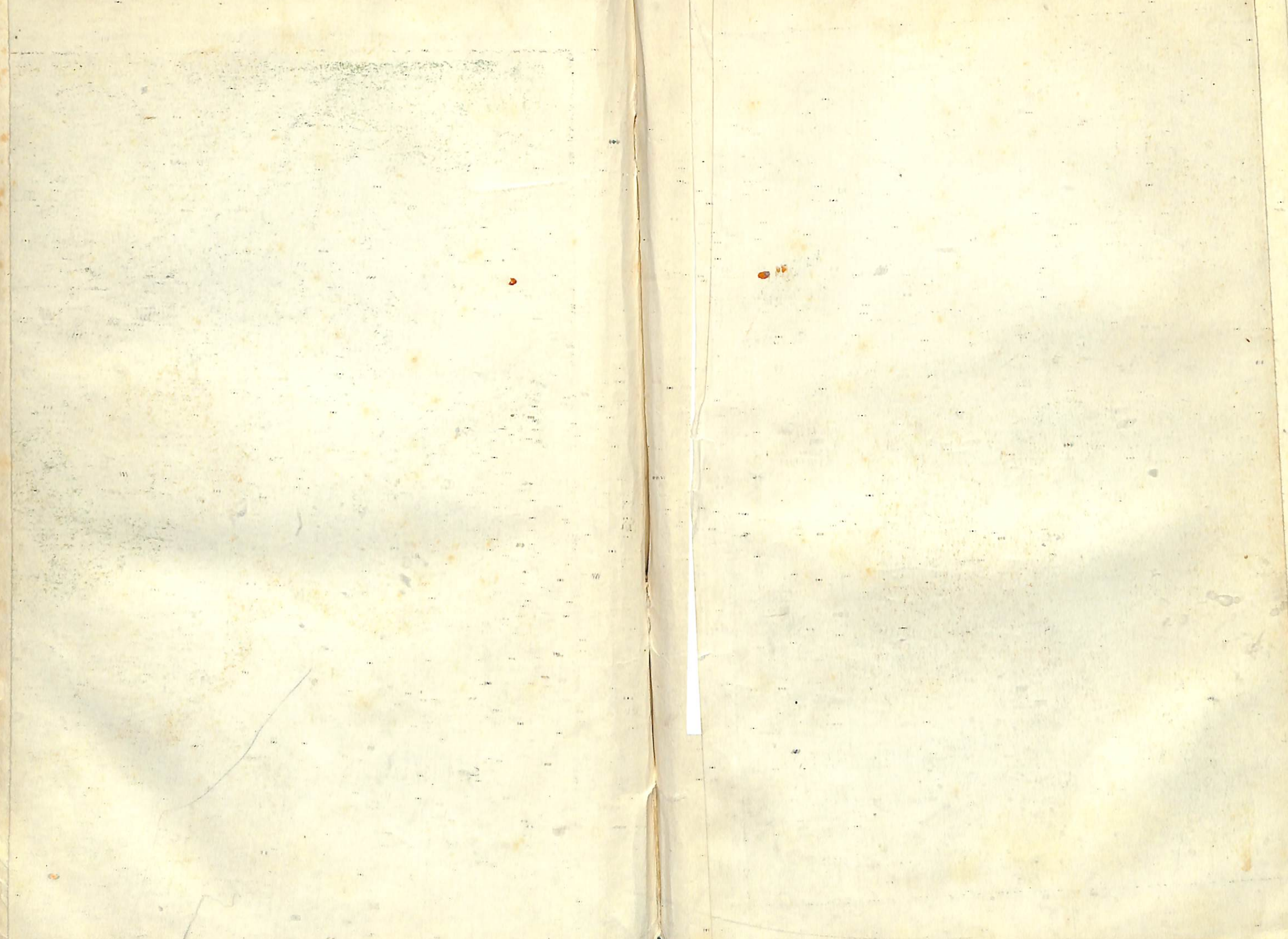
Ֆ Ա Ն Կ

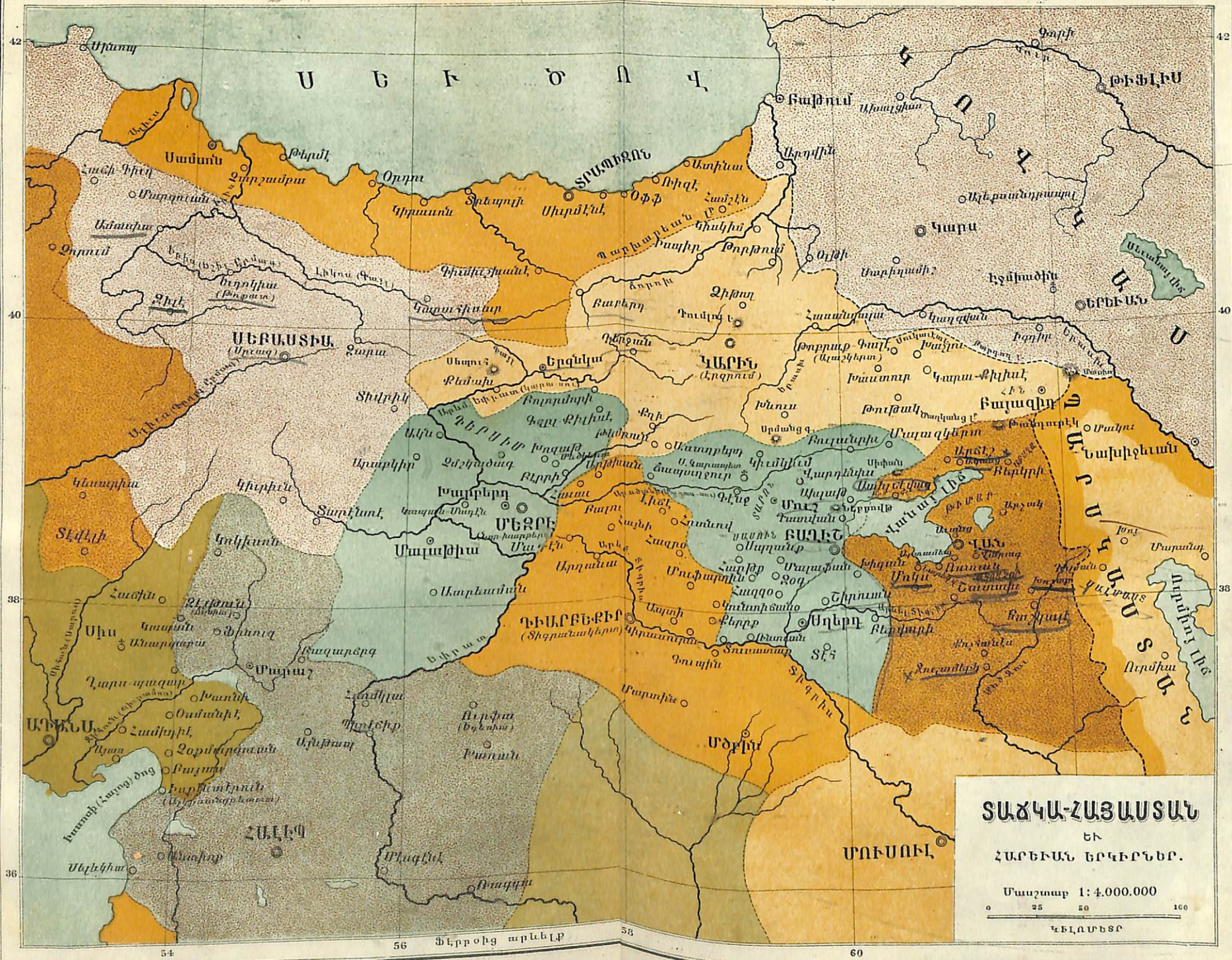
Երես

I. Հնդհանուր նկարագրութիւն	1— 57
Հայաստանի անունը, բաժան. դիրքը, մեծութ. և սահմ.	1— 2
Մակերևոյթի կազմութիւնը	2— 16
Հայաստանի լճերը	17— 24
Գետերը	25— 35
Կլիման	35— 37
Բուսականութիւնը	37— 41
Կենդանական աշխարհը	41— 42
Ազգաբնակչութիւնը	42— 57
II. Ռուսահայք	58—109
Երևանի նահանգ	59— 78
Կարսի նահանգ	78— 89
Գանձակի նահանգ	89—104
Բորչալուի, Ախալքալ. և Ախալցայի գաւառներ (թիֆլ. նահ.)	104—109
III. Պարսկահայք	110—114
IV. Տաճկահայք	115—170
Վանի վիլայէթ	116— 133
Էրզրումի վիլայէթ	134— 148
Բաղէշի վիլայէթ	149—158
Տիգրանակերտի վիլայէթ	159— 162
Խարբերդի վիլայէթ	162— 167
Սեբաստիայի վիլայէթ	167— 170
V. Կիլիկիա	170— 181
VI. Հին Հայաստան	182— 187

Երես 72. «Ալեքսանդրապոլի գաւառ» զլիւում գրւած է, սխալմամբ, Կարսի նկարը (նկ. 34), այն ինչ տակը գրւած է՝ Ալեքսանդրապոլ: Երես 81 (նկար 37) գրւած է Բաշկալէի նկարը, այն ինչ տակը գրւած է՝ Կարս:

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0423134

ԼՈՅՍ ԵՆ ՏԵՍԵԼ ԵՐ ՎԱՃԱՌՈՒՈՒՄ ԵՆ ԲՈԼՈՐ ԳՐԱՆՈՒՆՈՒԹՅՆ

ԱՐՅԱՇԷՍ ԱՐՆՂԵԱՆԻ

Կազմած և փոխադրած

ԱՂԻԱՐՀԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԴԱՍԱԳՐՔԵ

(փարեզներով եւ բազմաթիւ նկարներով)

- Ա. ԳԻՐՔ Երրորդ և չորրորդ տարւայ դասընթաց: Համաձայն
դպրոցների ծրագրի: Չորրորդ տպագր.: Կիսա
Կովկասի, Եւրոպ. Ռուսաստանի և Տաճկա—Հայ
գունասխայ փարեզներով եւ բազմ. նկար.: Գինը
Զորա Աշխարհամասեր—Ասիա, Աֆրիկա, Ամերիկ
տրալիա: Հինգերորդ տարւայ դասընթաց: Երկրոր
գրութիւն: Գինն է
Գ. ԳԻՐՔ Եւրոպայ. վեցերորդ տարւայ դասընթաց: Երկրոր
գրութիւն: Գինն է
Դ. ԳԻՐՔ Հայաստանի Աշխարհագրութիւն. Կովկասի և Տա
ստանի գունասխայ փարեզներով, այլ և Հին-Հայ
Դի իկիայի և այլ քարտէշներով ու բազմաթիւ
նկարի: Գինը 30 կոպ. գր. ծախսով գնողներին 60

2. Գրեթէ ամբողջութեամբ ուսուցումը.—Ուղեցոյց դասատուների հա
մարտագիտութեան մանրամասն ծրագրով: Գինն է 20
Առաջադասարան գրոցներ—ա. և բ. դրքոյիներ, իւրաքանչիւ
ն գրագրութեան բազմաթիւ, 2-րդ տպ. 250 երես: Գինը 20 կոպ.

Լոյս չ. տեսել եւ վաճառում է

Մ. ԱՐԵՎԵԱՆԻ, Ա. ԱՐԵՎԵԱՆԻ ԵՒ Մ. ՄԱՏԵՆՃԵԱՆԻ

Կազմած

ԳՐԱԳՐԵՏ

Ուղղագրական ձեռնարկը (ուղղոր. ձեռագիր յօդաձևի
Մատչի՞ն գրելի (թայլատրած Կովկ. Ռուսում. Երջ. Հոգաբարձու
երրորդ տպագրութիւն: Գինը
Երկրորդ լրացիկ երրորդ տպագրութիւն: Գինը
Երրորդ գ. ֆայլ Գինը

Բոլոր գրքերի պահեստը Թիֆլիսի «Գիր» գրավաճառան

և ամբողջական հասցեն: թիֆլիս. ներսիտան Գալուստ